

11 En okontroversiell sanning

11.1 Motstridig information tonas ned

Före den 13 april 1945 förelåg två konkurrerande versioner om vad som egentligen hänt Wallenberg. Enligt *den första versionen* skulle Wallenberg ha satts under sovjetiskt beskydd den 16 januari, och enligt *den andra versionen* skulle Wallenberg ha försvunnit i bil mot okänd destination den 17 januari. Som ett resultat av ny information som Söderblom erhöll från legationschefen i Bukarest (Reuterswärd) och av den genomresande Budapest-legationens personal (troligtvis Danielsson) den 13 april 1945, fick han de bägge versionerna att stå i harmoni med varandra: Wallenberg hade påträffats av sovjetiska myndigheter, men därefter försvunnit i bil mot okänd destination. Han hade sedermera sannolikt mördats av förklädda pilkorsare, råkat ut för en bilolycka eller dylikt.

Det kan härvid vara givande att helt kort återknyta till det inledande resonemanget om störningsfaktorer och deras påverkan på tjänstemäns rapportering. Ett centralt argument inom den kognitiva forskningen är att människan, i syfte att begripliggöra sin omvärld, kategoriserar inkommande information i enlighet med etablerade uppfattningar (*beliefs, images, schemas*), om hur verkligheten fungerar. Forskning visar också att information som strider mot de egna uppfattningarna, och som kan medföra konflikt dem emellan, tenderar att bli omedvetet (eller medvetet) marginaliserad eller helt negligerad. Information som däremot bekräftar de egna uppfattningarna, anammats enklare och ses som mer sanningsenlig och relevant.

För Söderblom var Wallenberg, som framgått ovan, en högst okonventionell legationssekreterare som i hög grad agerade efter eget huvud, utan att vänta på instruktioner från sin chef. Att Wallenberg skulle ha givit sig av från Budapest, med eller utan ”sina ryska beskyddare”, bör således inte ha förefallit alltför otroligt för Söderblom.

Att Sovjetunionen skulle ha begått ett så flagrant brott mot all diplomatisk sedvänja, som att internera en person med diplomatisk immunitet föreföll därtill för Söderblom, liksom för de flesta andra UD-tjänstemän som mindre troligt. Han behöver dock inte ha hållit det för helt uteslutet.

Vi har i det föregående påvisat att Söderblom redan på tidigt stadium hade vissa inslag av realism och pessimism i sin syn på Sovjetunionen, och dessa drag skulle komma att förstärkas under tiden som legationschef i Moskva. Däremot är det rimligt att anta att en sovjetisk internering av Wallenberg stod i så djup strid med vad Söderblom ville se, givet hans målsättning att förbättra de svensk-sovjetiska relationerna, att han blev medvetet eller omedvetet blockerad mot information som pekade i denna riktning.

Söderblom hade därtill, sannolikt från Wallenbergs chef (alltså från auktoritativt håll), erhållit en version av händelseförloppet som föreföll trovärdig och därtill eliminerade risken att behöva utpeka Dekanozov och Vetrov som representanter för en stat som genom uppenbart slarv förorsakat att en svensk diplomat mördats av Gestapo eller pilkorsare, eller än värre, behöva utpeka dem som delaktiga i en kidnappning eller rentav mord.

Därtill hade han i ganska hög utsträckning låst sin egen position i ärendet. Den 26 mars hade han underrättat Vetrov per brev att Wallenberg försvunnit i bil mot okänd destination, den 12 april 1945 hade han meddelat Harriman samma bild av Wallenbergs öde och den 25 april hade han sagt till Dekanozov att Wallenberg, ”efter det att han påträffats, [skulle] ha dött i samband med en bilolycka”.

I syfte att undvika (ett möjligtvis plågsamt) omprövande av den egna bilden av Wallenbergs öde (med allt vad det skulle innebära av personlig prestigeförlust) skulle man, enligt kognitiv teori, förvänta sig att Söderblom marginaliserade information som stred mot de egna uppfattningarna, och framhävde information som gav stöd åt dessa.

Det finns, under perioden från maj 1945 till juni 1946, flera exempel på hur information, som i ljuset av de ovan anförda uppgifterna från Anger, Berg, Langlet, Kollontaj m.fl., borde ha kunnat tolkas som ytterligare indikationer på att Wallenberg befann sig i sovjetisk fångenskap, filtrerades bort ur Söderbloms föreställningsvärld. Ett (ehuru något tveksamt) exempel på detta utgörs av Söderbloms samtalsuppteckning från ett möte med Dekanozov den 18 maj 1945.

Dekanozov, som under mötet var ”synbart irriterad” och, enligt Söderblom, var tvungen att ”lägga band på sig” för att inte brusa upp, hade lett in samtalet på frågan om de baltiska flyktingarna i Sverige. Dekanozov var missnöjd med att man från svensk sida uppgavs ha hindrat representanter för sovjetiska legationen i Stockholm att ta kontakt med flyktingarna som befann sig i olika läger:

Herr Dekanozov ville ej godtaga att överlämna åt någon annan än hemlandets representanter att konstatera, huruvida flyktingarna vilja återvända eller ej. ”Om man alldeles bortser från det aktuella flyktingspörsmålet”, yttrade herr Dekanozov, ”kan väl ingen förneka, att om medborgare i landet A. befinna sig i landet B., officiella representanter för landet A. böra av landet B:s myndigheter tillåtas att träda i personlig kontakt med sina landsmän. Vad skulle Ni säga, om här funnes svenskar, med vilka man förvägrade Er att taga personlig kontakt”, frågade herr Dekanozov. Jag förklarade, att man i den mån här finnas svenskar, som önska leva i Sovjetunionen, jag säkerligen ej skulle vilja förmå dem att återvända hem. Herr Dekanozov genmålde, att det nog kunde förekomma fall, då jag skulle önska en personlig kontakt (P 40 R, 18/5-1945).

Dekanozov antydde alltså att det ”nog kunde förekomma fall” då Söderblom skulle önska en personlig kontakt med svenskar i Sovjetunionen. Det är omöjligt att svara på frågan huruvida Dekanozov härmed avsåg Raoul Wallenberg. Det förefaller sannolikt att Dekanozov, som tidigare tjänstgjort inom den sovjetiska säkerhetstjänsten och alltjämt upprätthöll starka band till denna, kände till att Wallenberg befann sig i Lubjanka-fängelset i Moskva. Det finns dock ingen säker dokumentation på att så var fallet.

Hade Söderblom haft full tillgång till den ovan anförda information som fanns rörande Raoul Wallenbergs försvinnande (som dock till stor del blivit liggande i Bukarest), och inte varit fullt så övertygad om att Raoul Wallenberg omkommit, hade man kanske kunnat förvänta sig någon form av reflektion kring denna fråga. Av rapporten att döma finns dock inga tecken som tyder på att vare sig han själv, eller Günther, vars paraffer återfinns på dokumentet, skulle ha gjort någon koppling mellan Dekanozovs antydning och den försvunne Wallenberg.

Det faktum att man från svensk sida inte ens spekulerade kring *vilka fall* som skulle kunna tänkas avses, kan tolkas som ett resultat av den omedvetna strävan hos Söderblom (och övriga inom den

svenska utrikesförvaltningen), att upprätthålla den version man bestämt sig för, och negligera information som kunnat leda till att man måste ompröva sin uppfattning.

Ett annat exempel på hur information, som skulle kunna tala för att Raoul Wallenberg fanns i livet, filtrerades bort utgörs av Söderbloms officiella skrivelse till utrikesministern av den 24 maj 1945. Häri återgavs ett möte med den ungerske professorn och nobelpristagaren Albert Szent-györgy. Enligt Söderblom hade denne uppgivit att han i januari 1945 hört nyheten om Wallenbergs påträffande av sovjetiska trupper, samt att

man inom Malinovsky's [sic] högkvarter glatt sig åt att den förste svensken hittats (P2 Eu, 24/5-1945).

Ingenting tyder dock på att Söderblom, eller någon annan inom utrikesförvaltningen, tolkade detta vittnesmål som ytterligare stöd för att Wallenberg fanns i livet i sovjetisk fångenskap. I stället lämnades uppgiften okommenterad, och torde, åtminstone av Söderblom, ha uppfattats som tämligen enkel att integrera i den etablerade bilden om Raoul Wallenbergs öde, alltså att han påträffats av sovjetiska trupper men därefter försvunnit.

Wallenberg-ärendet bör bedrivas i Ungern

Det finns också exempel på hur information, som gav stöd åt bilden av Raoul Wallenberg som död någonstans i Ungern, av Söderblom framhölls som "särskilt viktig".

Vi har ovan pekat på den generella tendensen hos Söderblom att alltsedan mötet med Vetrov den 18 december 1944 hänvisa alla ärenden som rörde förhållandena i de av Sovjetunionen ockuperade delarna av Öst- och Centraleuropa. I flera telegram, handbrev och officiella skrivelser under våren 1945 förfäktade han positionen att Sverige borde bedriva ärenden rörande Ungern genom en ny svensk beskickning i Budapest (HP 80 Ea, 29/3, 12/4, 19/4, 3/9-1945, HP 1 Eu, 12/4, 6/7, 14/8-1945, P 2 Eu, 25/9-1945). Skulle Sverige avlägga en *démarche* vari gjordes gällande att sovjetiska militära myndigheter egenmäktigt tillägnat sig kontrollen över svenska industrier i Ungern kunde det, enligt Söderblom, medföra "allvarliga konsekvenser" (HP 80 Ea, 12/4-1945).

I enlighet med denna linje skrev Söderblom följande i ett brev till Sahlin den 6 juli 1945:

vad särskilt Ungern beträffar, torde det snart vara på tiden att tänka sig in i lämpligaste sättet att gå tillväga för att komma i kontakt med den nya regeringen. Jag skulle kunna tänka mig möjligheten av att använda sovjetregeringen som en kanal. Kanske kunde jag få instruktion att meddela sovjetregeringen svenska regeringens önskan att träda i diplomatisk förbindelse eller eljest taga kontakt med den nya regeringen i Ungern för att bevaka våra viktiga ekonomiska intressen i detta land [...]. Tillika kunde jag kanske få i uppdrag att bedja sovjetregeringen vidarebefordra detta önskemål till den ungerska regeringen med förfrågan, huru den ställer sig till saken. Naturligtvis är det lättare för Dig att från Din centrala utsiktspunkt bedöma, när rätta tidpunkten är inne och välja den lämpligaste kanalen för en kontakt. Emellertid böra vi enligt min uppfattning härvidlag öva den största diligentia (HP 1 Eu, 6/7-1945).

Den 25 augusti 1945 instruerades Söderblom på nytt av UD att hos sovjetiska myndigheter försöka säkerställa att svensk egendom i Ungern respekterades av de därvarande sovjetiska militära myndigheterna. Denna gång var det inte STAB:s egendom utan *Svenska ackumulator aktiebolaget Jungners* dotterbolag i Budapest som var i farozonen. Den 3 september 1945 svarade Söderblom:

Jag skulle kunna tänka mig att överlämna det hit översända intyget av notarius publicus till utrikeskommissariatet i och för vidarebefordran till vederbörande lokala myndigheter, under åberopande att vi ej hava någon representation i Budapest. Emellertid tror jag knappast något förnuftigt syfte skulle uppnås härmed. Jag vidhåller den av mig vid många tillfällen envetet förfäktade meningen, att enda effektiva sättet att försvara de svenska ekonomiska intressena i de östeuropeiska länderna är att komma i officiella förbindelser med de nya regeringarna. När detta kan ske, är en politisk fråga, som bäst kan bedömas från Stockholms horisont. Ur min speciella synpunkt förefaller det naturligtvis önskvärt att man är ute i god tid (HP 80 Ea, 3/9-1945).

Tendensen att vilja hänskjuta Raoul Wallenberg-ärendets vidare handläggning till en svensk beskickning i Ungern framkom i brevet av den 14 augusti 1945, (vari Söderblom betecknade Raoul Wallenberg som "en representant för Röda Korset"). Detta brev avslutades enligt följande:

Tills vidare förblir emellertid Wallenbergs försvinnande ett mysterium. Jag utgår ifrån, att, så länge vi ej få höra ytterligare från den schweiziska källan, det knappast kan vara lämpligt att ytterligare bedriva saken härifrån. Hoppet står nu till vad professor Szent Györgyi kan

uträtta och till den utredning, som vår blivande beskickning i Budapest kan åstadkomma (P 2 Eu, 14/8-1945).

Hoppet stod alltså till vad den blivande beskickningen i Budapest skulle kunna åstadkomma i utredningen om Raoul Wallenbergs öde.

Den 28 augusti 1945 meddelade beskickningen i Bern att direktören för ungerska nationalbanken Takácsy underrättat Kálman Lauer att Wallenberg var vid liv, ”tagen med samtliga anteckningar och Unterlagen av ryssarna”, som avsåg utnyttja Wallenberg vid processer mot ”komprometterade ungrare”. Takácsy ansåg det ”lönlöst att för ögonblicket företaga några officiella démarcher, eventuellt ingripande torde endast vara möjligt på privat väg” (P 2 EuI, 28/8-1945, 4/9-1945). Denna uppgift vidarebefordrades av von Post till Söderblom den 4 september 1945 (P 2 EuI, 4/9-1945). Den 25 september 1945 svarade Söderblom att

amerikanska ambassaden här har icke heller tidigare gjort någon hänvändelse till ryssarna angående Wallenberg. De ha i april i år i anledning av en då mottagen förfrågan från Washington tillrätt State Department att instruera den amerikanske representanten i Budapest att söka efterforska vederbörande. Även denna gång har amerikanska ambassaden svarat Washington, att det synes dem lönlöst att här göra någon démarche, och de ha nu i stället föreslagit, att State Department instruerar Förenta Staternas ”political representative” i Budapest, Mr. Erhardt, att på platsen söka inhämta alla upplysningar, som står att vinna angående vad som exakt hänt Wallenberg samt härom inrapportera till Washington. På så sätt skulle åtminstone det kunna vinnas att man fick såpass säkra underrättelser att de kunde delgivas familjen (P 2 Eu, 25/9-1945).

Söderblom framhöll genom detta brev information som gav stöd åt bilden att Raoul Wallenberg omkommit i trakterna kring Budapest, och att arbetet för att fastställa omständigheterna kring dennes död borde bedrivas i Ungern. Mr Erhardt hade, som Söderblom skriver, instruerats att ”på platsen söka inhämta alla upplysningar [...] angående vad som exakt hänt Wallenberg”. Det synes rimligt att tolka detta som en underförstådd uppmaning till att Sverige borde komma till samma slutsats. Söderblom använde således det amerikanska ärendet i Wallenberg-ärendet som något av en förebild för hur också den svenska linjen borde gestalta sig. Sverige borde bedriva ärendet i Budapest.

I december upprättades slutligen en ny svensk beskickning i Budapest under chargé d'affaires Rolf Arfwedsson. Den 17 december 1945 skrev Söderblom till kabinetssekreterare Karl Ivan Westman:

Då detta läses torde Arfwedsson, enligt vad man får hoppas, i egenskap av Sveriges chargé d'affaires ha etablerat sig i den ungerska huvudstaden, och jag anser mig i stort sett skild från vidare bekymmer för de svensk-ungerska förbindelserna (HP 1 Eu, 17/12-1945).

Söderbloms inställning i Raoul Wallenberg-ärendet hade konsekvent varit att frågan borde bedrivas från en svensk legation i Budapest. Det är svårt att med säkerhet svara på frågan huruvida Söderblom nu avsåg att helt frånhända sig det fortsatta drivandet av ärendet Wallenberg från Moskva.

Att så var fallet framkommer dock i Söderbloms handbrev till Grafström av den 18 december 1945. Häri gav Söderblom ett antal förslag till ändringar i en promemoria som UD (den 1 november 1945) hade upprättat över Wallenberg-ärendets handläggning. Söderblom noterade, på basis av uppgifter som presenterats i en artikel av journalisten Emil Langlet i *Stockholmstidningen*, att denne

utesluter möjligheten av att Wallenberg skulle hållas fängslad någonstans i Ungern eller Ryssland utan någon möjlighet till kontakt med yttervärlden samt framhåller, att ryssarna själva i våras flera gånger hos svenskarna förfrågade sig, vart Wallenberg tagit vägen. Vidare vill jag understryka, att Langlet anser sannolikt, att Wallenberg under färd från Budapest från Debretsen omkommit på ett eller annat sätt.

Söderblom anförde vidare

Ett annat dokument av intresse är meddelandet om att man i Budapest ämnar uppkalla en gata efter Wallenberg och uppföra ett monument till hans minne. [...] Initiativtagarna till dessa hedersbetygelser åt Wallenbergs minne måste mänskligt att döma utgå ifrån att han ej längre finnes bland de levande (P 2 Eu, 18/12-1945).

Andemeningen i Söderbloms handbrev var således att Raoul Wallenberg omkommit i Ungern och att ärendet följaktligen också borde bedrivas av den nyöppnade svenska legationen där. Denna inställning kommer till än mer tydligt uttryck under Söderbloms samtal med den nye chefen för den femte europeiska (skandinaviska) avdelningen vid utrikeskommissariatet Aleksander N.

Abramov den 26 december 1945. Enligt den sovjetiska samtalsuppteckningen sade Söderblom härvid följande:

Jag vill säga Er öppet min personliga mening i denna fråga. Jag vet naturligtvis att min mening inte kan ha någon personlig karaktär, men i detta fall vill jag be er hålla den för personlig. Jag förmodar att Wallenberg inte längre är i livet. Möjligtvis har han dött som ett resultat av bomber från tyskt flygvapen eller på grund av ett överfall av ungerska eller tyska militärer som har uppenbarat sig i sovjetisk förklädning. Strax efter avsändandet av Wallenberg till Debreceen ägde en stor sovjetisk offensiv rum, varvid staber och arkiv förflyttades och det visade sig omöjligt att få fram några uppgifter om Wallenbergs öde vid detta tillfälle. Det skulle vara utmärkt om legationen nu kunde få ett svar just i den andan, dvs. att Wallenberg har omkommit. Detta är nödvändigt i första hand för Wallenbergs mor vilken ännu hoppas att hennes son är i livet och slösar kraft och hälsa på ett meningslöst sökande. Jag har talat om detta i dagarna med Mme Kollontaj. Hon höll med om min uppfattning och rekommenderade mig öppet att berätta detta för Er vad jag nu har gjort. Jag vill än en gång understryka att min önskan om ett svar från Sovjetiska regeringen och innehållet i detta svar naturligtvis utgör en personlig vädjan och min personliga uppfattning (*AVPRF*, f. 06, op. 7, p. 52, d. 858, l. 89-194).

Söderblom skickade ingen samtalsuppteckning för mötet med Abramov till Stockholm. I stället omnämndes det i ett kort handbrev till Grafström av den 3 januari 1946, vari Söderblom rapporterade att han haft samtal med Kollontaj och Abramov, och att den senare meddelat att de sovjetiska militära myndigheter ”av allt att döma ej veta vad som hänt Wallenberg” (P 2 Eu, 3/1-1946). Att den sovjetiska samtalsrapporten skulle vara tillrättalagd av Abramov för att passa överordnades preferenser och målsättningar bedöms av den svenska arbetsgruppen som osannolikt. Man noterar härvid att ”de mest graverande av Söderbloms uttalanden återgavs inom citationstecken” (*UD II: 52*, 2001: 88).

Söderblom och bilden av Wallenbergs öde

Söderblom ansåg sig således vid mitten av december 1945 ”i stort sett skild från vidare bekymmer för de svensk-ungerska förbindelserna” och han hade aktivt börjat verka för att få dokumentation från sovjetiska företrädare som gav stöd åt bilden av Raoul Wallenberg som död i Ungern.

Söderbloms roll som konstruktör av bilden av ärendet Raoul Wallenberg måste tillmätas stor betydelse. Hans telegram av den 14 april 1945 vari fastslogs att ”Wallenberg [...] avrest med bil till Debreczen och befaras ha omkommit under resan [till följd av] bilolycka (mycket sannolikt), rånmord, bakhåll av pilkorsare etc” (P 2 Eu, 14/4-1945, HP 1 Eu, 14/4-1945), var viktigt härvid.

Det finns en rad indikationer på att Söderbloms bild av ärendet Wallenberg tillmättes betydelse av den övriga UD-personalen. Det faktum att ingen av chefstjänstemännen, åtminstone av den skriftliga dokumentationen att döma, erinrade mot Söderbloms telegram och handbrev i ärendet måste sägas tala i denna riktning.

Det står också klart att hans linje att ärendet Wallenberg måste bedrivas i Budapest fick genomslag. Detta framgår dels av Herschel Johnsons förfrågan den 7 juni 1945 om efterforskningar i Budapest, dels i ett brev från polchefen von Post till den nye amerikanske ministern i Stockholm Ravndal av den 2 november 1945:

We shall soon have a representative of our own in Budapest, so we hope not to trouble you overmuch more with this matter. We are anxious, however, to look for continued support and cooperation from the American Minister in Budapest (P 2 EuI, 2/11-1945).

von Post underströk således att man från svensk sida framgent ville ha hjälp från det amerikanska sändebudet i Budapest. Det finns överhuvudtaget ingen antydning om att ärendet skulle bedrivas i Moskva.

En ytterligare indikation på Söderbloms betydelsefulla roll utgörs av chargé d'affaires Rolf Arfwedssons första rapport från Budapest i ärendet Wallenberg. Arfwedssons rapport, i form av en officiella skrivelse till Undén, avslutades enligt följande:

Vad som verkligen hänt torde väl aldrig bli utrönt eftersom åsyna vittnen tydligen antingen icke finnas eller icke vilja eller icke våga framträda. De ryska trupper, som funnos här i januari äro utbytta mot andra. Ungerska polisens handlingar från ifrågavarande tid äro bortförda eller förstörda. Under dylika förhållanden bör man nog ej fästa några större förhoppningar vid att de fortsatta utredningarna skola bringa positiva resultat. Vad som kan göras kommer emellertid att göras (P 2 EuI, 26/1-1946).

Arfwedssons skrivelse innehåller tre huvudargument: *a)* vad som verkligen hänt torde aldrig bli utrönt, *b)* de ryska trupper, som funnos här i januari [1945] äro utbytta mot andra och *c)* man bör ej

fästa några större förhoppningar vid att de fortsatta utredningarna skola bringa positivt resultat.

Dessa argument återfinns nära nog ordagrant i Söderbloms telegram och skrivelser till UD under våren 1945: *a*) I Söderbloms telegram av den 14 april 1945 hette det att ”jag fruktar att klarhet aldrig vinnes” (P 2 Eu, 14/4-1945, HP 1 Eu, 14/4-1945), *b*) I handbrevet till von Post av den 19 april 1945 konstaterade Söderblom att ”de truppförband, som stodo i Budapest i januari, nu säkerligen flyttat fram sina staber och kvarter” (HP 80 Ea, 19/4-1945) och *c*) (i samma brev): ”Vad jag fruktar är, att ryssarna med bästa vilja i världen icke kunna skapa klarhet om vad som inträffat” (HP 80 Ea, 19/4-1945).

Det är också intressant att en liknande formulering av Söderblom återges i den sovjetiska samtalsuppteckningen från mötet mellan Söderblom och Abramov den 26 december 1945: ”Strax efter avsändandet av Wallenberg till Debrecen ägde en stor sovjetisk offensiv rum, varvid staber och arkiv förflyttades och det visade sig omöjligt att få fram några uppgifter om Wallenbergs öde vid detta tillfälle” (*AVPRF*, f. 06, op. 7, p. 52, d. 858, l. 89–194).

Det synes osannolikt att Arfwedsson, lite mer än en månad efter ankomsten till Budapest, på egen hand skulle ha kommit till slutsatser som visade en så uppenbar likhet med Söderbloms. Det är härvid av intresse att notera att Arfwedsson, mot bakgrund av att Ungern stod under sovjetisk militär kontroll, var tvungen att fara via Moskva till Budapest. Arfwedsson anlände till Moskva den 15 december och for vidare mot Budapest den 24 december.

Vad som avhandlades mellan Söderblom och Arfwedsson under de nio dagar Arfwedsson befann sig i Moskva finns inte dokumenterat. Emellertid synes det rimligt att en hel rad ärenden, inklusive Wallenberg-ärendet, varit föremål för diskussioner. Arfwedsson orienterade sig säkerligen om Söderbloms inställning i dessa frågor. Söderblom hade i sin tur den 24 september 1945 kallats hem till UD ”för rapportering” (P 9, 24/9-1945), (han anträdde emellertid resan först den 2 oktober [P 9, 2/10-1945]). Han kom därefter att vistas i Stockholm ända fram till den 14 december 1945 (P 9, 14/12-1945). Den 3 december 1945 hade han, såsom framgår av Undéns dagbok, varit inbjuden på middag hos Undén.

Att Söderblom diskuterat frågor rörande Sveriges förhållande till Sovjetunionen under sin vistelse i Stockholm med utrikesministern står bortom allt tvivel. Att angelägenheter rörande Ungern var föremål för diskussion synes ävenledes troligt mot bakgrund av att

medgivandet till upprättandet av en svensk beskickning i Budapest gavs av Abramov den 6 oktober (och meddelades i en officiell skrivelse från chargé d'affaires Ingemar Hägglöf till Undén den 9 oktober 1945). Söderblom bör ha haft tämligen omfattande kontakter med UD:s ledning rörande de angelägenheter som kunde förväntas sysselsätta den nye beskickningschefen i Budapest.

11.2 En inte helt allenarådande bild

Det skulle dock vara felaktigt att hävda att bilden av Raoul Wallenberg som död utgjorde den allenarådande bilden om Raoul Wallenbergs öde inom UD vid denna tid. Söderblom propagerade visserligen i flera telegram och handbrev för denna teori, men man kan inte säga att den var helt obestridd.

Uppgiften från Bern i juli 1945 att en "tillförlitlig sagesman" uppgivit att Wallenberg i april 1945 skulle "frisk och fri" ha hållit sig gömd "i säker förklädning i Pest" vidarebefordrades som nämnts, till Söderblom (P 2 EuI, 2/7-1945). När Söderblom varnade för den sovjetiska reaktionen på dessa nya uppgifter, svarade Sahlin att "det är väl inte annat än fullständigt naturligt [...] att vi med alla medel söka efter en försvunnen svensk (P 2 Eu, 12/7-1945). Wallenberg definierades alltså i juli 1945, av kabinetssekreteraren, som "försvunnen" snarare än död.

Av ett telegram av den 20 september 1945 från den vice amerikanske utrikesministern Dean Acheson till den amerikanska legationen i Moskva framgår att amerikanska myndigheter underrättats av UD rörande Takácsys uppgifter. I telegrammet återgavs Takácsys uppgifter varefter följande angavs:

Swedish FONOFF hopes foregoing may assist you in making further inquiries about Wallenberg, but it feels that even if the info is true the Soviets will never produce Wallenberg alive (U.S. State Department Records, Decimal File, RG 59, National Archives).

Den understrukna delen av detta meddelande har på originaltelegrammet strukits över och denna ändring i telegrammet har, enligt en randanteckning, godkänts av en Mr Albert Clattenberg. (Clattenberg var vid denna tidpunkt chef för the Special War Problems Office vid amerikanska Department of State och hade ett särskilt ansvar för frågor rörande saknade personer i utlandet).

Vem inom UD som inför amerikanska företrädare har givit uttryck för ståndpunkten att man från sovjetisk sida aldrig skulle lämna ut en levande Wallenberg, varför denne tjänsteman sagt detta, och om han verkligen har gjort det är okänt. Likaledes oklart är på vilka grunder Mr Clattenberg har gått med på att denna del av telegrammet inte vidarebefordras till Moskva. Klart är i alla fall att denna utsaga, om den är riktig, visar att bilden av Raoul Wallenberg som död inte var helt allenaordande.

Den 3 november 1945 instruerades även legationen i Moskva att i en skriftlig *démarche* påminna om den undersökning som utlovats av Dekanozov vid mötet med Söderblom den 25 april 1945. *Démarchen* verkställdes av *chargé d'affaires* Barck-Holst (Söderblom vistades i Stockholm), och hade sin utgångspunkt i Dekanozovs note av den 16 januari 1945. Det angavs även att frågan hade "särskild vikt med hänsyn till att Wallenberg var legationsmedlem" (P 2 EuI, 3/11-1945). Som underlag för denna *démarche* upprättades inom UD i slutet av oktober 1945, en utförlig promemoria över skriftväxlingen (P 2 EuI, 1/11-1945).

Den 1 december 1945 gjorde Barck-Holst en förnyad *démarche* med anledning av Wallenberg-ärendet, och fick då till svar att de sovjetiska militära myndigheterna beordrats göra undersökningar (P 2 EuI, 29/4-1946).

Det förefaller osannolikt att man från svensk sida skulle ha företagit dessa åtgärder om bilden av Raoul Wallenberg som död varit obestridd inom hela utrikesförvaltningen. Problemet ligger emellertid i det faktum att det vid denna tidpunkt var *okontroversiellt* att öppet hävda att Raoul Wallenberg var död. Langlet, Söderblom, och Danielsson kunde *utan att motsägas* öppet hävda att Raoul Wallenberg var död. I mars 1947 noterade Petri i en promemoria att fru von Dardel var "upprörd över att UD hela tiden utgick från att Raoul Wallenberg var död":

Bla. hade såväl envoyén Assarsson som envoyén Söderblom uttryckligt sagt henne, att hon ej borde räkna med att sonen var vid liv (P 2 EuI, 4/3-1947).

I juni 1945 tog den svenske militärattachén i Moskva Carol Bennedich upp Wallenberg-ärendet i samband med ett besök hos det sovjetiska försvarskommissariatet. I samband härmed konstaterade han att "det kunde ju exempelvis ha inträffat en olycka och ovissheten är ju ofta värre än vissheten även om den senare är av tragiskt slag" (P 2 Eu, 7/6-1945). Bennedich spekulation om att

Wallenberg varit med om en olycka förefaller onödig och riskabel. Han har dock inte tvekat om att rapportera om sitt resonemang till UD och detta kan ses som en indikation på att det innehållet inte var särskilt anmärkningsvärt i dåtida tjänstemäns ögon.

I september 1945 uppgav Valdemar Langlet i en artikel i Dagens Nyheter följande rörande ett samtal han haft med soldater från NKVD i Budapest:

Vid samtal med dem fick vi bl.a. en sträng varning att aldrig släppa in till oss någon främmande officer under vilken förevändning som helst: det kunde lätt vara någon förklädd pilkorsare eller tysk som talade god ryska och ville locka oss i en fälla för att låta oss spårlöst försvinna. Och då skulle våra soldater med livet få plikta för bristande vaksamhet [...] Kanske föll Wallenberg offer för ett dylikt försök (*Dagens Nyheter*, 5/9-1945).

Återigen presenterades alltså, utan några andra belägg än uppgifter (som inte rörde Wallenberg specifikt) från den sovjetiska säkerhetstjänsten, en spekulativ teori kring omständigheterna kring Wallenbergs död. Langlet skrev också följande i sin bok *Verk och dagar i Budapest*:

[det] bör nämnas att en ungersk tidning längre fram på våren i en ytterst erkännansam artikel om hans arbete och verksamhet trodde sig veta, att han under pilkorsregimens dödsryckningar genom bovstreck skulle ha blivit lockad i en fälla och bortförd till Tyskland [...] Möjligen finns han ännu vid liv och kommer tillrätta, men då på nio månader ingenting hörts från honom, när detta skrives, är det fara värt att den orubbligt tappra mannen som en hjälte stupat på sin post. Så mycket mera påkallat är det att till avslutning på detta kapitel i min skildring rista ett enkelt minnesord: *in gloriam Raoul Wallenberg* [...] (Langlet, 1946: 148–149).

Dessa ord var skrivna i november 1945 av en person, som förutom att han (åtminstone periodvis) varit anställd vid svenska Budapestbeskickningen, var den ende svensk som tillåtits bli kvar i Budapest efter den övriga beskickningspersonalens evakuering i mars 1945. Att Langlet på detta sätt dödförklarade Raoul Wallenberg kan knappast ha undgått dem inom UD som var ansvariga för ärendet, och givet hans obestridliga auktoritet vad gäller kunskapsläget om händelserna i Budapest under våren 1945, kan dessa ord ha bidragit till att man betraktade Raoul Wallenberg som sannolikt död.

Ett brev från dåvarande chefen för politiska avdelningen (han tillträdde den 8 november 1945) Sven Grafström av den 14 januari 1946 är också belysande. I brevet (som var ställt till Przybyszewski Westrup vid svenska legationen i Bern) noterade Grafström ”att en överenskommelse skulle ha träffats mellan schweiziska och ryska vederbörande om utväxling av ett antal schweiziska och ryska medborgare”. Grafström skrev att ”det vore av intresse att vid tillfälle erfara något om händelseförloppet i denna sak”:

För information vill jag tillägga, att någon eller möjligen flera svenskar, vilka av ryssarna anhållits i Tyskland, fortfarande befinna sig i fängsligt förvar i Sovjetunionen utan att vår beskickning fått taga kontakt med dem eller ens känner deras uppehållsort (HP 1 Cs, 14/1-1946).

Det är intressant att Grafström ville ha mer information om utväxlingen av Feller och Meier, inte för att förstå Wallenbergs försvinnande, utan för att eventuellt kunna underlätta arbetet för att få loss de svenskar som evakuerats av sovjetiska myndigheter från Tyskland och därefter internerats i Sovjetunionen (däribland Edward af Sandeberg som vi återkommer till mer i detalj nedan). Att dra paralleller mellan den sovjetiska interneringen av de schweiziska diplomaterna och Wallenbergs försvinnande (som ägde rum i Ungern) var alltså inte aktuellt, och kan onekligen ses som en indikation på att man inom UD vid denna tid fäste jämförelsevis större tilltro till bilden av Raoul Wallenberg som död.

Det skall dock anmärkas att just Grafström i annan skriftväxling var öppen för möjligheten att sovjetiska myndigheter kunde ha uppgifter om Wallenberg. Raoul Wallenbergs mor hade vid samtal i juni 1945 bett Söderblom överlämna ett antal fotografier av sonen till det sovjetiska utrikeskommisariatet för att underlätta efterforskningarna. Den 6 juli 1945 skrev emellertid Söderblom till Sahlin att han, mot bakgrund av uppgifterna om att Raoul Wallenberg skulle ha ”rymt från de ryska officerare, som avdelats till hans beskydd, för att dölja sig i Budapest under förklädnad”, ”tills vidare ej överlämnar fotografierna eller eljest företager mig något i saken” (P 2 Eu, 6/7-1945).

Fotografierna blev följaktligen liggande under hela hösten 1945 i Moskva-beskickningen och först den 18 december frågade Söderblom dåvarande chefen för politiska avdelningen Grafström huruvida ”[fotografierna] i nuvarande läge vid tillfälle böra överlämnas till utrikeskommisariatet” (P 2 Eu, 18/12-1945). Den 8 januari svarade Grafström att han ansåg att fotografierna borde överlämnas

(P 2 Eu, 8/1-1946). Dessa översändes till Abramov den 29 januari 1946 (P 2 Eu, 29/1-1946).

Denna episod kan dock knappast tolkas som att Grafström skulle ha hållit för troligt att Wallenberg fanns i livet i sovjetisk fångenskap. Emellertid vidarebefordrade Grafström vid två tillfällen under våren 1946 information till Söderblom vars innehåll tydde på att Raoul Wallenberg omhändertagits av sovjetiska militära myndigheter.

Hur påverkades utrikesledningen?

Den okontroversiella bilden av Raoul Wallenbergs död satte tvivelsutan sin prägel på arbetet med att utreda hans öde. Det finns flera exempel på detta.

I sin rapport från sin avskedsaudiens hos Josef Stalin den 15 juni 1946 skrev Söderblom att han till sovjetledaren sagt sig vara ”personligen övertygad om att Wallenberg fallit offer för en olycka eller för rövare”.

Utrikesministerns obenägenhet att inför sovjetiska företrädare tillbakavisa detta budskap till Stalin talar sitt tydliga språk. Att inte heller Grafström, som sannolikt tagit del av rapporten från samtalet med Stalin, överhuvudtaget kommenterade Söderbloms förmodanden om Wallenbergs död, kan också tolkas som en indikation på att bilden av Raoul Wallenberg som död var en okontroversiell sanning. Hade Grafström ansett att Söderblom agerat felaktigt vid audiensen hos Stalin finns det goda skäl att anta att han skulle ha kommenterat detta i dagboken.

Att den svenska utrikesledningen under denna period var beredd att sätta tilltro till bilden av Raoul Wallenberg som död antyds även i statsminister Tage Erlanders interpellationssvar av den 27 november 1946. Erlander poängterade då att den svenska regeringens och den svenska utrikesförvaltningens ”iver och intensitet” i arbetet att ”utröna Raoul Wallenbergs öde” betingades av två skäl. *Dels* att ”man måste göra allt för att bringa klarhet i [Wallenbergs] öde eftersom han [...] gjort vårt land och mänskligheten så stora förtjänster”, *dels*

att vårt intresse och vår iver givetvis eggats av förhoppningen att Wallenberg trots allt befinner sig i livet. [...] Ansträngningarna ha fördubblats inför varje nytt rykte av tanken att det ändå finns en viss san-

nolikhet för att Wallenberg fortfarande är vid liv (*Riksdagens protokoll*, No 38, 1946: 19).

Såsom framgår tydligt i detta uttalande arbetade alltså den svenska utrikesledningen vid denna tidpunkt inte utifrån linjen att Raoul Wallenberg var i livet, utan enligt linjen att man ”hoppades att Raoul Wallenberg *trots allt* befann sig i livet”, och att ansträngningarna fördubblades inför varje nytt rykte att ”det ändå fanns en viss sannolikhet” för att Wallenberg fanns i livet. Att en sådan nyansskillnad vad gäller bilden av Raoul Wallenberg är ytterst viktig tarvar knappast någon utförligare förklaring.

Enligt den sovjetiska samtalsuppteckningen från ett möte mellan Söderbloms efterträdare Gunnar Hägglöf och Kirill V. Novikov (som ägde rum den 30 januari 1947) skall Hägglöf, då Novikov förde på tal att Wallenberg kunde ha dödats vid ett fientligt flyganfall, ha uppgivit att ”inte heller detta kan uteslutas” (*Dokument-samling*, D15). Detta medgivande från Hägglöf (som inte finns återgivet i Hägglöfs egen rapport till UD) förefaller i efterhand onödigt, men speglar möjligtvis också det faktum att bilden av Raoul Wallenberg som död var okontroversiell.

Som sista punkt förtjänar det också att framhållas den synnerligen begränsade uppmärksamhet Wallenberg-ärendet får i de dagböcker av Erlander, Undén, Grafström och Ingemar Hägglöf som utredningen har haft tillgång till.

Under åren 1945 till 1951 behandlas Wallenberg-ärendet i Erlanders dagbok vid ett tillfälle, den 26 november 1946, i samband med en beredning inför svar på Håstads interpellation (som gavs den 27 november). Den 16 januari och 7 mars 1951 finns två korta noteringar rörande ärendet Wallenberg. Några resonemang kring Wallenbergs öde, ärendets handläggning av svenska myndigheter eller resonemang kring det sovjetiska agerandet finns inte. Fr.o.m. 1952 finns dock fler anteckningar i dagboken rörande Wallenberg-ärendet.

I Undéns dagbok nämns överhuvudtaget inte Raoul Wallenberg förrän den 9 april 1947 (då Undén för första gången tar upp fallet med den sovjetiske ministern i Stockholm). Mellan 1947 och 1951 återkommer han till Wallenberg-ärendet tre gånger (14 juni och 3 november 1947 samt 12 februari 1951). I samtliga fall rör det sig om korta noteringar rörande *ärendet* Wallenberg. Det finns inga resonemang om den sovjetiska sidans bevekelsegrunder eller spe-

kulationer kring vad som kan ha hänt Wallenberg. Inte heller UD:s agerande får någon som helst belysning.

Grafström nämner visserligen Raoul Wallenberg i december 1944. Han återkommer dock inte till frågan om Wallenberg förrän den 15 november 1946. Anteckningen gäller då Rudolph Philipps bok om Wallenberg (som vi får anledningen att behandla utförligare nedan). Den 18 november finns en notering rörande utarbetandet av interpellationssvaret till Håstad. Den 22 augusti 1947 nämner han att ”ryssarna [har] lämnat oss svar i Wallenbergsaffären” (Vysjinskijs note) och den 7 november finns en anteckning om ”ett fantastiskt spår i Wallenbergsaffären”. Några övriga anteckningar hos Grafström, som var biträdande polchef när Wallenberg försvann och verkställande polchef under de för Wallenberg-ärendet kritiska åren 1945–48, finns inte.

I de excerpter ur Ingemar Hägglöfs dagböcker som denna utredning har tagit del av återfinns inte heller några anteckningar om Wallenberg-ärendet. Däremot nämns af Sandeberg-fallet, vars handläggning Hägglöf var delaktig i.

Att Wallenberg knappast nämns i dessa dagböcker måste anses vittna om en påtaglig brist på intresse och engagemang för hela frågan. Detta kan i efterhand sägas vara anmärkningsvärt, men måste ses i ljuset av att man helt enkelt höll det för sannolikt att Raoul Wallenberg verkligen hade omkommit i Ungern. Hade bilden av Raoul Wallenberg som död varit kontroversiell och omstridd är det rimligt att ärendet borde ha fått större uppmärksamhet i dessa privata anteckningar.

UD:s agerande för Raoul Wallenbergs sak under andra halvåret 1945 står i skarp kontrast till agerandet i parallellfallet Edward af Sandeberg. Under perioden från augusti till december 1945 framfördes noter och skriftliga respektive muntliga förfrågningar och påminnelser om af Sandeberg till sovjetiska utrikeskommisariatet vid minst femton tillfällen. I ärendet Wallenberg framfördes under samma period två démarcher och en muntlig förfrågan (varvid man från svensk sida [Söderblom] sade sig vara övertygad att Wallenberg var död).

Den stora skillnaden i aktivitet från UD:s sida kan förklaras av att man i fallet af Sandeberg förfogade över ett flertal vittnesmål som entydigt pekade på att af Sandeberg befann sig i livet i sovjetisk fångenskap. Vad gällde Wallenberg existerade, vid sidan av Dekanozovs note av den 16 januari 1945, däremot en mängd spekulativa teorier som rörde inte *om* utan *hur* Wallenberg omkommit.

12 En ifrågasatt sanning

12.1 Söderblom omprövar sin uppfattning om Raoul Wallenbergs öde

Mötet med Abramov den 30 april 1946

Söderblom hade vid besöket hos Abramov den 26 december 1945 bett om att ”få ett svar [...] i den andan [...] att Wallenberg har omkommit” (*AVPRF*, f. 06, op. 7, p. 52, d. 858, l. 89–194). Då Moskva-sändebudet den 9 mars 1946 på nytt träffade Abramov, yttrade han enligt den sovjetiska uppteckningen följande:

Efter detta gav Söderblom en ny note angående Wallenberg. ”Jag har ännu en gång övertygats om, sade S. – att Wallenberg, tydligtvis, inte längre finns bland de levande. Men eftersom hans släktingar, i synnerhet modern, i alla fall hoppas att återfinna honom, har jag bestämt mig för att informera Er om några kompletterande vittnesmål om honom, som har erhållits från vittnen. Möjligtvis skulle dessa vittnesmål kunna bidra till att fastställa, under vilka omständigheter han omkommit” (*Dokumentsamling*, D11).

I rapporten över samtalet (som sändes till Stockholm den 10 mars 1945) konstaterade Söderblom endast att han, enligt instruktion överlämnat en note till Abramov rörande ett vittnesmål om Wallenberg, samt att denne uppgivit att man ”icke [kunde] meddela något nytt rörande detta ärende” (P 2 Eu, 10/3-1946). Söderblom arbetade således alltjämt i det tysta med att förverkliga den linje som han aviserat *dels* den 14 april 1945 (dvs. att Raoul Wallenberg omkommit i Ungern), *dels* 17 december (dvs. att han ansåg sig skild från vidare bekymmer rörande de svensk-ungerska förbindelserna).

Det är följaktligen med viss förvåning som man noterar att Söderblom, efter ett möte med Abramov den 30 april 1946, skrev följande i samtalsrapporten till Stockholm:

I enlighet med mottagna instruktioner uppsökte jag i dag herr Abramov för att före min avresa till hemlandet ånyo påminna om detta ärende [Wallenberg]. Herr Abramov meddelade, att han ofördröjligen vidarebefordrat de senast av mig lämnade uppgifterna men ännu ej fått något besked. Jag hemställde då om att åtminstone få ett preliminärt svar, varav framginge att alla åtgärder vidtoges för sakens utredning och att, så snart denna givit något resultat, beskickningen skall därom underrättas. Herr Abramov lovade att göra allt vad på honom ankomme för sakens uppklarande och konstaterade själv, att Wallenberg ju vore en i Sverige känd person. I detta sammanhang lät herr Abramov sig undfalla den anmärkningen, att herr af Sandeberg ju påträffats och vid det här laget förmodligen återbördats till hemlandet (P 2 Eu, 30/4-1946).

Söderbloms tolkning av Abramovs anmärkning om af Sandeberg är överraskande:

Detta skulle kunna fattas som en antydning om att Wallenberg trots allt är i livet och blivit identifierad i något läger eller dylikt. Emellertid får jag vördsamt hemställa, att ingen antydning i denna riktning göres utåt eller ens till familjens medlemmar, då jag är långt ifrån säker om att Abramovs ord verkligen böra tolkas i nyssnämnda riktning. (P 2 Eu, 30/4-1946).

Söderblom gjorde ingen koppling mellan Dekanozovs antydning den 18 maj 1945 om att det ”nog kunde förekomma fall, då Söderblom skulle önska en personlig kontakt med svenskar i Sovjetunionen” (P 40 R, 18/5-1945), och den försvunne Raoul Wallenberg. Ett år senare, den 30 april 1946, gjorde Söderblom just en sådan koppling då man från sovjetisk sida nämnde att svensken Edward af Sandeberg (som suttit internerad i lägret i Krasnogorsk och Butyrka-fängelset under nio månader), ”ju påträffats” och ”återbördats till hemlandet”. Varför fick Abramovs anmärkning om af Sandeberg Söderblom att, om än med stor tvekan, ifrågasätta den ”sanning” om Raoul Wallenbergs öde som han bekänt sig till alltsedan Danielssons besök i Moskva den 13 april 1945?

Det är i efterhand av stort intresse att notera att Abramov, enligt Söderbloms uppteckning, använde sig av fallet af Sandeberg som en analogi för att åskådliggöra fallet Wallenberg. Användandet av af Sandeberg-analogin, ett ärende som fick ett lyckligt slut, kan tolkas som en antydning att också ärendet Raoul Wallenberg skulle kunna få ett lyckligt slut. Söderblom gjorde av uppteckningen att döma just denna tolkning. Givet hans alltsedan april 1945 manifesterade

inställning i ärendet Wallenberg är detta överraskande. Det skall dock understrykas att en annan sannolikt viktigare bidragande faktor till att Söderblom plötsligt var beredd att ompröva sin syn på Wallenberg-ärendet rörde den ovan nämnda estnisk-ryska flyktingen Lidija Makarova. Söderblom konstaterade följande i sin rapport:

Avslutningsvis bad mig herr Abramov med utförlig motivering ånyo söka utverka, att flickan Makarova blir hemsänd till fadern. Jag lovade för min del att språka om saken med vederbörande i Stockholm (P 2 Eu, 30/4-1946).

I den sovjetiska sidans uppteckning framkommer att Abramov tycks ha gjort en ganska tydlig sammankoppling mellan Wallenberg-ärendet och ärendet Makarova:

Därefter överlämnade S. [...] en kopia av en note rörande efterforskningarna kring sekreteraren vid den svenska legationen i Budapest, Wallenberg. Samtidigt som han överlämnade den sista noten frågade S. om det inte finns någon ny information om Wallenbergs öde.

Jag svarade att jag ännu inte förfogar över någon ny information. Som svar på detta började S. berätta om hur stor vikt man fäster vid fallet Wallenberg i Sverige. ”De pressar mig oavbrutet i den här frågan, med brev och telegram. I pressen dyker artiklar och notiser ganska ofta upp i det här ärendet. Wallenberg är medlem i en inom bankirhuset världsberömd familj och ibland blir jag förtvivlad när jag inte kan svara på de talrika frågorna”. På detta svarade jag att sökandet efter Wallenberg fortsätter. I samband med det här ärendet påminde jag honom om Lidija Makarovas öde, som trots hennes faders böner och trots upprepade hänvändelser till svenska utrikesdepartementet från vårt sändebud ännu inte är återlämnad till Sovjetunionen. När jag nämnde namnet blev S. lite generad eftersom han två gånger har lovat mig att påskynda lösningen av det här ärendet (*AVPRF*, f. 0140, op. 31 d., 7 P. 133, l. l. 12–13).

Lidija Makarova

Lidija Marcella Makarova kom till Sverige i september 1944, endast femton år gammal. Den 10 oktober 1944 hade hon fått svenskt främlingspass. Hennes föräldrar var sovjetiska medborgare, men modern lämnade Sovjetunionen tillsammans med dottern 1941, varefter hon bodde i Tallinn. Vid moderns bortgång 1944 övertog

mostern, fru Jöesaar, som var ovetande om att fadern alltjämt fanns i livet, vårdnaden om Lidija. 1944 flydde paret Jöesaar till Sverige, varefter Makarova placerades som fosterbarn i en svensk familj.

Den hade sovjetiska legationen i Stockholm redan den 17 januari 1945 (alltså samma dag som Bulganin utfärdade arresteringsordern för Wallenberg), anhållit hos UD om att få adressen till Makarovas vistelseort i Sverige. Syftet var att man ville överlämna ett brev från fadern (något som dock var osanning eftersom det brev som sedermera överlämnades till Makarova var daterat den 27 september 1945 [se hbr Engzell-Söderblom, P 40 R, 13/4-1946]). Adressen hade emellertid inte lämnats ut under motivering att Makarova var baltisk flykting. Makarova själv hade också meddelat att hon inte vill ha något att göra med Sovjetunionens legation.

Från sovjetisk sida gav man emellertid inte upp. Det stod snart klart att man inte nöjde sig med att få adressen till Makarova. Man ville få Makarova hemsänd till fadern i Sovjetunionen. Vid ett flertal tillfällen under 1945 gjorde sovjetlegationen framställningar hos UD angående Makarova: Den 20 april 1945 (två dagar efter Budapest-beskickningens ankomst till Stockholm) uppgav legationssekreterare Vinogradov att ”man önskade nu antingen att flickan hemsändes eller att man finge komma i förbindelse med henne” (P 40 R, 20/4-1945). Den 29 maj sade Vinogradov att ”beskickningen redan i december 1944 tagit upp saken, men hittills icke fått något svar” (P 40 R, 29/5-1945). Den 13 juli begärde chargé d'affaires Tjernysjev i samtal med Engzell att Makarova skulle sändas hem (P 40 R, 5/11-1945). Den 13 juli tog Tjernysjev upp Makarova med kabinettssekreterare Stig Sahlin (P 40 R, 5/11-1945).

I augusti 1945 uppsöktes Makarova, vars adress nu lämnats ut av UD, av den sovjetiske konsuln Tjernov, ”som i hotfulla ordalag förklarade att hon skulle resa hem” (P 40 R, 6/9-1948). Den 1 augusti framhöll Tjernysjev att det ”för honom skulle vara synnerligen pinsamt att efter ett halvt års förhandlingar behöva till utrikeskommissariatet inrapportera en negativ utgång” (P 40 R, 1/8-1945). Den 20 augusti hemställde Vinogradov ”att flickan såsom omyndig måtte återsändas till fadern” (P 40 R, 20/8-1945). Den 17 oktober uppgav Tjernysjev att legationen ”icke skulle insistera på Makarovas omedelbara återsändande, därest hon överfördes till [flyktinglägret] Lisma och finge stanna där, till dess brev anlant från fadern” (P 40 R, 17/10-1945). Den 5 november ”uttalade [Vinogradov] sin förvåning över att de svenska myndig-

heterna härvidlag gjorde svårigheter [...]. Med insinuant min förklarade herr Vinogradov, att Makarova bodde hos en svensk polisman” (P 40 R, 5/11-1945). Den 22 november 1945 tog Tjernysjev upp fallet Makarova med utrikesminister Undén (P 40 R, 22/11-1945), och den 17 december 1945 tog han upp frågan med Ingemar Hägglöf (som då befann sig i Stockholm) (HP 1 Er, 17/12-1945). Fallet Makarova anfördes även av Tjernysjev inför Undén den 22 mars (P 40 R, 22/3-1946) och 29 april 1946 (R 70 Er, 29/4-1946).

Vilka var egentligen skälen till att de sovjetiska diplomaterna lade ned så förhållandevis stora ansträngningar på att få Lidija Makarova sänd till Sovjetunionen?

Sovjetunionen och kravet på repatriering av de baltiska flyktingarna

Det sovjetiska agerandet i fallet Makarova måste ses mot bakgrund av den större frågan om baltflyktingarna i Sverige. Under hösten 1944 kom de sovjetiska kraven på repatriering att omfatta inte bara ryssar i Sverige utan också balter som tagit sig över Östersjön (bl.a. med hjälp av War Refugee Board). Den sovjetiska legationen i Stockholm framställde i samband härmed krav på att få genomföra besök i förläggningarna i syfte att söka påverka flyktingarna att återvända till Sovjetunionen.

Under våren 1945 återkom man från sovjetisk sida vid flera tillfällen till frågan om de baltiska flyktingarna. Något konkret krav på utlämning kom dock inte förrän den 2 juni 1945 då Söderblom fick mottaga en *démarche* från vice utrikeskommisarien Solomon Lozovskij vari Sovjetunionen krävde att Sverige skulle säkerställa ”en skyndsam repatriering” av de över 30 000 sovjetmedborgare som av ”tyska myndigheter” hade förts bort till Sverige. Vidare ställdes kravet att den sovjetiska legationens tjänstemän skulle beredas möjligheter att obehindrat besöka alla sovjetmedborgare i Sverige och att Sverige vidtog åtgärder för att stoppa den sovjetfientliga propagandan i flyktinglägren (P 40 R, 5/6-1945).

Samma dag överlämnade också den sovjetiska legationen i Stockholm en *démarche* vari man krävde att de närmare 2 771 militärer från den tyska delen av den tysk-sovjetiska fronten, som flytt till Sverige i samband med den tyska kapitulationen den 8 maj 1945, skulle utlämnas. Av dessa var 167 soldater av baltisk härkomst.

Den 12 juni 1945 var frågan om militärbalternas återsändande föremål för diskussion i Utrikesnämnden, varefter regeringen den 15 juni fattade sitt beslut. Den 16 juni meddelade UD att Sverige var beredd att utlämna ”de tyska, eller under tysk kontroll stående militärpersoner, som [...] flytt till Sverige” (HP 22 Ab, 16/6-1945).

Den 21 juni 1945 överlämnade Söderblom ett memorandum i baltfrågan till Lozovskij vari klargjordes den svenska positionen att utlämna inalles 4 000 flyktingar. Från Moskväs sida var man dock inte nöjd. Lozovskij underströk på nytt att Sovjetunionen gjorde anspråk på 30 000 sovjetmedborgare samt att det i Sverige

funnes alltför många professionella förtalare av Sovjetunionen, som fortsatte att förgifta förhållandet mellan Sverige och Ryssland (P 40 R, 21/6-1945).

Baltfrågan var på nytt föremål för diskussion mellan Söderblom och Tjernysjev den 6 juli 1945. Söderblom bad härvid ”Tjernysjev besinna hur, huru lojal och klar vår hållning städse varit i den baltiska frågan”. Sverige hade ”till skillnad från de anglosaxiska stormakterna [...] alltsedan 1940 oföränderligt erkänt de baltiska staternas nya statsrättsliga ställning”, och regeringen hade omedelbart beslutat ”ställa [de baltiska ländernas gulddepositioner] till ryssarnas disposition”.

Så mycket större orsak funnes för sovjetregeringen att hysa förståelse för svenska regeringens lika klara och entydiga attityd beträffande flyktingproblemet (P 40 R, 6/7-1945).

Den 2 augusti 1945 framhöll Kollontaj i samtal med Söderblom att frågan om de baltiska flyktingarna blivit en ”prestigefråga” för Sovjetunionen (P 40 R, 2/8-1945).

Också i sovjetiska dokument som på senare år har blivit offentliggjorda framgår att repatriering av de baltiska flyktingarna stod högt på den sovjetiska utrikespolitiska dagordningen vad gäller relationerna till Sverige. I en promemoria skriven den 18 oktober 1945 presenterade Vetrov en rad åtgärder som man från svensk sida måste åta sig att utföra för att få till stånd en normalisering i förhållandet till Sovjetunionen. Promemorian är ställd till Dekanozov (*AVPRF*, f. 0140, op. 30, d. 6, p. 129, l.l. 73–76).

I promemorian framgår att Gunnar Hägglöf överlämnat ett referat av ett tal som Undén hållit i Örebro den 12 oktober 1945 till sovjetiska legationen i Stockholm. Vetrov refererade innehållet i

Undéns tal och sammanfattade att Sverige nu ville uppnå förbättrade relationer till Moskva genom en ökning av handels- och kulturutbytet länderna emellan, samt genom att bevilja ”betydande svenska krediter till Sovjetunionen”.

Vetrov konstaterade dock att den svenska regeringens nya politiska linje präglades av ”obeslutsamhet, halvmesyr och vacklan”. Sverige måste *för det första* enligt Vetrov ”ta det fulla ansvaret för den politik som den svenska regeringen hade fört under kriget och på något sätt ersätta den skada som denna politik hade medfört för idén om nationernas förbund, och i synnerhet för Sovjetunionen”, *för det andra* måste Sverige ”förbjuda fascistiska organisationers verksamhet i Sverige, och rensa bort fascistiska element ur armén, polisen och statsapparaten”, *för det tredje* måste Sverige genast ”stoppa den anti-sovjetiska propagandan i press och radio (rörande de sovjetiska truppernas uppförande i Ungern, Tjeckoslovakien, Tyskland, på Bornholm o.s.v.)”, *för det fjärde* måste Sverige ”på snabbast möjliga sätt reglera frågan om återsändande till fäderneslandet av de sovjetiska medborgare från estniska, lettiska och litauiska sovjetrepublikerna, som under loppet av kriget har hamnat i Sverige, och på alla sätt samarbeta med den sovjetiska repatrieringskommissionen” (AVPRF, f. 0140, op. 30, d. 6, p. 129, l.l. 73–76).

Såsom framgår av detta dokument var alltså återsändandet av flyktingar från de baltiska staterna en prioriterad fråga ur sovjetiskt perspektiv. (Det är också intressant att notera att Sverige måste stoppa ”den anti-sovjetiska propagandan” om den sovjetiska arméns agerande bland annat i Ungern. Uppgifterna, som förekommit i svensk press, rörande den sovjetiska plundringen av legationen i Budapest kan möjligtvis ha bidragit till att detta blev en prioriterad fråga).

Synkronisering i det sovjetiska agerandet januari 1946

De sovjetiska framställningarna i fallet Makarova var betydligt fler i Stockholm än i Moskva. Först den 11 februari 1946 rapporterade Söderblom till Stockholm att Abramov tagit upp frågan om ”den 16 åriga flickan Lydia Komarova [Makarova]”, vilken var ”en angelägenhet, varom jag [Söderblom] saknade närmare kännedom” (P 40 J, 11/2-1946). Ett mycket viktigt dokument som utredningen har erhållit från den norske experten på sovjetiska arkiv Sven G.

Holtsmark, ger en förklaring till varför Abramov tog upp frågan om Makarova med Söderblom just i februari 1946. Dokumentet ger inte bara en inblick i hur den stalintida sovjetiska utrikesförvaltningen fungerade, det kastar också möjligtvis ljus över frågan huruvida det egentligen förelåg någon möjlighet att från svensk sida få Wallenberg utväxlad ur sovjetisk fångenskap. Vi får anledning att återkomma till denna senare aspekt av dokumentet nedan.

Brevet är skrivet av det sovjetiska sändebudet i Stockholm Tjernysjev och är ställt till dåvarande chefen för den femte europeiska avdelningen, vid utrikesministeriet Abramov. Det är daterat den 8 januari 1946:

Vid en genomgång av den senaste tidens korrespondens från Er, noterar vi överflödet av förfrågningar från den svenska legationen i Moskva, angående svenska medborgare och andra angelägenheter. I varje fråga överöses Ni av noter, promemorior, brev o.s.v. från svenskarna. Jag anser, att medarbetarna vid avdelningen, vid varje tillfälle då svenskarna med anledning av en eller annan fråga besöker Er, systematiskt måste ta upp våra olösta frågor inför dem. Ni känner till det stora antal frågor som ännu fått sin lösning. Jag talar då inte om en så betydande fråga, som de baltiska flyktingarna, svenskarna har ännu inte beslutat i följande frågor: angående avsändandet av Makarova, angående avsändandet av de baltiska och tyska fartygen, frågan om utlämnandet av fem internerade sjömän som har mördat sina officerare på sovjetiska fartyg m.m. Såsom är Eder bekant, vänder vi oss systematiskt till UD i alla dessa frågor och tar upp dem, med början från avdelningschefen till ministern. Samtidigt har, såvitt jag vet, medarbetarna vid den femte europeiska avdelningen, inte en enda gång, vid svenskarnas i Moskva besök på NKID, tagit upp de frågor som drivs av den sovjetiska legationen i Stockholm, och vars lösning fördröjs av de svenska myndigheterna. Vi måste söka uppnå beslut i våra frågor både här inför UD, liksom i Moskva inför den svenska legationen. Jag ber Er ge den ansvarige i uppdrag att mer noggrant följa vår brevväxling och vid lägliga tillfällen framställa våra frågor inför svenska legationen i Moskva (*AVPRF*, f. 0140, op. 31 d. 4 p. 133).

Tjernysjev ville uppnå ett mer enhetligt förhållningssätt i det sovjetiska agerandet gentemot Sverige. De frågor som drevs av sovjetiska legationen i Stockholm, måste också tas upp när de svenska diplomaterna i Moskva gjorde sina besök hos det sovjetiska utrikeskommisariatet. Det är möjligtvis i enlighet med denna begäran från Tjernysjev (att mer noggrant följa brevväxlingen mellan sovjetbeskickningen i Stockholm och NKID, och alltid ta

upp olösta frågor med svenskarna, när dessa anförde sina frågor), som Abramov tog upp fallet Makarova med Söderblom den 9 februari 1946, *efter* att Söderblom berört vissa problem med repatrieringen från Sovjetunionen av den svenska medborgaren Viva Lundberg som internerats i lägret Krasnogorsk utanför Moskva. Ärendet Makarova berördes därefter av Abramov vid möten med Söderblom den 9 mars, den 28 mars, och, som framgått ovan, den 30 april 1946.

När Abramov tog upp ärendet Makarova den 30 april, efter att Söderblom tagit upp fallet Wallenberg, var det fjärde gången som Söderblom konfronterades med ärendet Makarova. Vi återkommer här till frågan varför Abramovs aktualisering av fallet Makarova, av Söderblom tolkades (om än med stor tvekan) som att Abramov därmed antydde att "Wallenberg trots allt är i livet" och kunde ha "blivit identifierad i något läger eller dylikt". Vad var det som fick Söderblom att inte bara börja vackla i sin uppfattning om Raoul Wallenbergs öde, utan också rapportera om detta till UD?

12.2 Söderbloms förändrade syn på förhandlingar med Sovjetunionen

Från optimism till realpolitik

I syfte att förstå Söderbloms ändrade uppfattning, är det nödvändigt att, om än kort, analysera hans syn på det diplomatiska umgänget med Sovjetunionen, och hur denna syn successivt under hans tid som legationschef genomgick en påtaglig förändring. Såsom framgått ovan präglades Söderbloms rapporter om Sovjetunionen och möjligheterna till att åstadkomma förbättrade relationer mellan Stockholm och Moskva till en början av optimism. Dessa optimistiska rapporter behöver dock inte spegla vad Söderblom innerst inne ansåg.

Söderbloms innersta uppfattningar kan vi å andra sidan aldrig få grepp om, eftersom vi inte har personliga dagboksanteckningar från den aktuella perioden eller annan dokumentation vari dessa återges. Det enda material som finns tillgängligt är de officiella skrivelser och handbrev som Söderblom sände till UD. Som Ingemar Hägglöf noterade i sina memoarer, ville Söderblom att man skulle ta fasta på allt fördelaktigt som stod att finna, rappor-

terna till Stockholm skulle skrivas i så ljusa färger som sanningen tillät osv.

Samtidigt fanns också redan på tidigt stadium ett påtagligt inslag av realpolitiskt tänkande i Söderbloms föreställningsvärld vad beträffar kontakterna med Sovjetunionen. Legationspersonalen fick inte säga något som ryssarna skulle kunna utnyttja mot dem, allt vad som sades och skrevs kunde komma till Kremles kännedom, fallet Sidorenko användes som en analogi för att åskådliggöra riskerna med ett oförsiktigt svenskt agerande o.s.v.

Denna realpolitiska inställning till Sovjetunionen tycks ha förstärkts under Söderbloms tid i Moskva. En vattendelare härvid tycks ha varit de negativa upplevelsena från mötena med Dekanozov och Vetrov (och Sysojev) i december 1944, då frågan om de baltiska flyktingarna hade varit uppe. Söderblom drabbades av nedstämdhet som ett direkt resultat av (i synnerhet) mötet med Vetrov, och han undvek under de kommande sex veckorna all kontakt med sovjetiska företrädare. Han ”dröjde och tvekade” att uppsöka Dekanozov ”just därför, att [han] ej ville framprovocera något nytt samtal i detta brännbara ämne” (P 40 R, 2/2-1945).

Det var emellertid med lättnad som han kunde konstatera att baltfrågan inte berördes när han väl träffade Dekanozov och Vetrov i slutet av januari 1945. Under lång tid härefter skulle emellertid Söderblom frukta frågan om de baltiska flyktingarna. Den 4 januari 1946 konstaterade Söderblom att ”baltfrågan icke berörts från ryskt håll” (P 40 R, 4/1-1946), och den 19 februari 1946 rapporterade han att ”den stora baltfrågan dessbättre alltjämt [är] vilande” (P 40 R, 19/2-1946).

Söderbloms tilltro till möjligheterna att genom samtal med sovjetiska diplomater komma till ömsesidigt godtagbara lösningar på problem förefaller emellertid ha skadats. Hans konsekventa strävan att avvisa alla ärenden rörande svenska intressen i stridszonerna i Östeuropa (inklusive Wallenberg-ärendet) kan ses som utslag av detta.

Han uppfattade sin egen ställning i Moskva som ”allt annat än lättsam” (HP 1 Er, 24/2-1945) och han hade låga tankar inför möjligheterna att bedriva Wallenberg-ärendet hos det sovjetiska utrikeskommissariatet. Vid flera tillfällen signalerade han, som nämnts, att ärendet borde bedrivas från en ny svensk beskickning i Budapest (HP 80 Ea, 29/3, 12/4, 19/4, 3/9-1945, HP 1 Eu, 12/4, 6/7, 14/8-1945, P 2 Eu, 25/9-1945).

Söderblom drog sig konsekvent för att ta upp frågan om skydd åt svenska intressen i de östeuropeiska staterna efter Vetrovs kort-huggna avvisande av en liknande förfrågan i december 1944 och skrev flera brev till Stockholm vari han angav skäl till varför denna typ av ärenden inte borde drivas av legationen i Moskva (HP 80 Ea, 23/1-1945, 12/3-1945, 6/4-1945, 12/4-1945, 17/4-1945).

När Dekanozov i april 1945 på nytt tog upp frågan om de baltiska flyktingarna ”avslutade [Söderblom] samtalet, så snart detta kunde ske, utan att det verkade, som om [han] rymde fältet” (P 40 R, 4/5-1945). Han överlämnade démarche rörande de sovjetiska truppernas plundring av den svenska legationen i Budapest, men lade sedan ned möda på att undergräva förtroendet för de utsagor som legationsmedlemmarna har avgivit (för att slippa driva ärendet i Moskva) (Hp 1 Er, 26/5-1945, 12/7-1946, HP 80 Ea, 18/6-1945, 26/1-1946).

Han beskrev med emfas den ”mycket obehagliga situation” som han skulle hamna i om det visat sig att ”Wallenberg rymt från de ryska officerare, som avdelats till hans skydd, för att dölja sig i Budapest under förklädnad”, och konstaterade att ”Wallenbergs försvinnande [var] ett mysterium” och att ”det knappast kan vara lämpligt att ytterligare bedriva saken härifrån” (P 2 Eu, 14/8-1945).

Möjligtvis kan man också förklara Söderbloms underlåtenhet att rapportera till Stockholm om Harrimans erbjudande om hjälp (av den 12 april 1945), samt hans uppenbart missvisande redogörelse för den amerikanska inställningen i Wallenberg-ärendet (av den 19 april 1945 [HP 80 Ea, 19/4-1945]), som ett resultat av hans fruktan att brev och kryptomeddelanden till Stockholm skulle kunna dekrypteras av sovjetiska myndigheter.

Skiftet från en optimistisk hållning till en mer realpolitiskt pessimistisk märks också i Söderbloms syn på hur förhandlingar mellan de bägge staterna borde bedrivas. Den 21 mars rapporterade Söderblom från ett möte med Kollontaj:

Kollontaj anser vissa svårigheter föreligga för Bernadotte, Jarring, Shanghaisvenskarna etc. beroende av att man anser att svenskarna obstruera resvilliga ryssars hemresa från Sverige (HP 1 Er, 21/3-1945).

Liksom var fallet i Söderbloms samtal med Dekanozov den 26 januari 1945 ställdes alltså här Sveriges obstruktion av ”resvilliga ryssars hemresa från Sverige” mot möjligheterna att få genomresevisum för färd genom Sovjetunionen för svenskar i Fjärran Östern. Den sovjetiska tendensen att koppla samman olika frågor var före-

mål för ett handbrev från Söderblom till von Post av den 26 mars 1945:

I tidigare sammanhang har jag uttalat den meningen, att ett samband finnes mellan frågor om repatriering av sovjetmedborgare från Sverige och våra viseringsangelägenheter, särskilt i vad avser repatriering av svenskar genom ryskt område. Efter vad jag på sistone erfarit, finns det knappast något tvivel om att så är fallet. Detta förhållande öppnar dystra framtidsperspektiv. Det innebär nämligen, att så länge repatrieringsfrågorna ej äro definitivt lösta till inrikeskommissariatets belåtenhet, detta kommissariat, som är praktiskt taget ensamt beslutande i viseringsfrågor, kommer att följa en – milt uttryckt – utpräglad restriktiv linje i förhållande till oss (P 40 R, 26/3-1945).

Såsom framgår av detta brev uppfattade Söderblom redan i mars 1945 den återkommande sovjetiska signaleringen om sammankoppling av olika frågor som rörde relationerna mellan Sverige och Sovjetunionen. Söderblom ansåg att denna form av politik öppnade upp för ”dystra framtidsperspektiv”.

Samma dag sände Söderblom ett handbrev till Engzell som skänker ytterligare ljus över hans syn på den sovjetiska tendensen att sammankoppla olika frågor som berörde de svensk-sovjetiska förbindelserna.

Vid besök hos passpolisen igår bragte jag även frågan om Fjärran Östern-svenskarna på tal, både sjömännen i Shanghai och Tokio-kolonin. Herr Beljajev svarade, att han trots de utomordentliga transportsvårigheterna gjorde sitt allra bästa för att tillmötesgå min framställning. Emellertid skulle en gynnsam lösning underlättas, därest de svårigheter undanröjdes, som mötte från svensk sida vid behandlingen av repatrieringsfrågor beträffande sovjetmedborgare i Sverige (P 40 R, 19/4-1945).

Återigen markerade alltså sovjetiska myndighetsföreträdare att man ville få till stånd ett byte mellan å ena sidan genomresevisum för svenskar i Fjärran Östern, mot repatriering av sovjetiska medborgare i Sverige. Söderblom var uppenbart besvärad av det sovjetiska erbjudandet:

Jag tror [...] för min del, att det är bäst att i det längsta undvika diskussioner om balt- och flyktingfrågor här. I synnerhet anser jag mig böra motarbeta en sammankoppling av olika frågor. Jag utlovade emellertid att inberätta vad herr Beljajev sagt (P 40 R, 19/4-1945).

Den sovjetiska "sammankopplandet av frågor" var föremål också för ett handbrev till von Post (P 40 R, 4/5-1945), vari Söderblom redogjorde för ytterligare tre samtal med sovjetiska myndighetsföreträdare där denna förhandlingstaktik tillämpats; chefen för VOKS, Kemenev den 23 april (Kemenev gjorde en klar koppling mellan utresevisum för en sovjetisk företrädare för det ryska kulturlivet till Sverige i anledning av Svensk-Ryska Sällskapets 10-års jubileum, och repatriering av sovjetiska medborgare som "tvångsvis förts till Sverige och kvarhölls där"), vice utrikeskommissarie Dekanozov den 25 april (Dekanozov frågade, "när sovjetregeringen äntligen kunde motse de från Balticum av flyktingarna bortförda båtar, vilket längesedan utlovats och varav man vore i stort behov"), och Kollontaj "några dagar senare", ("vi skulle få tio Vera Inber, och att en rad andra angelägenheter skulle ordnas på en halvtimme, bara man finge satisfaktion i baltfrågan" (P 40 R, 19/4-1945).

Den 12 maj 1945 rapporterade Söderblom att Beljajev antytt, att "man gärna ville göra något för dessa svenskar [i Fjärran Östern] bara det bleve fart på sovjetmedborgarnas rapatriering från Sverige" (P 40 R, 12/5-1945). Under mötet med Dekanozov den 18 maj 1945 konstaterade Dekanozov "att sovjetmyndigheternas önskemål beträffande 30 000 sovjetmedborgare i Sverige ej uppfylldes", varvid Söderblom underströk

att det vore olyckligt, att i det internationella umgänget koppla samman en fråga med en annan, särskilt när det gäller komplicerade spörsmål, vars lyckliga lösning kräver noggrant studium och ömsesidigt hänsynstagande. Herr Dekanozov konstaterade då, att det förvisso ej vore fråga om att göra den ena frågan beroende av den andra (P 40 R, 18/5-1945).

I praktiken hade emellertid Söderbloms optimistiska hållning vad gällde förhandlingar med Sovjetunionen dock redan börjat förbytas i pessimism. Den 4 maj 1945 konstaterade han att "situationen [nog] skulle lätta, om de baltiska fartygen snart lämnades tillbaka och några hundratal ingermanlänningar kom iväg. Vidare skulle det säkerligen vara en fördel, om de tiotusentals ryssar, som sägas befinna sig i Norge, bleve raskt hemtransporterade genom Sverige och väl omhändertagna under genomresan" (P 40 R, 4/5-1945).

12.3 Söderblom tar lärdom av sovjetisk förhandlingstaktik

Fallen af Sandeberg, Lundberg, Erlandsson m. fl.

Det skulle dock till ett antal ytterligare händelser innan Söderbloms realpolitiska hållning vad gäller synen på Sovjetunionen och dess företrädare föranledde honom att inte längre hålla för uteslutet att Wallenberg faktiskt fanns i livet i sovjetisk fångenskap. Dessa händelser var kopplade till den sovjetiska interneringen av flera svenska medborgare som befann sig i Tyskland vid den sovjetiska arméns inmarsch i maj 1945.

Den 27 april 1945 överlämnade Söderblom en lista med namnen på medlemmarna av den svenska beskickningen i Berlin till Dekanozov (alltså på samma sätt som han gjort i december 1944 då den sovjetiska erövringen av Budapest var nära förestående). Efter Berlins fall evakuerades legationspersonalen, tillsammans med ett antal övriga svenska medborgare via Moskva till Stockholm (på samma sätt som skett med Budapest-beskickningens personal några månader tidigare). Dessa anlände, som ovan nämnts till Moskva den 25 maj för vidare befordran till Sverige via Leningrad.

De var emellertid inte de enda svenskar som sovjetiska myndigheter fört från Berlin till Moskva. Ett antal danska medborgare som släpptes ur sovjetisk fångenskap den 3 augusti 1945 underrättade vid sin frigivning Söderblom att den svenske journalisten Edward af Sandeberg befann sig i lägret Krasnogorsk utanför Moskva (HP 80 Ct, 3/8-1945). Samma dag översände Söderblom en note till utrikeskommisariatet vari han bad att få uppgiften från danskarna bekräftad, samt att af Sandeberg, om han fanns i Krasnogorsk, skulle beredas möjlighet att få resa hem. Då Söderblom besökte Vetrov den 15 augusti påminde han om fallet af Sandeberg, varvid ”det lät på Vetrov, som om jag kunde motse snart besked” (HP 80 B, 15/8-1945). Enligt den sovjetiska uppteckningen hade Vetrov till en början hänvisat ärendet till den konsulära avdelningen vid utrikeskommisariatet, men därefter gått med på att vidta åtgärder i frågan (*AVPRF*, f. 0140, op. 30, p. 8, p. 129, l. 54–56). Något svar skulle emellertid inte komma ännu på länge.

Den 19 september 1945 överlämnade Söderblom en skriftlig påminnelse till Abramov om af Sandeberg och sjömannen Karl Einar Erlandsson, om vilken man saknade underrättelser.

Erlandsson hade i maj 1945 uppgivits vara internerad i ett tyskt fängelse inom sovjetockuperat tyskt territorium.

Den 4 oktober 1945 överlämnade Hägglöf en note till Abramov vari efterlystes uppgifter rörande af Sandeberg. Vid efterföljande besök ”yttrade herr Abramov, att han mindes ärendet af Sandeberg, där han sett handlingarna, och antydde, att ett snart svar syntes honom möjligt” (HP 80 Ct, 15/10-1945). Den 10 oktober påminde Hägglöf Abramov om af Sandeberg, varvid Abramov uppgav att utrikeskommisariatet inte fått något besked ”från vederbörande kompetenta sovjetiska myndigheter” (HP 80 Ct, 15/10-1945).

En frigiven dansk medborgare underrättade svenska myndigheter i oktober 1945 om att ytterligare nio svenskar satt internerade i lägret i Krasnogorsk, bland annat Viva Lundberg, Lina Martens, Britta Hofer, fru Späth-Dos, fru Meyer och herr och fru Schmidt (HP 80 Ct, 13/10-1945). Den 15 oktober begärdes att Lundberg skulle frigivas och sändas hem. Man påminde härvid åter om af Sandeberg och Erlandsson.

Den 24 oktober 1945 underrättades svenska legationen om att fyra svenskar (Martens [med barn], Hofer och Erlandsson släppts (HP 80 Ct, 26/10-1945). Hägglöf telegraferade härvid till Stockholm att de frigivna uppgivit att

lägerledningen [...] sagt dem, att svenska Moskva-beskickningen saknade intresse för dem och icke kunde ordna hemresa (HP 80 B, 26/10-1945).¹

Erlandsson berättade att han förts till Butyrka-fängelset den 4 juli 1945 och underkastats förhör varje natt i tre veckor, bland annat angående den svenska Berlin-beskickningens utfärdande av pass.

¹ Viva Lundberg uppgav i en intervju i *Dagens Nyheter* vid sin hemkomst till Sverige i januari 1946 följande: ”Att komma i förbindelse med vår legation i Moskva lyckades inte. Jag tror inte legationen visste var vi fanns. Men ryssarna försäkrar att det berodde på legationen att vi fick vänta på hemresa. Inte ens när vi äntligen fördes från lägret för att börja hemresan lät man oss komma i förbindelse med beskickningen, utan på natten fördes vi i buss till en järnvägsstation i Moskva” (*Dagens Nyheter*, 4/1-1946). Det kan i detta sammanhang vara intressant att notera att Raoul Wallenberg, enligt vittnet Bernard Rensinghoff hade begärt av kommissarien som ledde förhöret att få komma i direkt kontakt med svenska beskickningen i Moskva eller med Röda korset eller att i varje fall skriftligen få taga kontakt med dem. Denna begäran hade kommissarien avvisat med hänvisning till ”att ingen människa tar notis om er”. ”Om svenska regeringen eller dess beskickning hade haft något som helst intresse för er, så hade de redan för länge sedan satt sig i förbindelse med er” (*Vitboken* 1957: 26). I den svensk-ryska arbetsgruppens rapport konstateras att ”detta *kan* ses som en ödesdiger kommentar till den svenska beskickningens bristande engagemang, särskilt då från Söderbloms sida” (*UD II: 52*, 2001: 78). Som framgått av ”Krasnogorsk-svenskarnas” erfarenheter torde detta snarare tolkas som en sovjetisk standardmodell för att bryta ned fångarna psykiskt.

Ryssarna hade, enligt Erlandsson, gjort gällande att pass utfärdats ”även till icke svenskar mot vederlag i juveler o. dyl.” (HP 80 B, HP 80 Ct, 26/10-1945).² Viva Lundberg uppgavs befinna sig i lägeret i Krasnogorsk, medan af Sandeberg den 16 augusti förts till Butyrka. De frigivna uppgav också att af Sandeberg utsatts för angiveri av en holländsk medborgare, fru Schott, som varit anställd vid Berlin-legationens skyddsmaktsavdelning. Hon hade uppgivit för de sovjetiska fängelsemyndigheterna att af Sandeberg deltagit i finsk-ryska kriget (HP 80 Ct, 1/11-1945).

Den 1 november besökte Hägglöf åter Abramov och redogjorde då för de uppgifter som Erlandsson lämnat, nämligen att Lundberg befann sig i Krasnogorsk och att af Sandeberg den 16 augusti förflyttats till Butyrka (*AVPRF*, f. 0140, op. 30, p. 8, p. 129, l. 75–76). Abramov svarade (enligt Hägglöfs uppteckning) att ”herr af Sandeborgs verksamhet i Skandinavisk Telegrambyrås tjänst i Berlin liksom hans deltagande som frivillig i kriget mot Sovjetunionen [...] i nuvarande läge innebure en svår belastning för honom” (HP 80 Ct, 1/11-1945). Härmed hade Abramov i praktiken svarat på den svenska noten av den 3 augusti. af Sandeberg fanns i sovjetiskt förvar. Hägglöf framställde också en note rörande fallen Meier-Gertner och Späth-Dos som satt internerade i Krasnogorsk. Den 30 november överlämnade Barck-Holst en ny note angående Meier-Gertner, Späth-Dos, Lundberg och af Sandeberg. Abramov framhöll härvid att ”undersökningar pågå för att fastställa i vilket läger vederbörande finnas” (HP 80 Ct, 1/12-1945).

Ingemar Hägglöf uppfattar sovjetisk signal om sammankoppling

Den 17 december 1945 föredrog Hägglöf, vid ett möte med Tjernysjev i Stockholm, bland annat ärendena af Sandeberg och Lundberg, varvid Tjernysjev ”framhöll ett fall, som berörde en sextonårs flicka vid namn Makarova, sovjetmedborgare, som här ’kvarhölls av svenska polisen’” (HP 1 Er, 17/12-1945). Tjernysjev anmärkte, enligt Hägglöfs rapport, också följande:

² Edward af Sandeberg uppper i sin bok *Nu kan det sägas: Sanningen om min fångenskap i Sovjet och Berlins fall* att en av de första frågor som den sovjetiske förhørsledaren ställt till honom under fångenskapen var ”hur mycket kostade det för en utlänning att få ett svenskt pass vid legationen i Berlin?” (af Sandeberg, 1946: 78).

Han hade skrivit till Moskva och ingående relaterat, hur ärendet handlagts men, sade han skämtsamt, när han nu sett, hur beskickningen i Moskva riktade framställning på framställning beträffande sina svenskar, så frågade han sig, om han icke också skulle skriva noter och uppteckningar till utrikesdepartementet om alla sina sovjetiska medborgare i Sverige. Utrikesdepartementet skulle då knappast få något annat att göra än att besvara hans framställningar (HP 1 Er, 17/12-1945).

Som ovan nämnts skulle Tjernysjev i januari 1946 uppmana Abramov att bättre följa verksamheten vid sovjetiska legationen i Stockholm för att uppnå en högre grad av enhetlighet och systematik i de sovjetiska framställningarna.

I rapporten av den 17 december 1945 skrev Hägglöf avslutningsvis:

Det förefaller icke otroligt, att Tchernychev i sitt svar på Narkomindjels tydligen i dagarna gjorda förfrågan angående Makarova fört fram tanken på en sammankoppling av detta och liknande ärenden med frågan om de internerade Krasnogorsk-svenskarnas frigivande (HP 1 Er, 17/12-1945).

Detta var första gången som man från svensk sida funderade över möjligheten att man från sovjetisk sida börjat sammankoppla, inte bara frågor rörande genomresevisum, baltflyktingar, kulturfrågor etc., utan också ärenden rörande enskilda personer.

Söderblom uppfattar den sovjetiska signaleringen

Den 20 december överlämnade Söderblom (som vistats i Stockholm under större delen av hösten 1945) en ny note rörande af Sandeberg, Lundberg, Späth-Dos och Meier-Gertner. I samband med sitt möte med Abramov den 26 december överlämnade Söderblom ytterligare en note rörande af Sandeberg och Lundberg, varvid Abramov (enligt den sovjetiska sidans uppteckning) svarade att

jag har försökt ta reda på hur långt detta ärende har kommit, och anmärkte härvid, att sökandet efter utländska medborgare som är internerade i SSSR, ibland försvåras på grund av att efternamnen i rysk transkribering inte stämmer med transkriberingen på andra språk (*AVPRF*, f. 06, op. 7, p. 52, d. 858, l. 89–194).

Enligt Söderbloms rapport från samtalet hade emellertid Abramov "ställt i utsikt snart svar rörande af Sandeberg och Lundberg". Där- emot kunde Späth-Dos och Meier-Gertner inte utlämnas eftersom dessa inte var svenska medborgare (HP 80 Ct, 27/12-1945).

Den 14 januari 1946 tog Söderblom upp fallet af Sandeberg med Abramov, varvid denne meddelade att af Sandeberg "åtnjöt full officersranson". Söderblom drog härav slutsatsen att af Sandeberg "ej sitter fängslad utan återbördats till ett läger". Abramov kunde dock ej upplysa "hur snart "[Söderblom] kunde påräkna definitivt besked" (HP 80 Ct, 15/1-1946). Enligt den sovjetiska uppteckningen hade Abramov svarat att han "i dagsläget inte hade några nya uppgifter om [af Sandeberg] (*AVPRF*, f. 0140, op. 31, p. 7, p. 132, l. 1-2). Den 18 och 24 januari 1946 riktade Söderblom nya noter rörande af Sandeberg (HP 80 Ct, 18, 24/1-1946). Den 25 januari 1946 konstaterade UD att Viva Lundberg frigivits och redan befann sig i Sverige. Man undrade också varför det sovjetiska utrikeskommissariatet inte underrättat Söderblom om Lundbergs frigivning (HP 80 Ct, 25/1-1945). Den 29 december 1945 översände Söderblom en note till Abramov vari han på nytt påminde om af Sandeberg.

Den 26 januari 1946 instruerades Söderblom av Engzell att åter ta upp fallen Späth-Dos och Meier-Gertner. Den 9 februari 1946 underrättade Söderblom Abramov om att Viva Lundberg återkommit till Sverige. Söderblom tackade för att man från sovjetisk sida velat medverka i repatrieringen av Lundberg. Abramov svarade:

I samband med detta påpekade jag att de sovjetiska myndigheter som ansvarar för repatrieringsfrågor omedelbart sänder svenska medborgare till Sverige så snart man får kännedom om var de befinner sig, något som de svenska myndigheterna för övrigt inte alltid gör. Som exempel framhöll jag fallet Lidija Makarova, som de svenska myndigheterna fortfarande inte har överlämnat till vår beskickning och som fortsätter att bo hos den svenske polisen, trots att representanter för vår beskickning i Stockholm vid ett flertal tillfällen har anhållit hos det svenska UD om hennes repatriering. S. lovade att meddela detta till UD (*AVPRF*, f. 0140, op. 31,p. 7, p. 133, l. 3-5).

Söderblom noterade i sin samtalsrapport till Engzell:

I detta sammanhang berörde hr Abramov frågan om den 16-åriga Leningrad-flickan Lydia Komarovas [Makarova] hemresa från Sverige. Hennes mor hade dött under Leningrads belägring, och då hennes far

befann sig som officer vid fronten, hade Lydia Komarova stått ensam i livet. Hon hade jämte flyktingar från de baltiska länderna hamnat i Sverige. Sedan fadern återvänt till Leningrad efter krigets slut, hade han uttalat en livlig önskan, att hans dotter måtte återvända (HP 80 B 11/2-1946).

Helt i enlighet med Tjernysjevs uppmaning av den 8 januari 1946 ”att mer noggrant följa vår brevväxling och vid lägliga tillfällen framställa våra frågor inför svenska legationen i Moskva”, tog alltså Abramov upp den för Sovjetunionen angelägna frågan om repatrieringen av Makarova efter att Söderblom tagit upp fallet Lundberg. Söderblom uppgav i samtalsrapporten att han saknade närmare kännedom om ärendet Makarova, något som är en aning oväntat mot bakgrund av att han vistats i Stockholm under hösten (där Sovjetlegationen gjort åtskilliga framställningar i ärendet). Han tycks följaktligen inte heller ha tagit del av Hägglöfs rapport från samtalet med Tjernysjev den 17 december (då Hägglöf nämnde att man från sovjetisk sida tycktes koppla samman frågorna om Makarova och svenskarna som var internerade i Krasnogorsk) (HP 1 Er, 17/12-1945).

Under alla förhållanden drog Söderblom väsentligen samma slutsats som Hägglöf. I ett handbrev till Grafström av den 18 februari 1946 redogjorde Söderblom för ett samtal med Hollands ambassadör i Moskva:

I anslutning till min officiella skrivelse angående Nederländernas ryska repatrieringsfrågor vill jag nämna, att nederländske ambassadören har olika teorier rörande orsaken till att ett antal holländare alltjämt hålles kvar på liknande sätt som vår landsman af Sandeberg. Det är möjligt, att man alltjämt önskar förhöra och få upplysningar av dessa personer [...]. Det kan också tänkas, att de ha kvarstannat som följd av byråkratisk slentrian [...]. En tredje möjlighet är enligt ambassadören, att man icke anser det ur vägen att tills vidare behålla några holländare här i avvaktan på att få se, hur det går med repatrieringen från Holland. Dessa min kollegas reflexioner kunna möjligen vara av intresse för bedömande av läget i fallet af Sandeberg. För egen del har jag ingen bestämd teori. Säkert är, att det skulle vara bra, om unga fröken Komarova [Makarova] kunde förmås resa hem till sin far, fastän hon måhända tycker sig ha det mycket bättre i Sverige än hemma (HP 1 Er, 19/2-1945).

Söderblom, som i maj 1945 inför Dekanozov understrukt att ”det vore olyckligt, att i det internationella umgänget koppla samman en

fråga med en annan, särskilt när det gäller komplicerade spørsmål” (P 40 R, 18/5-1945), tycks alltså ha resignerat fullständigt inför utsikterna att hålla fast vid sina principer i kontakterna med Moskva. Han höll sin holländske kollegas analys av de sovjetiska bevekelsegrunderna för tillämpbar också på fallet af Sandeberg och flaggade för att Makarova borde sändas hem.

Den 9 mars 1946 rapporterade Söderblom på nytt från ett samtal med Abramov (till Engzell). Av den svenska och den sovjetiska samtalsrapporten hade Söderblom tagit upp fallen af Sandeberg, Späth-Dos och Meier-Gertner:

Herr Abramov begagnade för sin del tillfället att i omedelbar anslutning till min fråga efterhöra, huruvida jag fått några underrättelser från Stockholm rörande flickan Komarova [Makarova]. Han erinrade ånyo om faderns besök, [...]. Hr Abramov sammankopplade icke direkt affären af Sandeberg med Komarova [Makarova] (jfr mitt brev till Grafström den 19 februari). Emellertid har jag för närvarande det intrycket, att vi i realiteten icke kunna hoppas på af Sandeborgs hem-sändande med mindre fröken Komarova [Makarova] återbördas till sin fader (P 40 R, 10/3-1945).

Av den sovjetiska rapporten framgår följande:

I samband med att han utförligt redogjorde för de svenska släktingarnas intensiva vädjanden om repatriering av dessa tyska medborgare påminde jag honom om den 16-åriga sovjetiska medborgaren Lidija Makarovas öde (*AVPRF*, f. 0140, op 31 d., 7 p. 133, l. l. 6–7).

Återigen signalerade Söderblom att man nog borde sända hem Makarova om af Sandeberg skall kunna återvända till Sverige. I Stockholm var man väl införstådd med Söderbloms bedömning. I ett svarsbrev till Söderblom skrev Engzell att han redan på ett tidigt stadium ”förutsagt sammankopplingen mellan af Sandeberg och Makarova”:

Det är otrevligt. Men det är ju dock en väsentlig skillnad. Han önskar intet högre än få resa hem, hon intet högre än stanna här (P 40 R, 13/3-1946).

12.4 Sovjetunionen agerar inkonsekvent

af Sandeberg frigives

Den 22 mars 1946 meddelade det sovjetiska utrikeskommisariatet att af Sandeberg frigivits. Den 26 mars 1946 sammanträdde Söderblom och Abramov, varvid följande ordväxling (enligt den sovjetiska uppteckningen) ägde rum:

Avslutningsvis tackade S. för det positiva beslutet i frågan om Sandebergs repatriering. Som svar på detta påpekade jag för honom att den sovjetiska regeringen i den här frågan, liksom i en rad andra, gått den svenska regeringen till mötes. Härvid uttryckte jag förhoppningar om att Sandeberg vid ankomsten till Sverige inte används av den profascistiska pressen för allehanda tendentiösa framträdanden. På detta reagerade S. mycket snabbt och sade att han naturligtvis förstod att detta inte var önskvärt och att han skulle vidtaga alla åtgärder som stod i hans makt.

Abramov fortsatte:

Vidare påminde jag S. om Lidija Makarova, som fortfarande inte har repatrierats till fosterlandet, trots att vår beskickning vid ett flertal tillfällen har vänt sig till den svenska regeringen i frågan. S. svarade att han hade fått information i ärendet av den svenska regeringen, av vilken det framgick att Makarova själv inte önskar resa till SSSR. På detta svarade jag att Makarova är minderårig och ännu inte svarar för sina handlingar. Till dess att hon fyller 18 år är det hennes föräldrar som bestämmer över hennes öde. Hennes far vill att hon omedelbart återvänder till SSSR och jag ser inga skäl att förhindra detta. S. lovade att informera sin regering om detta (*AVPRF*, f. 0140, op. 31, p. 7, p. 133, l. 10–11).

I den svenska sidans samtalsrapport (ställd till Engzell) skrev Söderblom att Abramov uttalat förhoppningen att af Sandeberg inte skulle ”utnyttjas för sovjetfientlig propaganda” (HP 80 B, 26/3-1946), och att Makarova-ärendet på nytt anförts. Söderblom skrev:

Abramov bragte som vanligt saken på tal, efter det att vi talat om af Sandeberg. Han ansåg, att man från rysk sida gått oss till mötes så långt, att man även från svensk sida borde kunna räkna med tillmötesgående (P 40 R, 28/3-1946).

Söderblom var nöjd men samtidigt något konfunderad över det inkonsekventa sovjetiska agerandet. I en officiell skrivelse till utrikesministern av den 4 april 1946 konstaterade Söderblom att "ansträngningarna att få de svenskar, som i samband med Tysklands sammanbrott förts till Sovjetunionen, frigivna och hemsända, har härmed krönts med slutgiltig framgång" (HP 80 Ct, 4/4-1946). Söderblom fortsatte:

Resultatet ter sig så mycket mer glädjande med tanke på den sammankoppling, som en tid från rysk sida upprätthölls mellan fallen af Sandeberg och Makarova. Med tanke på de 27 000 balterna och de enstaka ryssar i Sverige, som sovjetregeringen önskar få hemsända, och ej minst med tanke på af Sandebergs deltagande i Finlands andra krig, anställningen i den tyska pressbyrån STB och svårförklarliga kvarstående i Berlin (HP 80 Ct, 4/4-1946).

Söderblom reflekterade alltså över att Sovjetunionen tycktes ha frångått sin egen förhandlingsstrategi i fallen af Sandeberg och Lundberg. Ingen Makarova eller någon annan sovjetisk medborgare i Sverige hade måst lämnas ut för att få hem "Krasnogorsk-svenskarna". Söderblom avslutade skrivelsen:

Det bör i detta sammanhang erinras om att Sverige är det enda land, som mig veterligen i förevarande hänseende befinner sig i en så pass gynnsam belägenhet. Norrmän kvarhållas ännu här. Den framstående danske Röda Kors-delegaten Christensen är alltjämt internerad, och danska beskickningen har ej erhållit något meddelande om honom (HP 80 Ct, 4/4-1945).

Söderbloms realpolitiska bild av Sovjetunionen var egentligen oförändrad. Han kunde dock med tillfredsställelse konstatera att Sverige befann sig i en "gynnsam belägenhet" och fick en bättre behandling än exempelvis Danmark. Den 11 april kommenterade Söderblom på nytt den (i hans ögon) inkonsekventa sovjetiska förhandlingsstaktiken:

Av intresse är också att notera, att såväl af Sandebergs som Viva Lundbergs hemsändande troligen redan i slutet av december var en avgjord sak för repatrieringsmyndigheternas vidkommande. Emellertid ansåg sig tydligen regeringen böra temporisera med af Sandebergs repatriering, så länge fallet Makarova ej uppklarats till belåtenhet. Slutligen beslöts, efter allt att döma omkring den 20 mars, att trots allt sända hem den siste svensken (HP 80 B, 11/4-1945).

Åter framgår att Söderblom egentligen var ganska förvånad över att den i hans ögon "olyckliga" sovjetiska förhandlingstaktiken att koppla samman olika frågor hade frångåtts. Han föreföll dock vara nöjd och såg detta som en indikation på att hans ansträngningar att åstadkomma en förbättring i förhållandet mellan Sverige och Sovjetunionen äntligen började visa tecken på resultat.

Att Wallenberg skulle sitta internerad i Sovjetunionen tycks vid denna tidpunkt inte ha föresvävat Söderblom. af Sandeberg beskrivs som "den siste svensken" som sänts hem från Sovjetunionen.

Kan af Sandeberg ha frigivits i utbyte mot de ingermanländska flyktingarna?

Det sovjetiska inkonsekventa agerandet förefaller förvisso märkligt. I slutet av mars 1946, skriver af Sandeberg i sin bok *Nu kan det sägas: Sanningen om min fångenskap i Sovjet och Berlins fall* (1946), hade en av medfångarna, en dansk vid namn Christiansen, frågat de sovjetiska förhållarna varför fångarna, trots löften, inte fick åka hem.

I vanliga fall brukade ryssarna aldrig svara öppet på dylika frågor, men för en gångs skull hade kommissarien givit klart besked. Sverige, Danmark och Holland hade vägrat utlämna personer, som ryssarna hade intresse av, hade han förklarat, och först när den saken reglerats på ett för Sovjetunionen tillfredsställande sätt, kunde det bli tal om någon hemresa för oss (af Sandeberg, 1946: 261).

Beskedet till Christiansen var således otvetydigt från sovjetisk sida. Finns det då verkligen skäl att anta att man från sovjetisk sida gav upp vad gäller af Sandeberg och skickade hem honom utan någon kompensation från Sverige. Det är härvid av visst intresse att notera att Sverige *dels* i januari 1946 återsänt 146 av de 167 militärbalterna (21 balter fick stanna p.g.a. sjukdom) (något som möjligtvis kan sättas i samband med Viva Lundbergs frigivning samma månad), *dels* i februari 1946 beslutat återsända runt 500 sovjetiska medborgare från Ingermanland, till Finland (P 40 J, 1/2, 3/2, 8/2-1945). Som framkommit ovan hade sovjetiska företrädare vid flera tillfällen krävt att ingermanlänningarna, som flytt från Sovjetunionen till Finland under kriget, och därefter sökt sig till Sverige, skulle åter-

sändas till Sovjetunionen (bland annat den 13/1, 16/1, 21/4, 23/4-1946).

I november 1945 hade det totala antalet ingermanlänningar i Sverige beräknats till 1293 individer (P 40 J, 2/11-1945). Flyktingströmmen tycks dock ha fortsatt. I februari 1946 uppgavs gruppen ingermanlänningar omfatta runt 1500 personer. Av dessa gavs 1 000 personer politisk asyl i Sverige. I början av februari beslutades att resterande 500 ingermanlänningar skulle avvisas till Finland (ett beslut som emellertid sedermera reviderades).

Den 7 februari 1946 noterade Undén i sin dagbok att han ”redogjorde för reg:s ställning till de ”ingermanländska” flyktingarna – med anledning av felaktiga rykten i nazisttidningarna”. Undén uppmanade också att ”tidn. ej skulle skriva om saken, i flyktingarnas intresse”. Han ”underströk för övrigt olikheten [mellan] ingermanlänningarna o balterna, i det de förra sedan 200 år varit ryssar”. Den 8 februari 1946 noterade han att Svensk Morgontidning begått en ”indiskretion [...] ang. ingermanlänningarna”.

Beslutet att avvisa de 500 ingermanlänningarna till Finland (som vid denna tid hade betydligt svårare än Sverige att stå emot sovjetiska krav på utlämning) omgärdades av hög sekretess och tycks av allt att döma överhuvudtaget inte ha dokumenterats i UD:s arkiv. I dossiern över flyktingar från Sovjetunionen finns egentligen inga uppgifter om själva beslutet att utlämna ingermanlänningarna. I stället återfinns där endast två brev från *Uppsala nya tidning* till UD rörande utlämningsbeslutet, samt en fotostatkopia av en artikel ur *Svenska Morgonbladet*.

Mot bakgrund av den sovjetiska förhandlingstaktiken att alltid koppla samman olika frågor finns det skäl att åtminstone ställa frågan om inte det svenska utlämnandet av ingermanlänningarna, från sovjetiskt håll faktiskt tolkades som en ”politisk signal” (snarare än ett juridiskt motiverat beslut) för att få till stånd ett frigivande av af Sandeberg. Sverige kan således möjligtvis i praktiken ha deltagit i sammankopplings-politiken eller ”människohandel” utan att ha förstått vilken betydelse och mening man från sovjetisk sida gav åt det svenska agerandet. Vi får anledning att återkomma till bevekelsegrunderna för det sovjetiska beslutet att frige af Sandeberg utförligare nedan. Det finns nämligen skäl att hålla för möjligt att den ingermanländska aspekten inte var avgörande.

12.5 Söderblom ifrågasätter bilden av Raoul Wallenberg som död

Den oväntade sammankopplingen av Wallenberg med Makarova

Vi har nu kommit fram till det ovan nämnda mötet mellan Abramov och Söderblom (den 30 april 1946), då Abramov *efter* att Söderblom tagit upp Wallenbergs försvinnande påminde Söderblom "om Lidija Makarovas öde". Söderblom, som veckan innan förnöjsamt konstaterat att den sovjetiska sidan frångått sin tidigare princip att koppla samman olika frågor, konfronterades nu plötsligt åter med denna förhandlingstaktik i fallet Wallenberg. Söderblom gjorde tolkningen att Abramovs ord kunde "fattas som en antydning om att Wallenberg trots allt är i livet och blivit identifierad i något läger eller dylikt" (P 2 Eu, 30/4-1946).

Det förefaller rimligt, som framgått av den ovan genomförda analysen, att Söderbloms tilltagande realpolitiska bild av Sovjetunionen, i kombination med en successiv läroprocess 1945–46, under vilken han lärt sig att tolka den sovjetiska förhandlingstaktiken, var bidragande faktorer till att han plötsligt höll för möjligt att Wallenberg kunde vara vid liv. Det faktum att denna taktik tillämpades på fallet Wallenberg torde emellertid endast vara en bland flera bidragande faktorer.

För det första hade det sovjetiska utrikeskommissariatet, trots att den svenska legationen vid minst femton tillfällen framfört noter och skriftliga respektive muntliga förfrågningar och påminnelser om af Sandeberg, mer eller mindre konsekvent hänvisat till att man "inte erhållit svar från vederbörande kompetenta sovjetiska myndigheter". Detta var det standardsvar som Söderblom och Hägglöf erhöll från det sovjetiska utrikeskommissariatet också i fallet Wallenberg. Det bör ha legat nära till hands att omvärdera de undvikande sovjetiska svaren i fallet Wallenberg med erfarenheterna från det sovjetiska förfarandet i fallet af Sandeberg.

För det andra hade de svenskar som släpptes den 24 oktober 1945 (Erlandsson m.fl.) uppgivit att den sovjetiska lägerledningen "sagt dem, att svenska Moskva-beskickningen saknade intresse för dem och icke kunde ordna hemresa" (HP 80 B, 26/10-1945). För Söderblom och Hägglöf, som vid denna tidpunkt vid nio tillfällen gjort framställningar om af Sandeberg, bör denna uppgift ha framstått som indikation på att de sovjetiska myndigheterna inte var främmande för att inför de svenska diplomaterna förefalla helt

ovetande om fångarnas belägenhet, samtidigt som man inför fångarna spelade helt okunniga om de svenska diplomaternas ansträngningar att framföra meddelanden till fångarna, och försöka få dem fria. (Det är dock oklart om denna uppgift kom Söderblom till del. Han befann sig i Stockholm, men hans paraff återfinns inte på telegrammet. Däremot finns Undéns paraff). Det förefaller dock troligt att Hägglöf eller Barck-Holst orienterade sin chef om omständigheterna kring Erlandssons frigivning. Det bör härvid ha legat nära till hands att resonera i liknande termer i fallet Wallenberg.

För det tredje uppgav Erlandsson vid sin frigivning från Krasnogorsk att han under sina tre veckor i Butyrka-fängelset varje natt förhörts bland annat angående den svenska Berlin-beskickningens utfärdande av pass. De ryska förhørsledarna hade, enligt Erlandsson, gjort gällande att pass utfärdats till icke-svenskar ”i vederlag mot juveler o. dyl” (HP 80 Ct, 26/10-1945). Söderblom var insatt i Budapest-beskickningens utfärdande av svenska skydds-dokument. Den 6 juli 1945 hade han efterlyst en utredning rörande ”hur många [som] fått mottaga svenska skydds-dokument av ett eller annat slag” från legationen i Budapest, och bett om ”regeringens uppfattning rörande lämpligheten av det tillvägagångssätt, som tillämpats i Budapest” (HP 80 a, 6/7-1945). I augusti 1945 underströk Söderblom den obehagliga situation han skulle hamna i, om det visade sig att Wallenberg ”flytt från det ryska kvarteret”, eftersom ryssarna misstänkte ”Röda Korset’ [för att ha] tagit tusentals 'fascister' under sitt beskydd” (P 2 Eu, 14/8-1945). Det borde ha legat nära till hands att dra vissa slutsatser rörande den sovjetiska synen på Wallenbergs verksamhet, utifrån det faktum att Erlandsson genomgick upprepade förhör angående Berlin-legationens påstådda utfärdande av pass till icke-svenskar.

För det fjärde rapporterade det nytillträdde svenska sändebudet i Budapest Rolf Arfwedsson till polchefen Grafström den 26 januari 1946 att han ”under hemlighetsfulla former uppsökts av en anonym person” som uppgav sig ha sett Wallenberg på Benczurgatan i Pest sittande i en bil tillsammans den sovjetiske majoren Dimitrij Demtschinko och soldaterna Rauscha och Abolubraman Juldaschoff (P 2 Eu 26/1-1946).

Denna uppgift vidarebefordrades av Grafström till Söderblom den 12 februari 1946. Grafström konstaterade härvid i brevet till Söderblom att

de i Din officiella skrivelse nr 55 den 3.2.45 [till Günther vari Söderblom redogjorde för Dekanozovs note] lämnade uppgifterna, att Wallenberg påträffats den 17 januari förra året [1945] vid Benzurgatan ha därigenom bekräftats och dessutom kompletterade genom att vederbörandes namn uppgivits. Kanske det med hjälp av dessa vore möjligt att erhålla några upplysningar om vad som hänt Wallenberg efter den 17 januari? (P 2 Eu, 12/2-1946).

Grafström såg denna uppgift som en bekräftelse på att Dekanozovs note av den 16 januari 1945 var riktig. Han drog dock inte slutsatsen (åtminstone inte explicit) att den kunde utgöra en bekräftelse på att Wallenberg hade omhändertagits av sovjetiska myndigheter och alltjämt befann sig i livet i sovjetisk fångenskap. I stället pekade han på att man härigenom möjligtvis kunde ”erhålla några upplysningar om vad som hänt Wallenberg efter den 17 januari”, en slutsats som onekligen tycks vara präglad av den då rådande okontroversiella uppfattningen att Raoul Wallenberg omkommit efter den 17 januari 1945.

Denna uppgift tycks inte heller, just vid denna tidpunkt, ha förändrat Söderbloms uppfattning att Wallenberg var död. Vid överlämnandet av en note med anledning av Arfwedssons vittnesuppgift till Abramov den 9 mars 1946, sade sig Söderblom ”åter ha blivit övertygad om att Wallenberg inte fanns bland de levandes antal” (AVPRF, f. 0140, op 31 d., 7 p. 133, l. l. 6–7).

Den 10 april 1946 insände emellertid Raoul Wallenbergs svåger, Gunnar Lagergren, nya vittnesuppgifter till UD, bland annat från kanslisekreteraren György Gergely (som arbetat för Wallenberg i Budapest). Enligt Gergely skulle Wallenberg ha ställts under sovjetisk uppsikt från och med den 12 januari 1945. Wallenberg hade sökt komma i kontakt med den sovjetiska kommendanten Malinovskij, och den 17 januari hade Wallenberg beviljats tillstånd att avlägga besök hos honom. Enligt Gergely var Wallenberg den 17 januari beledsagad av ”en sovjetrisk kapten eller major samt två sovjetiska soldater”, som samtliga färdades i en motorcykel efter Wallenberg som färdades i egen bil tillsammans med sin chaufför. Enligt Gergely hade Wallenberg med sig en större summa pengar. Efter den 17 januari hade Gergely inte återsett Wallenberg (P 2 Eu, 10/4-1946). Detta brev, som onekligen gav tämligen entydigt stöd åt uppgifterna från Arfwedssons anonyma källa om Wallenbergs sovjetiska bilsällskap, har paraffer av Grafström och Barck-Holst. Det uppges också ha sänts för kännedom till Söderblom.

Att kombinationen med den anonyma källans och Gergelys respektive vittnesmål tillmättes viss betydelse från UD-ledningens sida framgår av den instruktion UD sände till Söderblom den 24 april 1946 (alltså inför Söderbloms besök hos Abramov den 30 april 1946):

Uppgiften Wallenbergs ryska bilsällskap viktigaste ledtråden hittills. Om några personer med dessa namn vid tidpunkten ifråga tillhörde ryska besättningstrupperna Budapest bör väl inte vara omöjligt kontakta dem eller erhålla uppgift deras vidare öden. Påminn Abramov (P 2 Eu, 26/4-1946).

Kombinationen av det onekligen mycket detaljerade vittnesmålet från Budapest, det faktum att UD ansåg detta vara den "viktigaste ledtråden hittills" och erfarenheterna från det sovjetiska agerandet i fallen af Sandeberg och Erlandsson kan ha varit bidragande faktorer till att Söderblom tolkade Abramovs ord den 30 april 1945 som en antydning om att Wallenberg trots allt levde.

För det femte frigavs de bägge schweiziska diplomaterna Feller och Meier den 27 januari 1946. Den 1 februari 1946 underrättades Söderblom om att Feller och Meier anlant till Berlin (Hp 1 Cs, 1/2-1946). Den 15 mars 1946 rapporterade därtill attachén vid legationen i Bern, Lars von Celsing, till Stockholm, att Feller ansåg det finnas "gott hopp [...] att Wallenberg fortfarande är i livet". Vidare uppgav Celsing att Feller

endast behandlats väl av ryssarna, som dock i månader vid förfrågan vidhöllo att de alls intet hade sig bekant om hans – Fellers – öde (P 2 EuI, 15/3-1946).

Det sovjetiska agerandet i fallet med de schweiziska diplomaterna – att vid förfrågan konsekvent hålla sig till linjen att man inte förfogade över några uppgifter – uppvisade stor likhet med agerandet i fallen af Sandeberg, Lundberg och Erlandsson, men också med fallet Wallenberg. I samma telegram angavs emellertid också att Feller med bestämdhet sade sig veta att pilkorsarna "avsågo att undanröja Wallenberg". Det finns dock ingen dokumentation som styrker att detta telegram vidarebefordrades till Söderblom.

Det var sannolikt en rad samverkande faktorer som bidrog till att Söderblom den 30 april, om än med tvekan, höll för möjligt att Wallenberg trots allt fanns i livet.

Dessa bidragande faktorer till trots, är det alltjämt märkligt att en antydning från Abramov inte bara fick Söderblom att börja tveka

rörande Wallenbergs öde – han rapporterade till och med denna kryptiska episod till UD. Kan Abramov ha givit ytterligare antydningar under våren 1946? Det finns ingen dokumentation som tyder på detta. Detta *kan* tolkas som att Söderblom, innerst inne, aldrig verkligen var djupt övertygad om att Wallenberg var död.

Möjligtvis skall Söderbloms begäran inför Abramov den 26 december 1945 om ett sovjetiskt svar ”i den andan [...] att Wallenberg har omkommit” (*AVPRF*, f. 06, op. 7, p. 52, d. 858, l. 89–194) snarare ses utifrån ett organisatoriskt perspektiv. Förvaltningsorganisationer är generellt angelägna att snabbt komma till lösningar på problem. Frågor som av olika skäl inte låter sig klassificeras i enlighet med de rutiner och standardförfaranden som gäller inom organisationen riskerar att bli bortdefinierade.

Söderblom hade i praktiken, efter Vetrovs avvisande hållning i december 1944, beslutat sig för att definiera frågor rörande svenska angelägenheter i Östeuropa såsom liggande bortom Moskva-legationens jurisdiktion. Wallenbergs försvinnande hade skett i Ungern och följaktligen borde det handläggas av en därvarande nyöppnad svensk beskickning. Det faktum att Dekanozov överlämnat en note i ärendet till Söderblom var uppenbarligen, utifrån Söderbloms perspektiv, inte skäl nog att framgent bedriva ärendet i Moskva.

Wallenberg-ärendet ville dock inte låta sig avlägsnas så lätt. UD återkom med begäran om *démarcher* i ärendet (visserligen inte särskilt ofta, den 21 april och 1 november 1945). Så länge ett klart besked rörande Wallenbergs öde inte inkommit från sovjetiska myndigheter räckte det inte med att Söderblom ”efter att minutiöst ha studerat varje känd detalj i ärendet” kommit till slutsatsen att Wallenberg var död. Osäkerheten kring hans öde gjorde att ärendet helt enkelt inte kunde avskrivas från legationens agenda.

Det är intressant att Söderblom i handbrevet till kabinetssekreterare Karl Ivan Westman den 17 december 1945 konstaterade att han, efter *chargé d'affaires* Arfwedssons ankomst till Budapest, ansåg sig ”i stort sett skild från vidare bekymmer för de svensk-ungerska förbindelserna” (HP 1 Eu, 17/12-1945). Det är först här efter som han uttryckligen bad de sovjetiska myndigheterna om bekräftelse på att hans teori om Wallenbergs död var riktig. Hans förfrågan om ett ”dödsbesked” var följaktligen möjligtvis mer betingad av ambitionen att en gång för alla få till stånd en lösning på Wallenberg-ärendet, snarare än en djup personlig övertygelse.

Därtill kom säkert de rent mänskliga hänsyn till Raoul Wallenbergs moder, som han anförde, *dels* inför Abramov, *dels* i ett brev av 1951:

Jag har särskilt kritiserats, för att jag "dödförklarar" Wallenberg. Härmed förhåller det sig så, att hans mor under ett av våra långvariga samtal i Stockholm berättade för mig, att hon i sin djupa sorg konsulterat en fjärrskådare, som sagt sig ha sett sonen föras långt bort, från en plats till en annan. Då ansåg jag det vara min mänskliga plikt att bedja henne ej hänge sig åt grubblerier och att säga henne, att jag efter att minutiöst ha studerat varje känd detalj i ärendet kommit till den personliga övertygelsen, att sonen förolyckats (P 2 EuI, 22/1-1951).

Det skall understrykas att Söderbloms agerande visserligen kan förklaras i termer av den generellt förekommande strävan inom förvaltningar att åstadkomma snara lösningar av problem på agendan. Det kan dock svårligen försvaras. Att uttryckligen be en annan stats myndigheter, som agerat på ett synnerligen cyniskt och godtyckligt sätt, inte bara i fallen med de tillfångatagna svenskarna af Sandeberg, Lundberg m.fl. utan också i en rad andra frågor (t.ex. utlämningen av balter, fallet Makarova etc.), om ett svar som läggs i munnen på dem är naturligtvis ytterst anmärkningsvärt.

Fallet Ingrid Witt-Lundvall

Denna utredning kan emellertid konstatera att fallet Wallenberg faktiskt inte var det enda fallet där Söderblom bad sovjetiska myndigheter om en att få bekräftelse på en svensk medborgares död. I samband med det ovan nämnda mötet med Vetrov den 18 december 1944 tog Söderblom upp fallet med den svenska medborgaren Ingrid Witt-Lundvall. Enligt Vetrov uppgav Söderblom följande:

S. överlämnade beskickningens note och sade att beskickningen den 3 augusti [1944] hade vänt sig till NKID för att få information om orsakerna till den svenska medborgaren Ingrid Witts död. Witt hade levt i staden Urzjum, Kirov-regionen. S. anhöll om att utfärdandet av intyg och dödsattest för Witt påskyndades (*AVPRF*, f. 0140, op. 29, p. 8, p. 127, l. 92-93).

Ingrid Witt-Lundvalls öde har endast delvis gått att rekonstruera. Av Witt-Lundvalls pass framgår att hon hade rest in i Lettland i juli 1940, alltså strax före den sovjetiska invasionen den 5 augusti

samma år, och att hennes uppehållstillstånd i Lettland förlängts till november 1944. Därefter saknas vidare uppgifter i passet, vars giltighet löpte ut den 3 augusti 1944, alltså strax efter hennes föregivna död. Av uppgifter ur dossiern *Ersättning på grund av understöd (diverse personer)* (R 20 A) framgår att hon i maj 1941 ingick äktenskap med en lettisk medborgare och att hon vid den tyska inmarschen i Lettland skulle ha flytt österut.

Hur hon kom att hamna just i Urzjum i det inre av Ryssland är dock höljt i dunkel. Klart är att Witt-Lundvall den 12 augusti 1943 kontaktade svenska legationen i Moskva och bad om penningunderstöd samt hjälp med att få återvända till Sverige där hon hade en dotter. I brevet från Witt-Lundvall framgår att hon tydligtvis berövats sitt pass men nyligen återfått detta, och att hon flera gånger försökt få kontakt med legationen (R 20 A, 12/8-1944). Dåvarande sändebudet i Moskva Assarsson meddelade i en officiell skrivelse till utrikesministern av den 15 september 1943 att "hemresa [för Witt-Lundvall] under nuvarande förhållanden svårigen kan ordnas" (R 20 A, 15/9-1944). Först den 18 april 1944 avsånde legationen ett svar på Witt-Lundvalls brev av den 12 augusti var man meddelade att det ännu inte fanns någon praktisk möjlighet att ordna hemresa till Sverige (R 20 A, 18/4-1944). De närmare orsakerna till varför hemresa inte kunde ordnas framgår inte av dokumenten. De pågående krigshandlingarna mellan sovjetiska och tyska förband i västra Sovjetunionen och Baltikum kan ha varit en förklaring. När Söderblom for till Moskva i juni 1944 var han t.ex. tvungen att fara med lejdboat till Lissabon, därefter vidare med flyg till Rabat, Alger och Kairo och därifrån med tåg till Moskva.

Den 4 augusti 1944 telegraferade Söderblom till UD att det penningunderstöd som Witt-Lundvall åtnjöt från Sverige returnerats till beskickningen och att Witt-Lundvall, enligt uppgift, i maj 1944 intagits på sjukhus och därefter avlidit. Söderblom meddelade också att legationen den 3 augusti 1944 riktat en förfrågan rörande Witt-Lundvall till NKID. Därefter påminde UD Söderblom rörande fallet Witt-Lundvall den 9 september 1944, varvid Söderblom, den 3 oktober svarade att NKID lovat delge upplysning "från vederbörande inre myndigheter [...] så snart de ingå" (R 20 F/155, 9/5, 3/10-1944).

Något svar inkom dock ej och den 4 december 1944 påminde UD på nytt om ärendet hos Söderblom, som tog upp frågan med Vetrov (som ovan redovisats) den 18 december 1944. Samma dag telegraferade Söderblom till Stockholm att Witt-Lundberg avlidit i

maj 1944, samt att dödsattest ännu inte ingått (R 20 F/155, 19/12-1944).

Den 30 december 1944 rapporterade emellertid Söderblom i en officiell skrivelse till utrikesministern att han nu mottagit dödsattest för Witt-Lundvall, att hon den 29 maj 1944 avlidit vid 37 års ålder i tuberkulos, att hon i maj 1944 riktat en skrivelse till beskickningen i Moskva och däri berättat att hon låg på sjukhus, och att hennes efterlämnade personliga tillhörigheter (av sovjetiska myndigheter) sålts för att täcka begravningskostnaderna (R 3 W/196). Först två år senare, den 6 juni 1946, efter återkommande förfrågningar från Witt-Lundvall släktingar, meddelade det sovjetiska utrikesministeriet att Witt-Lundvall begravts på staden Urzjums begravningsplats, men att graven ”icke [var] försedd med något igenkänningstecken” (R 3 W/196).

Det är riskabelt att dra några som helst paralleller mellan Söderbloms och den övriga utrikesförvaltningens handläggning av fallet Witt-Lundvall och handläggningen av fallet Wallenberg. I efterhand slås man emellertid av den anmärkningsvärda avsaknaden av resonemang kring trovärdigheten i de sovjetiska uppgifterna om Witt-Lundvalls död. Det är fullt möjligt att hon avled till följd av tbc, men det går inte heller att utesluta att Witt-Lundvall gick ett annat öde till mötes.

Av intresse för denna utredning är just att Söderbloms försök att utverka svar från sovjetiska myndigheter i den andan att Wallenberg omkommit, inte var helt unik för fallet Wallenberg. Också i fallet Witt-Lundvall bad Söderblom att de sovjetiska myndigheterna ”skulle påskynda” utfärdandet av en dödsattest.

12.6 Överger Söderblom sin reviderade bild av Wallenbergs öde?

Vad hände mellan den 30 april och 15 juni 1946?

Det kom emellertid aldrig någon reaktion från Stockholm på Söderbloms officiella skrivelse till Undén av den 30 april, och det finns inga dokument eller brev från legationen i Moskva som tyder på att man ställde samman erfarenheterna från fallet af Sandeberg och jämförde dem med fallet Wallenberg. Den 6 juni träffade Söderblom Molotov och bad om att få avlägga audiens hos Stalin.

Detta beviljades och den 15 juni mottogs Söderblom av Stalin. Av Söderbloms samtalsuppteckning framgår bland annat följande:

J.S. Har ni några önskemål?

S.S. Som jag nyss sade, har jag ingen särskild sak att taga upp med Eder. Men eftersom Ni ställt frågan, vill jag nämna en sak. När Salaszi tog makten i Ungern, började man döda judarna. Konungen telegraferade då till Horthy och förklarade, att detta vore alltför oanständigt. Det överenskoms, att Budapests judar skulle ställas under svenskt beskydd. Bland dem, som sålunda räddade 20–30 000 judars liv, var den svenske diplomaten Wallenberg.

J.S. Var det Wallenberg han hette?

S.S. Ja, Wallenberg.

(J.S. antecknar namnet på ett pappersblock).

S.S. Jag underrättade Dekanozov om att svenskarna voro kvar i det omringade Budapest. Wallenberg gick genom fronten över till den röda armén. Dekanozov meddelade mig, att Wallenberg som den förste svensken påträffats. Senare var Wallenberg synlig i en bil tillsammans med ryska militärer, tydligen färdig till avfärd till Debreczen, som då var temporär huvudstad. Sedan dess är Wallenberg försvunnen.

J.S. Ni vet väl, att vi gävo befallning om att svenskarna skulle skyddas.

S.S. Ja, och jag är personligen övertygad om att Wallenberg fallit offer för en olycka eller för rövare.

J.S. Ha ni ej fått något meddelande om saken från oss?

S.S. Nej. Jag anser det sannolikt, att de sovjetiska militärmyndigheterna ej ha några uppgifter om Wallenbergs vidare öden att tillgå. Jag vet exempelvis, att Edra representanter i Budapest hört sig för hos kvarvarande svenskar och hos judar, om de visste något om vad som kunnat hända Wallenberg. Jag skulle emellertid gärna se, att jag finge ett officiellt meddelande om att alla möjliga åtgärder vidtagits för hans efterforskning, även om de tyvärr hittills förblivit resultatlösa, och en försäkran om att vi skola få ytterligare underrättelser, därest något erfares om Wallenbergs öde. Detta ligger i Edert eget intresse, eftersom det finns folk, som i frånvaro av upplysningar kunna draga oriktiga slutsatser.

J.S. Jag lovar Eder, att saken skall bli undersökt och uppklarad.

S.S. I övrigt har vi inga svårigheter av detta slag. Budapest-svenskarna kommo hem över Moskva. Berlin-svenskarna likaledes. Såvitt veterligt kvarhållas inga svenskar, som bott i Edra forna fiendeländer, här i lan-

det för undersökning liksom torde vara fallet med en del medborgare från andra länder.

J.S. Jag lovar, att jag skall ta mig an Wallenberg-saken.

(HP 1 Er, 18/6-1946).³

Varför yttrade Söderblom att han var personligen övertygad om att Wallenberg fallit offer för en olycka eller rövare, när han blott sex veckor tidigare kommit till den helt riktiga slutsatsen att Wallenberg kunde vara vid liv i ett sovjetiskt fångläger?

Det finns ingen dokumentation som tyder på att Söderblom skulle ha instruerats specifikt från Stockholm att vare sig ta upp Wallenberg-ärendet eller framföra till Stalin att svenska regeringen ansåg att Wallenberg var död. I en intervju i *Veckojournalen* (1980) uppger därtill Söderblom själv att hans samtal med Stalin ”inte föregicks av någon diskussion mellan mig och utrikesminister [Undén]” (*Veckojournalen*, nr 8, 19/2-1980). Det förtjänar härvid att anmärkas att Söderblom inte visste att han skulle få träffa Stalin förrän fredagen den 14 juni klockan 6 på kvällen, alltså lite mer än ett dygn före själva mötet.

Borde Söderblom ha erhållit instruktioner? Grafström tecknar en ganska motsägelsefull av rutinerna kring sändebuds möten med höga representanter för främmande stater. Den 24 juni 1947 hade sändebudet i Moskva Rolf Sohlman, inför ett (möjligt) förestående möte med Molotov, frågat UD ”huruvida vi ansåge det önskvärt att någon speciell fråga därvid upptoges”. Grafström sade härvid till Undén, att ”det verkligen vore ett problem, som Kungl. Majt:s minister borde avgöra själv”. Grafström noterar därefter att Undén, ”till min förvåning [delade] denna uppfattning. Ett telegram i dylik anda avgick till Moskva” (Grafström, 1989: 812).

Grafström förvånades alltså av det faktum att Undén delade hans inställning rörande Sohlmans möte med Molotov. Detta låter antyda att Undén normalt var angelägen om att ge instruktioner inför viktiga möten. Söderbloms möte med Stalin måste i Undéns ögon ha varit av största vikt och dignitet.

Under alla förhållanden har det emellertid inte återfunnits några skriftliga instruktioner från Undén, och heller inte någon dokumentation på att man från utrikesministerns eller UD:s sida var missnöjd med att konsultationer på förhand inte skett.

³ Någon sovjetisk samtalsuppteckning från mötet mellan Söderblom och Stalin har inte påträffats (*UD II: 52*, 2001: 89).

I intervjun i *Veckojournalen* (1980) ger också Söderblom följande förklaring till varför han överhuvudtaget framförde sina antaganden om Wallenbergs död till Stalin:

När man lyckas få företräde hos den högste är det ju synnerligen oklokt att bemöta en sådan ynnest med att anklaga de ryska myndigheterna för att ha avlivat Raoul Wallenberg eller något liknande. Jag var mån om att hålla dörren öppen för fortsatta förhandlingar, och ville inte säga något som kunde förvärra situationen. Därför var jag också återhållsam i min förfrågan om Wallenbergs öde (*Veckojournalen*, nr 8, 19/2-1980).

Icke desto mindre framstår det som ytterst märkligt att Söderblom, som på basis av egna erfarenheter från parallellfallen med af Sandeberg och Lundberg tolkat *en antydning* från Abramov som att Wallenberg trots allt är i livet, sex veckor senare har övergivit denna riktiga insikt. Kan det ha hänt något under perioden mellan den 30 april och 15 juni 1946?

Söderblom träffar Undén den 5 maj 1946

Det är härvid av intresse att notera att Söderblom, som alltså tisdagen den 30 april suttit i sammanträde med Abramov (och börjat tveka om Wallenberg verkligen var död), blott tre dagar senare, fredagen den 3 maj anträdde en resa till Stockholm och på söndagen den 5 maj sammanträffade med utrikesminister Undén. I Undéns dagbok för söndagen den 5 maj anges följande:

5/5 [1946] Sysslade med Gunnes uppsats. Diskuterade inledn.kap. – Besök av Söderblom fr. Moskva.

Undén hade själv träffat Sovjetunionens sändebud i Stockholm Tjernysjev måndagen den 29 april varvid denne bland annat hade tagit upp de fem internerade sovjetiska sjömännen som Sovjetunionen begärde utlämnade, fallet Makarova och förhandlingarna om handelskrediten (R 70 Er, 29/4-1946). Mötet finns också omnämnt i Undéns dagbok:

29/4 [1946] Besök av Tjernyshev efter hans återkomst från Moskva. Smärre frågor. Han berörde också handelsavtalsförhandl. o underströk betydelsen av ett positivt resultat. Jag hoppades livligt på ett sådant.

Det är högst troligt att Undén delgav Söderblom sina erfarenheter från mötet med Tjernysjev. På samtalsuppteckningen från mötet med Tjernysjev finns antecknat att dokumentet den 3 maj överlämnats för strängt förtrolig kännedom till Söderblom. Den officiella skrivelse som Söderblom ställt till utrikesministern med anledning av mötet hos Abramov hade han säkerligen med sig när han for till Stockholm. Den överlämnades således till utrikesministern i handen och Söderblom redogjorde sannolikt för innehållet i rapporten.

Tog Söderblom härvid upp sina funderingar kring hur man skulle tolka Abramovs sammankoppling av fallen Makarova och Wallenberg? Kan Undén då ha sagt något som fått Söderblom att trots allt överge tolkningen att Raoul Wallenberg kunde finnas i livet i sovjetisk fångenskap?

Mötet med Undén, som alltså ägde rum samma vecka som Söderbloms möte med Abramov, kan ha varit kritiskt för Söderbloms inställning i ärendet. Det är märkligt att Undén (eller någon annan i UD:s ledning) aldrig tycks ha reagerat på Söderbloms viktiga skrivelse. Likaledes märkligt är att Söderblom härefter aldrig återkom till sina funderingar kring Abramovs antydan. Detta kan tyda på att erfarenheterna från mötet med Abramov var föremål för diskussion söndagen den 5 maj mellan det svenska sändebudet och utrikesministern, och därefter avfärdades som irrelevanta.

Det som dock måste anses vara mindre troligt är att Undén vid detta möte skulle ha givit Söderblom instruktion att slutgiltigt utverka svar från sovjetisk sida i den andan att Wallenberg var död. Hade Söderblom i samband med detta mötet erhållit en klar instruktion från Undén att framföra något budskap rörande Wallenberg, hade han säkerligen gjort det vid mötet med Molotov den 6 juni 1946. Wallenberg-ärendet var emellertid, enligt Söderbloms samtalsuppteckning, inte föremål för diskussion mellan Söderblom och Molotov (HP 1 Er, 6/6-1946). Utredningen har begärt och fått del av den sovjetiska samtalsrapporten från mötet mellan Molotov och Söderblom. Den sovjetiska sidans uppteckning stämmer med Söderbloms.

Det är av vikt att notera att Undén vid denna tidpunkt redan hade beslutat om att förflytta Söderblom från Moskva (beslutet togs den 21 mars 1946). I sin dagbok noterade Undén, rörande diskussionen inför detta beslut att

Wigge [Wigforss] anförde till stöd för mitt [förslag] att Hägglöf bedömde [förhållandena] mer objektivt och klart än [Söderblom].

Därtill noterade Undén i sin dagbok den 20 mars att han ”instämde” med det svenska kommunistpartiets ledare Linderoth, om att det nu vore en lämplig tidpunkt för ”ett svenskt initiativ till bättre förbindelser” till Sovjetunionen. Den 2 april 1945 noterade Undén att det inkommit ett telegram från Moskva rörande sovjetiskt intresse för återupptagande av handelsförhandlingar:

Jag har alltså haft rätt i min uppfattning att ett gott [förhållande] till Sovjet kunnat byggas upp.

I ljuset av att Undén således vid denna tid *dels* ansåg att Söderblom inte kunde bedöma förhållandena i Sovjetunionen på ett objektivt och klart sätt, *dels* hoppades ”livligt” på ett positivt resultat av de nyligen inledda handelsförhandlingarna med Sovjetunionen, förefaller Söderbloms möjligheter som ytterst små att hos Undén vinna gehör för tanken att Sovjetunionen skulle ha begått ett så flagrant brott mot all diplomatisk sedvänja som att internera en neutral stats diplomat. Därtill kommer att Söderblom själv under mer än ett år hållit det för ”mycket sannolikt” att Wallenberg omkommit under en resa från Budapest till Debrecen i slutet av januari 1945.

Varför tog Söderblom upp Wallenberg-ärendet med Stalin?

Om då Söderblom efter mötet med Undén kommit till slutsatsen att Abramovs antydning var irrelevant, varför tog han i så fall överhuvudtaget upp Wallenberg med Stalin? Och varför var Wallenberg-ärendet den enda fråga som Söderblom tog upp med Stalin? De nyligen inledda handels- och kreditförhandlingarna, som utrikesminister Undén satte så stor vikt vid, nämndes överhuvudtaget inte under mötet.

Söderblom själv poängterade i brevet av 1951 att han ”är den ende svensk, som någonsin fått företräde hos Stalin och att [han] begagnade tillfället för att utverka en försäkran av Stalin, att allt skulle göras för att gå till botten med fallet Wallenberg” (P 2 EuI, 22/1-1951). Söderblom sade också i en radiointervju 1980:

Jag var ju mycket belåten med att få framföra det till den mäktigaste mannen i landet, därför att då kan det ju varje fall inte sägas att man inte har drivit ärendet så långt och så högt upp som det är möjligt och

det var ju för mig mycket värdefullt att det låg till på det viset. Och sedan hyste jag kanske också förhoppningen att om Stalin sade ett ord det kanske ändå äntligen skulle ge ett resultat (*Direkt studio 13*, 31/1-1980).

Dessa anmärkningar tyder på att Söderblom sannolikt inte helt övergav sin tvekan rörande Wallenbergs öde efter sin vistelse i Sverige. Det finns också ett ytterligare tecken på att Söderblom var tvekande inför vad som verkligen hänt Wallenberg.

Då Söderblom återvände till Moskva den 23 maj 1946 medförde han ett brev till Aleksandra Kollontaj som Marcus Wallenberg jr. författat på anmodan av Söderblom (P 2 EuI, 11/6-1946). Att Söderblom nu blev drivande i ärendet och bad Marcus Wallenberg jr. skriva ett brev rörande den sedan mer än ett år försvunne Raoul Wallenberg till Kollontaj kan tolkas som ett resultat av erfarenheterna från mötet med Abramov.

Det var ”värdefullt” för Söderblom att ärendet drivits ”så långt och så högt upp som det [var] möjligt”. Söderblom förefaller ha haft stor respekt för Stalin. Vid ett samtal med Vetrov den 15 augusti 1945 uppgav Söderblom att ”Generalissimus Stalins visa politik [...] ledde till ett snabbt slut på världskriget” (*AVPRF*, f. 0140, op. 30, p. 8, p. 129, l. 54–56). I en officiell skrivelse till utrikesministern av den 5 februari 1946 skrev Söderblom angående 1930-talets terror:

[...] särskilt efter den fruktansvärda räfst, som i mitten av 1930-talet, under Jagodas efterträdare Jesjov, anställdes mot oppositionella element inom partiet, militärledningen och administrationen. Denna utrensning drabbade även Jagoda själv. Jesjovs framfart blev till slut sådan, att Stalin såg sig nödsakad stoppa den (HP 1 Er, 5/2-1946).

Söderblom hade en realpolitisk syn på den sovjetiska staten och kan ha hållit för möjligt att den sovjetiska statsapparaten hade gömt undan Wallenberg utan att Stalin var medveten om detta. Lyckades man göra Stalin uppmärksam på fallet, kunde han säkert se till (som han också lovade) att ”saken skall bli undersökt och uppklarad” (HP 1 Er, 18/6-1946). Söderblom framhöll också i radiointervjun 1980 att ”om Stalin sade ett ord”, skulle det kanske ”äntligen ge ett resultat”.

En ytterligare faktor, som kan ha bidragit till att Söderblom bestämde sig för att ta upp Wallenberg-ärendet med den högsta

instansen i Sovjetunionen, var att han kan ha upplevt sig generellt sett åsidosatt och ifrågasatt under vistelsen i Stockholm i maj 1946.

För det första måste det i sig ha känts som ett misslyckande i sig för Söderblom att efter så kort tid som två år kallas hem från Moskva. Söderblom sade själv i mötet med Stalin att detta var mot hans önskan.

För det andra bör Söderblom under sin vistelse i Sverige ha märkt att Undén hyste tämligen låga tankar om honom. Då utrikesministern presenterade det nya svenska sändebudet i Moskva för den sovjetiske ministern i Stockholm poängterade Undén att Hägglöf ”vore i högre grad än Söderblom intresserad av ekonomiska frågor”. Den 29 juni 1946, strax efter Söderbloms slutliga återkomst från Moskva, noterade Undén följande i sin dagbok:

29/6 [1946] Var uppe i dep. ett slag. – Träffade Söderblom som just kommit från Moskva. Han skildrade sitt besök hos Stalin som om han skådat Guds anlete.

Såsom framgår av denna korta notis var Undén vid denna tidpunkt skeptisk till Söderbloms omdöme.

Också Tage Erlander förhöll sig skeptisk till Söderblom. Den 24 september 1945 noterade den dåvarande ecklesiastikministern i sin dagbok datt ”jag [...] beklagade, att vi skulle ha en så svag representant i Moskva som [Staffan] Söderblom” (Erlander, 2001: 12).

I november 1946 riktade riksdagsmannen Elis Håstad en interpellation i Wallenberg-ärendet till statsminister Erlander. I samband härmed riktade Håstad viss kritik mot Söderblom och efterträdaren Hägglöf:

Jag förstår att hans excellens inte gärna velat beröra en fråga av denna interna natur, men jag tror mig på säker grund för påståendet, att utan utrikesledningens bestämda inskridande och instruktioner skulle minister Söderbloms *démarcher* hos vederbörande ryska myndigheter inte ha blivit så många och så energiska, som [Erlanders] redogörelse låter antyda (*Riksdagens protokoll*, 27/11-1946)

I sitt svar till Håstad försvarade Erlander endast Hägglöf. Detta kan ses som en indikation på att Erlander i allt väsentligt instämde i Håstads kritik. I sin dagbok ger Grafström den 27 november 1946 följande skildring av ordväxlingen mellan Erlander och Håstad:

Herr Håstad riktade i sitt anförande ingen anmärkning mot UD:s sätt att bedriva ärendet – vår åtgärds katalog var också lång och uttömmande – men ansåg sig böra angripa våra Moskvaministrar Söderblom och Hägglöf, den förre för motvillighet ifråga om utförande av ålagda démarcher, den senare för nonchalans mot familjen. Hägglöf skulle bland annat hava underlåtit att besvara brev från fru Dardel. Jag är ledsen för att av svaret måhända kunde utläsas en viss tröghet från Söderbloms sida. Statsministern borde naturligtvis givit herr Håstad en reprimand för kritiken mot tjänstemän inför detta forum. Det gjorde han nu inte, däremot försvarade han Hägglöf (Grafström, 1989: 785).

Uppfattningen att Söderblom var olämplig som svenskt sändebud i Moskva delades också av chefen för UD:s politiska avdelning Grafström. Den 13 juni 1946 skrev Grafström att ”Söderblom äntligen [skall] lämna Moskva – det är inte en dag för tidigt” (Grafström, 1989: 760).

För det tredje noterade Undén i sin dagbok för den 21 maj 1946 att han varit på middag hos Westman, där också den ryske ministern, Wigforss, Hägglöf, Hammarskjöld, Sohlman, och Böök var närvarande. Det är onekligen förvånande att Sveriges sändebud i Moskva, Söderblom (såvida inte Undén helt enkelt glömt att skriva hans namn), som vid denna tidpunkt befann sig i Stockholm, inte var närvarande vid detta tillfälle. Den sovjetiske ministern var närvarande, liksom Sohlman, som var engagerad i handelsförhandlingarna med Sovjetunionen, samt det tillträdande sändebudet i Moskva, Gunnar Hägglöf. Denna kombination av personer antyder att handelsförhandlingarna kan ha varit föremål för diskussion. Att Söderblom inte deltog är märkligt, men begripligt givet att han inte ansågs kunna bedöma förhållandena i Sovjetunionen på ett objektivt och klart sätt.

Att Söderblom, då han återvände till Moskva den 23 maj 1946, därtill kan ha haft en förnimmelse av att man inom UD var missnöjd med hans arbete, indikeras av innehållet i de rapporter han skrev hem till Stockholm under de sista veckorna i Moskva i juni. Som för att övertyga läsarna i Stockholm, var han nära nog övertydlig vad gäller att framhålla sina framgångar i Moskva.

Molotov hade, enligt Söderbloms samtalsuppteckning, vid mötet den 6 juni sagt att det handelsavtal som nåtts mellan Sverige och Sovjetunionen ”vore värtligare än ord” som tecken på att Söderbloms mission varit framgångsrik (HP 1 Er, 6/6-1946), Dekanozov hade vid ”ett särdeles gemytligt samtal” lovat ”vallfärda till 2 Rue Malville, helt nära Parc Monceaux, där [Söderbloms] vagga stått”

(HP 1 Er, 7/6-1946), och Kollontaj hade uppgivit att Söderblom ”under kort tid här vetat att uppnå det eftersträvade målet och vunnit många vänner och stort anseende i Moskva” (HP 1 Er, 11/6-1946). Kollontaj uttalade också enligt Söderblom

sina lyckönskningar med anledning av de resultat, som här uppnåtts i fråga om de svensk-ryska förbindelsernas befrämjande på alla områden. Särskilt sade hon, att hon beundrat den takt och försiktighet i förening med orubblig fasthet, som jag enligt hennes mening ådagalagt i den svåra baltiska frågan (P 40 R, 13/6-1946).

Söderbloms beslut att överhuvudtaget begära en audiens hos Stalin skall sannolikt ses i detta perspektiv. Enligt Gunnar Hägglöf, som på väg till sin post i Moskva hade träffat Söderblom i Helsingfors, hade Söderblom uppgivit att han begärt audiensen i syfte att visa att de svensk-sovjetiska relationerna var utmärkta (P 2 EuI, 25/9-1978). Någon hänvisning till att audiensen syftat till att nå en lösning på Wallenberg-ärendet hade Söderblom enligt Hägglöf inte gjort.

Huruvida Söderblom redan före mötet bestämt sig för att ta upp Wallenberg-ärendet, eller om det snarare var en stundens ingivelse är givetvis omöjligt att säga. Det förefaller dock möjligt att också detta skall tolkas som ett försök att återvinna respekt och aktning på hemmaplan.

Söderbloms samtalsrapporter till Stockholm

Söderblom hade konsekvent avstått från att rapportera till Stockholm rörande sina spekulationer om Wallenbergs död vid mötena med Abramov (P 2 Eu, 3/1-1946, P 2 Eu, 10/3-1946). I samtalsrapporten från mötet med Stalin tycks dock inte Söderblom ha tvekat inför att ordagrant återge vad han sagt. Detta måste rimligtvis betyda att han var övertygad om att bilden av Raoul Wallenberg som död var okontroversiell hos UD:s högsta ledning.

Söderblom måste ha förstått att samtalsrapporten från mötet med Stalin skulle komma att läsas av fler än utrikesministern. Vi vet dock inte vilka som läst rapporten, eftersom originalet av det insända brevet (med eventuella paraffer) inte kan återfinnas i UD:s arkiv. Det förefaller emellertid som ytterst sannolikt att åtminstone Grafström, förutom Undén, har tagit del av rapporten. Grafström skrev i sin dagbok (den 15 juli 1945), att Söderblom skickat in ”en

liten komplettering till sin från Moskva tidigare insända officiella rapport om besöket hos Stalin” (Grafström, 766–767). Ett brev från Söderblom (som möjligtvis ger en ledtråd till varför originalrapporten inte står att finna), som sändes till Grafström, låter också antyda att Grafström tagit del av depeschen:

I anslutning till min depesch rörande audiensen hos generalissimus Stalin vill jag endast framhålla önskvärdheten av att dess innehåll behandlas med diskretion. Jag tänker härvid närmast på en eller annan detalj, som skulle kunna tänkas väcka ett nyfiket intresse och giva upphov till anekdotiska berättelser. För min del anser jag, att det vore mindre grannliga, om något sådant inträffade (HP 1 Ab, 20/6-1946).

Denna begäran från Söderblom att man skulle behandla hans samtalsrapport med diskretion är märklig. Att uppmaningen om diskretion rör budskapet till Stalin om Wallenberg står bortom allt tvivel eftersom Wallenberg-ärendet var den enda fråga som behandlades under mötet.

Utredningen har inte funnit något liknande exempel på ett följebrev med begäran om diskretion i anslutning till en samtalsrapport i ärendet Wallenberg. Brevet är inte skrivet i omedelbar anslutning till rapporten (som skrevs den 18 juni). Två dagar hade förflutit mellan rapporten och följebrevet. Varför en sådan uppmaning inte skrevs in direkt i samtalsrapporten, alternativt i ett följebrev som författades i direkt anslutning samma dag, går inte att säga.

12.7 Vidarebefordrade Söderblom uppgifterna om Feller och Meier till UD?

Söderblom blev minister vid den svenska legationen i Bern i juli 1946, och hade herefter endast sporadisk kontakt med ärendet Wallenberg. Till skillnad från Hägglöf förefaller dock Söderblom ha varit optimistisk inför Stalins utlovade undersökning. I ett handbrev av den 31 oktober 1946 återgav Söderblom följande ur en artikel om Stalin från tidningen ”Der Bund”:

För övrigt måste även en svuren motståndare till ryssarna medgiva, att Kreml alltid brukar hålla de fåtaliga konkreta löften, varvid det binder sig (HP 1 Er, 31/10-1946).

Det är dock en ödets ironi att Söderblom skulle komma att förflyttas till just det land som hade ovärderlig erfarenhet rörande

möjligheterna att få internerade diplomater hemsända från sovjetisk fångenskap. Såsom kommer att framgå utförligare nedan hade man under våren 1946 från svensk sida visat ett tämligen svagt intresse för det schweiziska agerandet i fallen med Feller och Meier. Visade schweiziska myndigheter något intresse av att hjälpa Sverige med nödvändig information härefter? Det har inte gått att återfinna dokumentation i UD:s arkiv på att de schweiziska och svenska utrikesförvaltningarna utbytte information rörande befriandet av Feller och Meier med det specifika syftet att söka skapa underlag för en aktion för Raoul Wallenbergs sak.

Däremot har denna utredning återfunnit ett brev i Elis Håstads samling skrivet av en Böschenstein vid det schweiziska *Palais Fédéral* den 17 maj 1947, vari uppges att chefen för det schweiziska utrikesdepartementets politiska avdelning Zehnder överlämnat information till Söderblom från de förhör som anställdes med Feller och Meier efter deras återkomst till Schweiz:

Vad gäller befriandet av Feller och Meier har politiska avdelningen likaledes muntligen förklarat allt det nödvändiga för Söderblom. Ärendets delikata karaktär har inte tillåtit översändandet av en memoria eller note. Sverige är till fullo införstått med de väsentliga punkterna i befriandet [av Feller och Meier], som inte utgör något särskilt ärofyllt kapitel i vår historia: Schweiz har tvingats utlämna ryska flyktingar.

Brevet fortsätter:

Sverige har informerat politiska avdelningen att herr Wallenberg sannolikt befinner sig i läger 20 b nära Moskva. [...] Frågan huruvida Sovjetunionen är redo att förhandla fram ett liknande utbyte, eller om Sverige å sin sida kan "erbjuda" något, kan inte avgöras av Schweiz. Herr Söderblom har under alla förhållanden orienterats om det diplomatiska förfarandet.

Vidarebefordrade Söderblom uppgifterna från Zehnder rörande Feller och Meier till Stockholm? I Bern-legationens utgående diarium finns inga spår av brev till UD rörande Wallenberg under året 1946. Det finns en särskild Raoul Wallenberg-dossier i Schweiz-legationens arkiv vari förvaras ett stort antal dokument rörande bland annat vittnesuppgifter. Emellertid härrör alla dokument från perioden 1945–46, samt perioden 1951 till i dag. Det är en besynnerlig omständighet att däri inte återfinns ett enda dokument från perioden 1947 till 1951. I Bern-beskickningens diarium finns

antecknat att Söderbloms ovan nämnda brev till Jödahl av januari 1951 (vari han gav en bakgrund till sitt agerande inför de sovjetiska företrädarna i fallet Wallenberg [P 2 Eu I, 22/1-1951]), legat i en dossier som hette *HP 39 D/Söderblom privat*.

Denna dossierbeteckning har emellertid strukits över i diariet och ersatts med beteckningen R *18 W*, något som pekar på att papper rörande Wallenberg-ärendet vid något tillfälle efter januari 1951 flyttats från Söderbloms privata dossier till R *18 W*-dossiern. Huruvida papper försvunnit i samband med en sådan förflyttning av materialet går inte att dokumentera, men det faller naturligtvis inom det möjligas gräns. Å andra sidan kan vi konstatera att Zehnder ansett frågan vara alltför känslig för att kunna tecknas ned i en promemoria eller dylikt. Att papper rörande Fellers och Meiers frigivning ur sovjetisk fångenskap skulle ha funnits i Söderbloms privata dossier förefaller således som långt ifrån självklart.

Huruvida Söderblom underlät att vidarebefordra uppgifterna från Zehnder till Stockholm (kanske mot bakgrund av att han efter besöket hos Stalin ansåg att han gjort allt han kunnat), eller om Undén erhöll informationen från Söderblom, men valde att aldrig vidtaga några åtgärder, går således inte att dokumentera.

Klart är emellertid att Söderblom den 12 juli 1946 i ett handbrev till Grafström konstaterade att "Budapest-schweizarna hållits fängslade i Moskva ända tills dess nyligen repatrieringsöverenskommelsen träffats mellan de båda länderna":

Här framträder en skarp kontrast – Danielsson må säga vad han vill – till Budapest-svenskarna, som så snart förhållandena medgävo det, samt och synnerligen fingo resa hem (HP 1 Er, 12/7-1946).

Det Söderblom ville få sagt här var uppenbarligen, som avhandlats ovan, att Budapest-svenskarna hade rönt en betydligt bättre behandling från sovjetisk sida, än vad som var fallet för de schweiziska diplomaterna Feller och Meier som hade internerats. Söderbloms avslutande passus att svenskarna "samt och synnerligen fingo resa hem" låter onekligen antyda att han vid det här laget helt tycks ha övergett sin tolkning från 30 april 1946 att Wallenberg trots allt kunde befinna sig i livet i sovjetisk fångenskap. Mot bakgrund av det faktum att Söderblom alltså sannolikt på nytt övertygats om Wallenbergs död förefaller det inte orimligt att han funnit det meningslöst att vidarebefordra uppgifterna från Zehnder.

13 En resultatlös diplomatisk offensiv

13.1 Från Barck-Holst till Vysjinskijs note

af Sandebergs vittnesmål, ny démarche i Moskva

Den 28 juni 1946 deklarerade *Stockholmstidningens* förstasiderubrik att "Raoul Wallenberg lever – vistas i Sovjet". Den nyligen hemkomne Edward af Sandeberg redogjorde i en intervju i tidningen för möten med två icke namngivna personer som uppgav sig ha träffat Raoul Wallenberg i sovjetisk fångenskap.

Det ena vittnet, rumänen Stefan Carl, uppgav sig ha mött Raoul Wallenberg i ett repatrieringskontor i Moskva. Denna uppgift skulle senare visa sig vara mindre sannolik. Uppgifterna från det andra vittnet, tysken Erhard Hille, skulle däremot sedermera visa sig vara av stor betydelse. Hille hade delat cell med Wallenbergs chaufför Vilmos Langfelder från den 22 mars till 6 april 1945. Under hösten 1945 delade Hille cell med Raoul Wallenbergs tidigare cellkamrat Jan Loyda, som hade berättat om Wallenberg. Då Hille sedermera placerades i samma cell som af Sandeberg hade Hille frågat om Raoul Wallenberg var bekant för af Sandeberg.

Varför togs inte af Sandebergs vittnesmål på allvar?

af Sandeberg som vid denna tidpunkt ännu inte hört talas Raoul Wallenberg hade inte fäst sig vid Hilles fråga. När af Sandeberg sedermera återvände till Sverige fick han tillfälle att träffa dåvarande chefen för politiska avdelningen vid UD Grafström. Detta möte finns inte omnämnt, vare sig i något officiellt UD-dokument eller i Grafströms dagbok. Enligt Lennart Petri hade Grafström frågat af Sandeberg om han hört talas om Raoul Wallenberg eller andra fångna svenskar i Sovjetunionen (P 2 EuI, 7/5-1957). af Sandeberg, som på grund av vitaminbrist led av tillfällig minnesförlust, hade

svarat att han inte hört talas om Wallenberg. Denna omständighet ledde till att af Sandebergs vittnesmål uppenbarligen inte riktigt togs på det allvar det förtjänade. af Sandeberg uppgav i en radiointervju 1980 att man från UD:s sida helt enkelt inte trodde på honom:

Tydligen betecknade man det som journalistfantasier och kanske tyckte att man skulle göra sig märkvärdig i det där sammanhanget, jag vet inte vad det kan komma sig. Av någon underlig anledning så hade UD någon negativ inställning till mig och jag kan tala om för dig det, att flera år senare, så talade Östen Undén med Wallenbergsaktionen om mig och betecknade mig som nazist och journalist med ovanligt livlig fantasi och det var ju saker som var helt gripna ur luften, jag förstår inte varför (*Direkt studio 13*, 31/1-1980).

Förre kabinettssekreteraren Arne S. Lundberg har vid samtal med utredningen (den 27 augusti 2002) uppgivit att Sven Grafström inför Lundberg på sin tid betonat den rent juridiska aspekten vad gäller bristen på trovärdighet i af Sandebergs vittnesmål. Att han till en början sagt sig inte känna till Wallenberg, för att två månader senare publicera artiklar om Wallenberg i sovjetisk fångenskap, medförde att vittnesmålet blev mindre trovärdigt. af Sandeberg kunde under sin tid i frihet ha hört talas om Raoul Wallenbergs försvinnande och bekräftade själv i artikeln av den 28 juni 1946 att det var först när han hört talas om Raoul Wallenberg, som han kunde dra sig till minnes uppgifterna från Carl och Hille.

Vid sidan av detta skäl till misstro från UD:s sida nämnde Petri i brevet av 1957 två ytterligare skäl till varför af Sandeberg inte riktigt togs på allvar. Dels riktade af Sandeberg ganska grova anklagelser mot den svenska beskickningen i Berlin. Han uppgav i sin bok *Nu kan det sägas: Sanningen om min fångenskap i Sovjet och Berlins fall* (1946), att han hört den svenska legationen betecknas som ”en av Berlins största svarthandelscentraler”: ”Smycken, antikviteter, dyrbara mattor och målningar för många tiotusentals kronor köptes 'svart' av legationspersonalen och skickades hem till Sverige som kurirpaket” (af Sandeberg, 1946: 73). Legationspersonalen uppgavs också låta ”vanliga enkla besökande sitta timtals ute i väntrummet, medan vederbörande legationssekreterare eller attaché drack grogg med sina tyska 'leverantörer' på sitt ämbetsrum” (af Sandeberg, 1946: 72). Petri kommenterade i sitt brev av maj 1957 att

för ingen av oss i utrikesdepartementet kunde det t.ex. te sig särskilt trovärdigt att en person, som tydligtvis avsågs vara Årnfast, skildrades som en klädsprätt den där satt och groggade vid skrivbordet i ämbetsrummet (P 2 EuI, 7/5-1957).

Dels konstaterade Petri att af Sandeberg ”med rätt eller orätt [...] betraktades som en nazistsympatisör”:

För svenska medborgare med dylik politisk inställning hyste man ju 1946 gemenligen ringa aktning. Särskilt i Grafströms ögon torde af Sandebergs politiska förflutna – med vilket Grafström var välbekant från sin tjänstgöring på pressbyrån under kriget – ha varit ägnat att starkt nedsätta hans allmänna tillförlitlighet (P 2 EuI, 7/5-1957).

Icke desto mindre vidarebefordrades uppgifterna om vittnena till legationen i Moskva (chargé d'affaires Barck-Holst) (P 2 Eu, 26, 27, 28, 29/7-1946), som överlämnade vittnesmålet till sovjetiska utrikesministeriet den 12 juli 1946. Att Barck-Holst överlämnade uppgifterna till NKID har inte gått att bekräfta utifrån dokument i UD:s arkiv utan från en sovjetisk promemoria över ärendet som upprättades 1952 (*Dokumentsamling*, D30, D34). UD telegraferade också till Reuterswärd i Bukarest och instruerade honom ”uppspåra denne rumän [Stefan Carl] och inhämta upplysningar rörande Wallenberg” (R 18 Ungern, 2/7-1946). *Stockholmstidningen* noterade den 29 juni 1946 i artikeln ”Krafttag av UD för Wallenberg”, att man telegraferat en anmodan till Moskva-beskickningen att ”ofördröjligen sätta igång en undersökning”. Den 24 juli 1946 sammanträffade Barck-Holst med Abramov. Vi får anledning att behandla detta möte längre fram.

Ytterligare démarche den 28 november 1946

I mitten av november 1946 publicerades en bok av österrikaren Rudolph Philipp vars huvudbudskap var att Raoul Wallenberg fanns i livet i sovjetisk fångenskap. Detta föranledde riksdagsmannen Elis Håstad att rikta en interpellation till statsministern som besvarades den 27 november 1946. I samband härmed instruerades legationen i Moskva (den 28 november) att verkställa en démarche i Moskva med begäran om ”ett bestämt besked beträffande resultatet av de undersökningar, som vid upprepade tillfällen utlovats av de ryska myndigheterna” (P 2 EuI, 28/11-1946). Därefter sammanträffade Barck-Holst med Kollontaj (den 8 december), tjäns-

teförrättande chefen vid femte europeiska avdelningen Ivan G. Sysojev (den 12 december), vice utrikesminister Lozovskij (den 13 december) och den nye chefen för utrikesministeriets nord-europeiska avdelning, Kirill N. Novikov (den 13 januari 1947). Han hade också ett kortare samtal med "NKVD:s man i utrikesministeriet", protokollchefen Kotjetkov den 22 december 1946. Legationschefen Hägglöf, som under hösten 1946 mestadels vistades i Stockholm, sammanträffade med Novikov den 30 januari 1947.

Denna diplomatiska offensiv till trots rann Wallenberg-ärendet på nytt ut i sanden under våren 1947, utan att något svar ingått från sovjetiska myndigheter. Den 7 juni 1947 framställde Håstad på nytt en interpellation i riksdagen med anledning av Wallenberg, varefter den nytillträdde legationschefen Rolf Sohlman den 14 juni träffade den likaledes nytillträdde vice utrikesministern Jakov Malik (som sade sig inte känna till ärendet). Den 26 juli 1947 sammanträffade Sohlman med Vetrov, och kort därefter, den 18 augusti 1947, lämnade vice utrikesminister Vysjinskij sin note vari fastslogs att "Wallenberg icke finns i Sovjetunionen och att han är okänd för oss". Intressant nog tycks man på UD ha varit ganska nöjd med Vysjinskijs svar. Grafström noterade i sin dagbok följande:

Om regeringen kunde lära sig att ryssarna äro rädda för oss, så kanske deras politik skulle bli lite förnuftigare i denna tid, då varje vårt steg betyder så mycket. Ryssarna frukta oss naturligtvis inte militärt men psykologiskt. Sverige intager en nyckelposition inte bara vis à vis Finland och Norden i övrigt utan också för länder som Polen och Tjeckoslovakien. Ryssarna äro rädda att vi skola taga något steg, som för omvärlden skulle framstå som en inklinasjon västerut. Låt oss då för Guds skull utan att taga detta steg utnyttja dess möjligheter i vår politik. Sedan vi intagit en fast hållning ifråga om deltagandet i Paris och beträffande de ryska spionerna ha ryssarna lämnat oss svar i Wallenbergsaffären, lämnat utresetillstånd åt en svensk, som hållits två år i koncentrationsläger och om vars existens vi saknade kännedom samt inviterat vår militärattaché att göra en resa till annars för utlänningar förbjudna områden (Grafström, 1989: 826).

13.2 Varför misslyckades den diplomatiska offensiven?

Förmedlade Söderblom sina erfarenheter av fallen af Sandeberg, Makarova m.fl. till Barck-Holst?

Varför kunde inte den svenska diplomatiska offensiven som igångsatts på senhösten 1946 krönas med framgång? Varför lämnade inte de sovjetiska myndigheterna ut Raoul Wallenberg? Vi vet att Raoul Wallenberg den 29 maj 1945 hade förflyttats från Lubjanka till Lefortovo-fängelset, där han kom att hållas fängslad under hela 1946. Wallenberg hade förhörts den 17 juli samt den 30 augusti 1946. Det finns således idag ingen tvekan om att han vid denna tidpunkt befann sig levande endast några kilometer från den svenska legationsbyggnaden.

Något entydigt svar på frågan varför Wallenberg inte kunde tillåtas återvända till Sverige som ett resultat av den svenska kampanjen hösten 1946 kan inte ges. Vi vet alltjämt inte, bortom varje rimligt tvivel, varför de sovjetiska myndigheterna överhuvudtaget lät arresteras Wallenberg och föra honom till Moskva, vi vet inte varför han kvarhölls i Lubjanka och Lefortovo-fängelserna månad efter månad, och vi vet inte om möjligheter till förhandlingar om utväxling, såsom skett i fallet med de schweiziska diplomaterna den 27 januari 1946, överhuvudtaget förelåg i fallet Wallenberg.

Vad vi vet är att Abramov den 30 april 1946 *dels* hade använt sig av det lyckliga fallet af Sandeberg som en analogi för att åskådliggöra fallet Wallenberg, *dels* hade tillämpat samma *förhandlingstaktik* i fallet Wallenberg, som han tidigare hade tillämpat i fallet af Sandeberg, då man från sovjetisk sida *tycktes* vilja ha Makarova i utbyte mot af Sandeberg. Huruvida detta utspel från Abramovs sida verkligen kan tolkas som ett förslag om utväxling kan dock inte med säkerhet sägas. Klart är dock att Söderblom, som alltsedan den 13 april 1945, alltså under mer än ett års tid, hävdade att Wallenberg omkommit på vägen mot Debrecen genom överfall, rånmord eller bilolycka, tolkade Abramovs ord som en indikation på att Raoul Wallenberg ”trots allt är i livet” (P 2 Eu, 30/4-1946).

I fallet af Sandeberg tillämpades den sovjetiska taktiken att alltid föra Makarova på tal vid fyra tillfällen (samtal Abramov – Hägglöf 17 december 1945, och Abramov – Söderblom den 9 februari, 9 mars, och 26 mars 1946). För Söderblom förelåg intet tvivel om att fallen kopplades samman från sovjetisk sida. Den 10 mars 1946 uppgav han sig ”för närvarande [ha] intrycket, att vi i realiteten

icke kunna hoppas på af Sandebergs hemsändande med mindre fröken Komarova [Makarova] återbördas till sin fader” (P 40 R, 10/3-1945), och den 28 mars 1946 noterade han i ett handbrev till Engzell att ”Abramov bragte som vanligt saken [Makarova] på tal, efter det att vi talat om af Sandeberg” (P 40 R, 28/3-1946). UD:s rättschef Engzell var också väl införstådd med den sovjetiska sammankopplingen av de bägge fallen. I ett brev av den 13 mars 1946 sade han sig ”redan tidigt förutsagt sammankopplingen mellan af Sandeberg och Makarova” (P 40 R, 13/3-1946).

Barck-Holsts möte med Abramov den 24 juli 1946

Var Abramovs sammankoppling av Raoul Wallenberg-ärendet och fallet Makarova inför Söderblom den 30 april 1946 en engångsföreteelse? Ett närmare studium av de samtalsuppteckningar som gjorts av Barck-Holst från samtal med sovjetiska representanter under sommaren och hösten 1946 ger vid handen att liknande utspel gjordes vid två tillfällen, dels den 24 juli (vid samtal med Abramov), dels den 12 december (vid samtal med Sysojev). Barck-Holst hade den 12 juli 1946 vidarebefordrat af Sandebergs uppgifter rörande Wallenberg i sovjetisk fångenskap till det sovjetiska utrikesministeriet. Den 24 juli sökte Barck-Holst upp Abramov med anledning av flera frågor, däribland Wallenberg-ärendet. Enligt den sovjetiska samtalsuppteckningen utspann sig följande ordväxling:

Barck-Holst tackade mig och frågade om det inte fanns något nytt om Wallenberg. Jag svarade att de eftersökningar som gjorts ännu inte givit något resultat. Jag påpekade för Barck-Holst att SSSR:s enorma territorium komplicerade genomförandet av eftersökningar, och påminde om fallet med af Sandeberg, som också hade hittats efter långvarigt sökande och repatrierats till Sverige.

Det är av stort intresse att Abramov alltså på nytt använde sig av af Sandeberg-analogin för att åskådliggöra Wallenberg-ärendet. Antydning att SSSR:s enorma territorium komplicerade genomförandet av eftersökningar måste också tolkas som en väsentligen positiv anmärkning i samma anda, dvs. att Wallenberg-ärendet *kunde få* ett lika lyckligt slut som af Sandeberg-fallet. Därefter, precis som vid mötet med Söderblom den 30 april, återkom kopplingen till fallet Makarova:

Därefter frågade jag Barck-Holst om status i frågan om Lidija Makarovas repatriering. Barck-Holst tvekade något och svarade där- efter att han inte kände till något nytt i ärendet efter det att kamrat Tjernysjev hade vänt sig till Sveriges UD. Jag hänvisade till mitt samtal med Söderblom inför dennes avresa till Sverige (detta var efter det att Tjernysjev vänt sig till Sveriges UD) och påpekade att Söderblom den gången lovade mig att påminna om detta ärende i Stockholm. Barck- Holst svarade att han hade hört talas om detta och lovade å sin sida att fråga Stockholm igen (*AVPRF*, f. 0140, op. 31, p. 7, p. 133, l. 26-27).

Abramovs struktur på själva bemötandet av Barck-Holsts fråga om Wallenberg är i det närmaste identisk med den som tillämpats vid mötet med Söderblom den 30 april 1946. Detta kan tolkas som att Abramov följde en på förhand noga konstruerad mall för hur han skulle bemöta frågor om Wallenberg. Givet förhållandena i det sta- lintida Sovjetunionen förefaller det troligt att en sådan svarsmall utarbetats på högre nivå än Abramovs.

Den 27 juli telegraferade Barck-Holst följande redogörelse för mötet:

Sedan innehållet i Edra 149 och 152 utan omnämnande av af Sandeberg delgivits utrikesministern [d.v.s. *démarchen* den 12 juli 1946] i början av juli tillfrågade jag igår onsdag Abramov, huruvida något nytt erfarits om Wallenberg. Han upplyste, att ännu intet nytt framkommit samt frågade samtidigt om hur fallet Makarova utvecklats. Abramov nämnde också att af Sandeberg numera hemkommit och publicerade tidningsartiklar varav han tagit del (P 2 EuI, 25/7-1945).

Som framgår av denna korta skildring hade alltså Abramov, *efter* Barck-Holsts fråga om Wallenberg, tagit upp fallet Makarova. Abramov hade uppenbarligen också nämnt att han tagit del av af Sandeberts tidningsartiklar, vars huvudbudskap var att Wallenberg fanns i livet i Sovjetunionen. Vad som däremot inte framgår är huruvida Barck-Holst, i likhet med Söderblom, uppfattade Abramovs utspel som en antydning om att Wallenberg befann sig i sovjetisk fångenskap.

Denna fråga går tyvärr heller inte att ge något entydigt svar på eftersom det enda svenska samtalsreferat som finns tillgängligt ut- görs av ovanstående korta telegramtext, vari inte kan återfinnas några av Barck-Holsts egna reflektioner kring samtalet. Det var brukligt att korta referat av möten med sovjetiska företrädare följ- des av längre samtalsrapporter i officiella skrivelser ställda till utri- kesministern eller någon av UD:s enhetschefer. Oväntat nog tycks så inte ha skett i detta fall. I dossiern över *Hjälp åt flyktingar från de*

baltiska staterna (P 40 R) finns ingen sådan rapport. Möjligtvis kan den ha förkommit, men det finns heller ingen notering i Moskva-legationens utgående diarium om någon officiell skrivelse eller handbrev vare sig i ärendet Makarova eller Wallenberg under perioden närmast efter mötet.

Vi kan alltså inte med bestämdhet säga vilka slutsatser Barck-Holst drog av mötet med Abramov. Klart är i alla fall att mötet inte tycks ha satt några spår i UD:s bild av Raoul Wallenberg. Detta kan *å ena sidan* tyda på att Barck-Holst inte drog samma slutsats som Söderblom, dvs. att Wallenberg trots allt skulle kunna finnas i livet i Sovjetunionen. *Å andra sidan* avgav inte Stockholm någon som helst reaktion heller på Söderbloms omprövning av sin tidigare inställning i frågan den 30 april. Kan Barck-Holst på liknande sätt ha gjort Stockholm uppmärksam på parallellen mellan den sovjetiska positionen i af Sandeberg-fallet och i Wallenberg-fallet? Detta förutsätter emellertid att han var införstådd med det sovjetiska förhandlingsspelet med byteshandel, och att Söderblom verkligen fann Abramovs utspel den 30 april som en så tydlig indikation på att Wallenberg fanns i livet, att han delgav denna erfarenhet till sina medarbetare vid svenska legationen i Moskva.

Söderblom tog själv hand om hela den politiska rapporteringen vid Moskva-legationen. Han var, som Hägglöf noterade, ovillig att ta råd från den övriga legationspersonalen. Detta gällde också Raoul Wallenberg-ärendet, som uteslutande tycks ha handlagts av Söderblom. Den övriga legationspersonalens närmast totala brist på insyn i just detta ärende framgår, som också påvisats ovan, av Hägglöfs skildring från sammanträffandet med den genomresande Budapest-legationens personal den 13 april 1945 (Hägglöf, 1984: 160-161).

Emellertid tycks den övriga legationspersonalen under hösten 1945, då Söderblom under perioden från den 2 oktober till 14 december befann sig i Stockholm (P 9, 24/9, 14/12-1945), ha fått möjlighet till ökad insyn och direkt deltagande i förhandlingar med sovjetiska företrädare. Chargé d'affaires Hägglöf noterade redan i december 1945 att man från sovjetisk sida tycktes koppla samman fallet Makarova med fallen af Sandeberg och Lundberg. Vid fyra möten i november 1945 (1/11, 3/11, 9/11 och 14/11-1945) mellan Abramov och Hägglöf tillämpades samma sovjetiska taktik. Abramov ställde härvid bland annat de svenska förslagen om upprättande av postpaketavtal och flygförbindelser mellan Moskva och

Stockholm mot frågan om repatriering av baltiska flyktingar i Sverige. Vid dessa tillfällen var Barck-Holst närvarande.

Den 11 mars 1946 avsånde Söderblom ett telegram till UD vari han uppmanade till genomgång av ärendena af Sandeberg och Makarova med Barck-Holst. Det framgår också av ett handbrev från Söderblom till Engzell av den 28 mars, att Söderblom diskuterat fallet Makarova med Barck-Holst. Vi kan således med bestämdhet säga att Barck-Holst var införstådd med den sovjetiska förhandlingsstrategin mer generellt att göra olika frågors lösning beroende av varandra, och att han hade kännedom om ärendet Makarova. Huruvida han var införstådd med Söderbloms specifika erfarenhet av mötet med Abramov den 30 april 1946 kan dock inte tas lika för givet. Såsom framgår av Abramovs samtalsrapport från mötet den 24 juli 1946 sade sig Barck-Holst ha hört talas om Abramovs förfrågan rörande Makarova. Detta betyder dock inte att han också hört talas om Söderbloms funderingar kring Wallenberg.

Barck-Holsts paraff återfinns inte på Söderbloms samtalsrapport av den 30 april 1946. Söderblom anhöll i rapporten att hans funderingar inte fick antydast utåt ”eller ens till familjens medlemmar” (P 2 Eu, 30/4-1946), och givet att Söderblom tycks ha övergett denna tanke lika fort som den dök upp (möjligtvis som ett resultat av mötet med Undén den 5 maj), är det möjligt att Barck-Holst, åtminstone vid mötet den 24 juli inte hade orienterats om Söderbloms erfarenhet.

Därtill kommer att det sovjetiska förhandlingsspelet, i Söderbloms ögon, bör ha tett sig tämligen inkonsekvent och godtyckligt. Både af Sandeberg och Lundberg återsändes till Sverige utan att Makarova sändes tillbaka. I en skrivelse till utrikesministern av den 4 april 1946 kunde Söderblom med uppenbar tillfredsställelse konstatera att ”ansträngningarna att få de svenskar, som i samband med Tysklands sammanbrott förts till Sovjetunionen, frigivna och hem-sända, har härmed krönts med slutgiltig framgång”. Detta har därtill skett trots ”den sammankoppling, som en tid från rysk sida upprätthölls mellan fallen af Sandeberg och Makarova” (HP 80 B, 4/4-1946, HP 80 B, 11/4-1945).

I ett liknande brev från 1951 konstaterade Söderblom att ett stort antal svenskar föll i sovjetiska händer i samband med röda arméns erövring av Berlin, Prag, Bukarest, Wien och Budapest:

Den ende som en tid kvarhölls var af Sandeberg. Men så hade denne också kämpat som frivillig mot ryssarna och under kriget i Berlin arbetat för en tysk pressagentur. Men jag fick även honom fri. Paral-

lellt härmed avvisade jag alla krav på hemsändandet av folkgrupper och enskilda personer, som i tiotusental flytt till Sverige. I det längsta upp-rätthöllo ryssarna sitt krav på att en ung rysk flicka från Leningrad, som av ödets nyck kommit att medfölja den baltiska flyktingströmmen och upptagits i hemmet hos en svensk polisman, skulle återsändas. Ärendet fördes ständigt på tal i samband med fallet af Sandeberg. Till slut gåvo dock ryssarna upp och släppte af Sandeberg utan den minsta motprestation (P 2 EuI, 17/1-1951).

I ljuset av dessa erfarenheter (och de slutsatser som Söderblom drog härav), ter det sig ganska osannolikt att Söderblom, åtminstone med någon större övertygelse, skulle ha delgivit Barck-Holst sin uppfattning om Abramovs antydning av den 30 april 1946. Det förefaller rimligt att Barck-Holst antingen var helt ovetande om vad som sagts under mötet mellan Söderblom och Abramov, eller att han av Söderblom övertygats om att Abramovs antydning inte borde tolkas som ett tecken på att Wallenberg fanns i livet. Det förtjänar därtill att anmärkas att Barck-Holst, enligt Söderbloms samtalsrapport och enligt Barck-Holsts officiella skrivelse av den 14 januari 1947, var närvarande vid mötet med Stalin den 15 juni 1946 då Söderblom sade sig ha övertygats om att Raoul Wallenberg var död (HP 1 Er, 18/6-1946, P 2 EuI, 14/1-1947).¹

Barck-Holsts kamp i Moskva

Det tredje tillfället då samma förhandlingstaktik tillämpades från sovjetisk sida var den 12 december 1946. Barck-Holst sammanträffade då med Sysojev varvid han under en timmes samtal ”inhamrade vikten av att besked nu lämnas”.

Därefter frågade Sysojev om jag icke hade några mer angenäma ting att framföra, vartill jag genmälde att jag endast hade detta tragiska ärende att andraga. På Sysojevs fråga om jag inte hade några gynnsamma meddelanden att komma med beträffande fallen Makarova, Granovski

¹ Det har uttryckts tvivel kring huruvida Barck-Holst faktiskt var närvarande under samtalet med Stalin, eller om han fick vänta i ett förrum. Det mesta tyder dock på att Barck-Holst faktiskt verkligen var närvarande under audiensen hos Stalin. I Söderbloms rapport från mötet heter det att "Stalin bad oss sätta oss ned, varvid jag tog plats mitt emot Stalin och Barck-Holst mitt emot herr Losovski" (HP 1 Er, 18/6-1946). Den 25 november 1946 noterade Barck-Holst att han under Söderbloms avskedsaudiens den 15 juni "själv [hade] tillfälle att på nära håll se Stalin, som då föreföll att vara vid utmärkt vigör" (HP 1 Er, 25/11-1946). I Barck-Holsts rapport av den 14 januari 1947 (från mötet med Novikov) skrev han att "vid detta tillfälle [audiensen hos Stalin] hade även vice utrikesminister Losovski och jag närvarit" (P 2 Eu, 14/1-1947).

och de i Sverige kvarvarande internerna ställde jag omedelbart en motfråga, huruvida jag finge fatta hans i detta sammanhang framställda spörsmål, som en bekräftelse på att Raoul Wallenberg vore i livet och att det numera ifrågasattes en utväxling. Sysojev, som synbarligen icke väntat denna vändning av samtalet, bestred kategoriskt att något samband förefunnes mellan fallet Wallenberg och de tre ovannämnda fallen, utan hade han förfrågat sig därom av mera allmänt intresse (P 2 EuI, 12/12-1946).

Såsom framgår av denna samtalsuppteckning följde alltså Sysojev det vedertagna sovjetiska förhandlingsspråket att konsekvent ställa motfrågor av intresse för Moskva, när den svenska representanten tog upp frågor av intresse för Stockholm. Barck-Holst var nu, till skillnad från vid mötet den 24 juli, öppen för tolkningen att detta förfarande kunde utgöra en sovjetisk invit om förhandlingar rörande Wallenberg. Hur Barck-Holst mer i detalj kommit till denna insikt är svårt att med säkerhet veta. Det går inte att utesluta att man från sovjetisk sida vid fler tillfällen under sommaren och hösten 1946 tillämpade sammankopplingsförfarandet. UD:s rutiner kring rapportering, med separata skrivelser för olika ärenden, medförde att sammankopplingar endast rapporterades vid de tillfällen då den ansvarige tjänstemannen *uppfattade* den sovjetiska signalen. För eventuella tillfällen då ärenden sammankopplats utan att den svenske diplomaten tolkat signalerna "rätt", finns följaktligen inga rapporter om detta.

Mycket talar dock för att Barck-Holsts insikt inte var en stundens ingivelse i samband med Sysojevs sammankoppling av Wallenberg och Makarova den 12 december. Han tycks ha insett detta tidigare. I ett telegram av den 8 december 1946 skrev t.ex. Barck-Holst följande:

I anslutning till vår 335, tredje stycket, angående Söderbloms samtal med Abramov ifrågasätts vördsamt, huruvida Hans Beck-Friis möjligen under hand kunde tillfråga Abramov om hans uppfattning om Wallenbergs öde (P 2 EuI, 8/12-1946).

Med "vår 335, tredje stycket" avser Barck-Holst följande passus ur Söderbloms officiella skrivelse till utrikesministern av den 30 april 1946 (från samtalet med Abramov):

I detta sammanhang lät herr Abramov sig undfalla den anmärkningen, att herr af Sandeberg ju påträffats och vid det här laget förmodligen återbördats till hemlandet. Detta skulle kunna fattas som en antydning om att Wallenberg trots allt är i livet och blivit identifierad i något läger eller dylikt (P 2 EuI, 30/4-1946)

Detta visar att Barck-Holst i december 1946 uppmärksammat och verkligen tagit fasta på Söderbloms viktiga omprövning av Raoul Wallenbergs öde. Det var på basis av just dessa ord som Barck-Holst uppmanade UD att utfärda en instruktion till Beck-Friis, som då var svenskt sändebud i Helsingfors, att under hand fråga Abramov om Wallenbergs öde.²

Åtta månader efter att samma förhandlingsmetod tillämpats mellan Abramov och Söderblom i fallet Wallenberg hade alltså Barck-Holst dragit slutsatsen att det sovjetiska förhandlingsmönstret *kunde* tolkas som att Wallenberg fanns i livet i sovjetisk fångenskap.

Barck-Holst tycktes med sin motfråga ”synbarligen” ha överraskat den sovjetiske representanten. Denne ”bestred kategoriskt” att det förelåg något samband mellan fallen. I en officiell skrivelse till utrikesministern av den 30 december skrev Barck-Holst angående sin syn på eventuella utväxlingsmöjligheter för Wallenberg.

Såsom minister Hägglöf redan tidigare under hand framhållit i Stockholm, äro utsikterna att uppnå resultat i detta egendomliga fall ringa, försåvitt man icke har något att sätta bakom sina demarcher [...]. Olika uppfattningar kunna alltid förekomma om sättet, på vilket fall av förevarande art lämpligen böra bedrivas. I härvarande utrikesministerium har som regel, då Wallenberg-fallet förts på tal, omedelbart framställts förfrågan om gynnsamma underrättelser i balt-frågan, i fallet Makarov och nu senast beträffande Granovski. Wallenberg-fallet har alltså här sökt begagnas såsom ett slags förhandlingsbasis. Huruvida ett motsvarande tillvägagångssätt förekommit i Utrikesdepartementet, när minister Tjernysjev eller hans medarbetare gjort framställning i de tre nyssnämnda fallen, är mig icke bekant (P 2 EuI, 30/12-1946).

Barck-Holsts bägge officiella skrivelser av den 12 och 30 december 1946, vari han så öppet hade redovisat sin syn på den sovjetiska förhandlingsstrategin och på möjligheterna till utväxling av Raoul Wallenberg, var ställda till utrikesminister Undén. Någon reaktion från Stockholm fick han emellertid inte, vare sig från utrikesministern eller någon annan i UD:s ledning. Sven Grafström lämnade visserligen en kommentar till Barck-Holsts skrivelse av den 12 december, men denna rörde inte Wallenberg-ärendet utan frågan om Makarovs faders eventuella resa till Sverige (P 40 R, 17/12-1946).

² Det har inte påträffats någon dokumentation som tyder på att Barck-Holst uppmaning vidarebefordrades till Beck-Friis.

Denna brist på reaktion från Stockholms sida är desto mer anmärkningsvärd eftersom Barck-Holsts observation ägde en omedelbar giltighet. Den 17 december hade den sovjetiska legationen i Stockholm överlämnat en *démarche* med krav på utlämning av 147 sovjetiska f.d. krigsfångar från Finland som flytt till Sverige och 113 ingermanlänningar (P 40 J, 17/12-1946). Den 25 januari 1947 inkom ytterligare en *démarche* i fallet Makarova (P 40 RI, 25/1-1947).

13.3 En förändrad sovjetisk inställning till fallet Wallenberg

Dekanozovs inställning. Nytt förhandlingspråk i fallet Wallenberg

Under och efter december 1946 skedde en markant förändring i de sovjetiska myndigheternas förhållningssätt till fallet Wallenberg i två avseenden. *För det första* vägrade plötsligt Dekanozov att träffa svenska diplomater med anledning av Raoul Wallenberg-ärendet. Den 10 december hade Barck-Holst begärt företräde hos Dekanozov. Då han på förfrågan meddelat att det gällde Wallenberg-ärendet, hade emellertid Dekanozov låtit meddela att han var strängt upptagen och hänvisat Barck-Holst till Sysojev. Då Barck-Holst på nytt begärde företräde hos Dekanozov den 9 januari 1947 hänvisades han på nytt till en något lägre tjänsteman, medlemmen av utrikesministeriets kollegium Kirill V. Novikov. Också Hägglöfs begäran om företräde hos Dekanozov i slutet av januari 1947 avlogs. Hägglöf skrev i ett brev till Wilhelm Carlgren (1979) att

när jag omnämnde fallet Wallenberg slog han [Dekanozov] från sig med båda händerna. Nej, han var inte kompetent att tala om dylika ärenden. Då får ni tala med Novikov (P 2 EuI, 7/3-1947).

Hägglöf blev alltså hänvisad till Novikov, som han träffade den 30 januari 1947.

För det andra upphörde man från sovjetisk sida att tillämpa förhandlingspråket med en sammankoppling av ärendet Wallenberg med frågan om repatriering av Makarova (och/eller någon annan sovjetmedborgare, eller de baltiska flyktingarna). Efter mötet mellan Barck-Holst och Sysojev den 12 december (där den förre ställt en direkt fråga om möjligheter till utväxling av Wallenberg förelåg),

förekom inga ytterligare sammankopplingar av detta slag i ärendet Wallenberg. Efter december 1946 började istället sovjetiska företrädare under samtalen, liksom Söderblom gjort på sin tid, lägga ut resonemang och spekulationer om vad som kunde ha hänt Wallenberg.

Detta utgör en markant förändring i de sovjetiska diplomaternas förhållningsätt till ärendet. Vid samtliga möten under 1945-46 mellan Söderblom och de sovjetiska företrädarna Dekanozov och Abramov, liksom mellan Barck-Holst och Abramov, Sysojev och Novikov, då Wallenberg-frågan väckts, hade man konsekvent antingen undvikit att ge något svar eller meddelat att "man ännu ej fått något besked" eller "inte förfogade över några ytterligare uppgifter" (t.ex. P 2 Eu, 26/4-1945, 1/12-1945, *AVPRF*, f. 06, op. 7, p. 52, d. 858, l. 89-194, P 2 Eu, 10/3-1946, 30/4-1946). Man hade också konsekvent undvikit att spekulera kring vad som kunde ha hänt Wallenberg.

Vid Hägglöfs samtal den 30 januari 1947 framgår (dock endast av den sovjetiska samtalsuppteckningen), att Novikov sade:

Jag [tillkännagav] i undvikande ordalag att det naturligtvis var omöjligt att utesluta möjligheten av att Wallenberg av en händelse försvunnit någonstans, men att det också är omöjligt att bortse från att Wallenberg hamnade i Röda Arméns händer under en period präglad av hårda strider i Ungern, då varje typ av händelse kunde ha inträffat – Wallenberg kunde ha flytt, fientligt flyg kunde ha attackerat osv.

Den 16 juli 1947 konstaterade Sohlman att Vetrov under ett samtal "för första gången" tillagt

att striderna kring Budapest just under senare delen av januari 1945 varit särskilt förbittrade. Helt allmänt vore det följaktligen mycket som talade för att Wallenberg omkommit under de intensiva bombardementen eller eldstriderna – något bevis därför hade man likväl så vitt Vetrov ägde sig bekant hittills ej kunnat finna (P 2 EuI, 26/7-1947).

Återigen framfördes alltså hypotetiska resonemang om Wallenbergs död som onekligen uppvisade likheter med de uppgifter som Söderblom delgivit sovjetiska företrädare under sin tid som legationschef, och som, vilket föregående kapitel har visat, kan härledas till uppgifter som troligtvis Danielsson vidarebefordrat från Langlet. Samma resonemang återkom också i Vysjinskijs note av augusti 1947:

Det återstår endast att förmoda, att Wallenberg under striderna i staden Budapest omkommit eller blivit tillfångatagen av Szálasis anhängare (P 2 EuI, 18/8-1947)

Det fanns också i Vysjinskijs note en direkt hänvisning till vad Novikov uppgavs ha sagt under mötet med Hägglöf i januari 1947, dvs. att Wallenberg skulle ha omkommit genom fientligt bombflyg. Som för att ge ytterligare understöd åt Vysjinskijs note och verkligen manifesteras den sovjetiska ”sanningen” om Raoul Wallenbergs öde publicerades därtill den 24 januari 1948 en artikel i den sovjetiska tidskriften *Novoje vremja* som med vissa modifikationer återgav Vysjinskijs note. Häri uppgavs bland annat att

Det vore emellertid lätt att förstå att var och en – även om han vore svensk medborgare – kunde råka i dödsfara under gatustriderna (P 2 EuI, 24/2-1948).

Att vi kan urskilja en klar attitydförändring vid början av 1947, samt att det nya diplomatiska språket i ärendet som började tillämpas i januari 1947 också återfinns i det officiella svar som Sovjetunionen avgav den 18 augusti 1946, låter onekligen antyda att någon form av avgörande rörande Wallenbergs öde kan ha fattats vid årsskiftet 1946–47. Vi får anledning att återkomma till den sovjetiska sidans agerande nedan.

Svensk optimism i december 1946 och januari 1947

Så sent som i december 1946 och januari 1947 kunde man alltjämt skönja en viss optimism i de officiella skrivelserna från Barck-Holst och Hägglöf om Wallenberg-ärendet. Man höll för fullt möjligt att ärendet skulle kunna få sin lösning tämligen snart. I en officiell skrivelse till utrikesministern av den 14 december 1946 rapporterade Barck-Holst från samtalet med Lozovskij (som närvarit vid Söderbloms audiens hos Stalin):

Härefter uttalade minister Losovski, att han mycket väl erinrade sig Stalins samtal med Söderblom samt vad därvid förekommit i fallet Wallenberg. Han utlovade att nu underrätta i första hand Stalin men även Dekanozov om vad som förekommit under vårt samtal. Jag önskar framhålla, att mitt samtal med herr Losovski försiggick i desiderat förtroendefull atmosfär samt att min förnimmelse var att jag sannolikt kommit in i den rätta kanalen (P 2 EuI, 14/12-1946).

Den 22 december 1946 skrev Barck-Holst att han under en *soirée* samtalat med protokollchefen vid utrikesministeriet Kottjetkov:

Under samtalet med Kotchetkov uttalade denne i vänlig ton med hänsyftning på Wallenberg-fallet: "I understand you are in a very difficult position now". Då jag inte ansåg lämpligt närmare gå in på saken, som herr Kotchetkov säkerligen känner i alla dess detaljer, sade jag endast: "Yes, I am, and you are the only ones who can help me out of it" (P 2 EuI, 22/12-1946).

Barck-Holst fortsatte:

Ovan återgivna, korta samtal kan måhända förefalla alltför obetydligt för att giva anledning till inberättande. Redan den omständigheten, att Kotchetkov själv för saken på tal utanför tjänsterummet, förefaller dock vara ett belägg för att Wallenberg-fallet nu väckt ett visst intresse i Utrikesministeriet. Jag har [...] fört saken på tal allenast med Madame Kollontay, t.f. byråchefen Sysojev och f. vice utrikesminister Lozovskij[...] När sålunda herr Kotchetkov nu förde saken på tal, visar det att ärendet är föremål för någon slags behandling hos sovjetmyndigheterna (P 2 EuI, 22/12-1946).

Barck-Holst skrev också om varför ett svar nu kunde vara att vänta:

Därest något resultat omsider skulle uppnås i Wallenberg-fallet torde emellertid detta bero mindre på mina rätt bestämda demarcher eller på särskilda hänsyn till mig personligen än på interpellationen, den svenska presskampanjen och därav uppkomna farhågor för strömkantning i opinionen ävensom envoyén Hägglöfs upprepade långa bortavaro, som på grund av svenska tidningsskriverier sannolikt numera här förmodas äga direkt samband med Wallenbergfallet (P 2 EuI, 22/12-1946).

Den 13 januari 1947 skrev Barck-Holst från ett möte med Novikov att

Novikov sade sig vara obekant med ärendet, men framhöll, att utredning givetvis skulle lämnas beskickningen snarast. Novikov var avgjort vänlig och positiv. Då ärendet måhända nu omsider börjar röra på sig, hemställes vördsamt, att eventuella tidningsskriverier om möjligt uppskjutas några veckor (P 2 EuI, 13/1-1947).

Dagen efter insändes en uförligare samtalsrapport i form av en officiell skrivelse till utrikesministern Undén:

Minister Novikov, som gjort anteckningar under mitt anförande, uttalade härefter i bestämd, positiv ton, att det ju vore uppenbart, att Wallenberg på sin tid omhändertagits av sovjettrupper, att Novikov nu skulle närmare undersöka saken samt redogörelse för efterforskning-

arna skulle lämnas beskickningen. Det kan måhända visa sig alltför optimistiskt från min sida men jag fick det intrycket, att Wallenberg-fallet kanske nu omsider börjar röra på sig, så att någon slags redogörelse för de ryska efterforskningarna inom överskådlig tid kan vara att vänta. Försåvitt intet avhöres i saken inom de närmaste två veckorna är min avsikt att den 27 dennes begära tid för förnyat besök hos minister Novikov (P 2 EuI, 14/1-1947).

I Hägglöfs samtalsuppteckning från mötet med Novikov den 30 januari 1947 noterades:

Jag sade att jag förutsätter att efterforskningarna alltjämt bedrevs med oförminskad energi. ”Ja, givetvis” svarade herr Novikov och tillade med ett småleende, ”i synnerhet efter Edra ytterst energiska framställningar”. Han yttrade därefter att det ju icke vore utrikesministeriet, som självt hade hand om efterforskningarna, men att han vore övertygad om att de interna myndigheterna bedrivit undersökningarna med all energi. Generalissimus Stalin hade ju själv tagit kännedom om saken, tillade han. [...] Jag sade att jag med tillfredsställelse konstaterade att herr Novikov ansåge hopp föreligga för ett återfinnande av Wallenberg. Härtill svarade min interlokutör att det på sakens nuvarande stadium vore omöjligt att med någon grad av säkerhet uttala sig om frågan huruvida Wallenberg lever eller icke, ty ”det finnes säkerligen läger inom Sovjetunionen, som ännu icke kunnat slutföra ordern om efterforskning”. Här tystnade herr Novikov plötsligt, och såg en aning besvärad ut. ”Det sista ber jag Eder betrakta som ett uttalande rent personligt för Eder själv” (P 2 EuI, 30/1-1947).

Dessa positiva indikationer till trots stannade alltså den svenska offensiven av under första hälften av 1947, och Sovjetunionen avgav den uppenbart osanna Vysjinskij-noten i augusti 1947. Vilka var egentligen anledningarna till detta diplomatiska misslyckande?

13.4 Fyra blockeringar som kan ha bidragit till den diplomatiska offensivens misslyckande

Hade en medveten svensk strategi kunnat rädda Wallenberg?

Vi har i det föregående konstaterat att Söderblom efter mötet med Abramov den 30 april 1946 (om än med tvekan) öppnat för möjligheten att Wallenberg fanns i livet i Sovjetunionen. Emellertid förefaller han inte ha förmedlat denna erfarenhet till Barck-Holst, som, av tillgängliga dokument att döma, inte förmådde dra samma slutsats förrän åtta månader senare.

Hade en mer systematisk genomgång av tillgängligt material inom UD vid skiftet av legationschef i Moskva, och en noggrannare genomgång av ärendet, kopplad med generella erfarenheter av det sovjetiska förhandlingsspelet, med den nya personalen kunnat rädda Wallenberg ur sovjetisk fångenskap? Denna fråga är nära nog omöjlig att besvara.

Det är möjligt att en utrikesledning som verkligen tagit fasta på Söderbloms rapport om Abramovs antydan om Wallenberg den 30 april 1946, som därefter snabbt gått igenom tillgängligt material och utfärdat klara instruktioner till Söderblom att "gå vidare" med Abramovs sammankoppling av de bägge fallen, hade kunnat åstadkomma en frigivning och hemsändande av Raoul Wallenberg. Å andra sidan kan vi konstatera att utrikesledningen (Undén), av okända skäl inte gjorde det, och det är svårt att bortse från att en antydan rörande Raoul Wallenberg (vars tolkning Söderblom därtill var osäker på) kan ha uppfattats som alltför vag för att föranleda någon åtgärd.

Denna utredning måste dock erinra om att denna antydan från Abramov, åtminstone av existerande dokumentation att döma, aldrig på ett systematiskt sätt under en koordinerad ledning från UD:s sida sattes i samband med vittnesuppgifter från tiden för arresteringen av Raoul Wallenberg och det sovjetiska agerandet i fallen af Sandeberg, Lundberg och Erlandsson. Detta är anmärkningsvärt eftersom Söderblom och Ingemar Hägglöf insänt ett flertal samtalsrapporter och telegram rörande dessa fall till UD. Såsom kommer att framgå utförligare nedan har Undén tagit del av de flesta, troligtvis alla, av dessa rapporter. Sett i ljuset av dessa dokument är det rimligt att hävda att Abramovs antydan om Wallenberg borde ha tagits på större allvar från Undéns och den övriga utrikesledningens sida.

Under alla förhållanden framstår i efterhand perioden från Söderbloms möte med Abramov den 30 april 1946 fram till hans möte med Stalin i mitten av juni 1946 som den period då möjligheterna till ett svenskt agerande för Raoul Wallenbergs sak hade störst förutsättningar att vara framgångsrikt.

En mer medveten svensk linje inför och vid Barck-Holsts möten med Abramov den 12 och den 24 juli 1946 hade också varit motiverad. I synnerhet inför mötet den 24 juli då Abramov på nytt antydde en sammankoppling av Makarova och Wallenberg-ärendena. Det finns dock ett antal faktorer som talar för att förutsättningarna för att driva ärendet framgångsrikt radikalt förändrades

till det sämre redan efter de sista veckorna i juni 1946. I det följande skall fyra låsningar eller blockeringar i ärendet Raoul Wallenberg, som uppkom under andra hälften av 1946, behandlas. Såsom kommer att framgå finns det skäl att anta att dessa blockeringar kan ha verkat hämmande på den svenska sidans agerande och därmed indirekt bidragit till att offensiven misslyckades.

I. "De våga ej 'påminna' Stalins sekretariat om saken"

Resultatet av den undersökning av fallet Wallenberg som Stalin utlovade vid mötet med Söderblom den 15 juni skulle låta vänta på sig. Tre månader senare, i oktober 1946, uttryckte Söderbloms efterträdare på posten som legationschef i Moskva, Gunnar Hägglöf, tvivel kring lämpligheten att överhuvudtaget ta upp Raoul Wallenbergs försvinnande med Stalin:

Då och då får jag från olika håll i Sverige påminnelser om att något måste göras för att få klarhet rörande Wallenberg. Tidigare har beskickningen vid olika tillfällen gjort framställningar till utrikesministeriet och detta ända till dess Söderblom bragte saken på tal vid samtal med Stalin. Nu är saken den, att när en sak bragts inför Stalin, är det svårt, för att icke säga omöjligt, att förmå vederbörande ämbetsmän att röra på sig. De våga ej "påminna" Stalins sekretariat om saken, och de våga inte heller vidtaga egna åtgärder, ty dessa skulle ju eventuellt kunna komma att kollidera med åtgärder, som redan beordrats av den högste herren. Såsom saken nu ligger till, tror jag att det inte är mycket vi kunna göra utom att avvakta den högstes besked – om ett sådant över huvud taget kommer att lämnas (P 2 EuI, 7/10-1946).

Hägglöfs bild av ärendet Raoul Wallenberg var således att det till följd av Söderbloms besök hos Stalin i praktiken hade blockerats. Hägglöf tycks också ha fört samma resonemang med den nyttillträdde statsminister Erlander. I sin dagbok skriver Erlander den 26 november 1946:

Ett utomordentligt intressant samtal med Hägglöf i Moskva igår. Tyvärr hade jag icke då läst hans utmärkta analys av den ryska utrikespolitiken. Hans beskrivning på den ryska statsledningens kvalitet var ur många synpunkter nedslående. "Polisunderhuggare, som aldrig vågade driva ett ärende om detta kunde irritera de mäktiga." Stalin och Molotov utan alla hämningar fullkomligt bestämmande.

Hägglöf avsåg sannolikt Wallenberg-ärendet när han talade om ärenden som "kunde irritera de mäktiga". Denna bild, att det i

praktiken var omöjligt att driva ärendet vidare efter besöket hos Stalin, bedömdes uppenbarligen som riktig. I en radiointervju 1980 utvecklade Erlander sin syn på Söderbloms samtal:

Hela det samtalet var en olycklig sak, därför att genom att det fördes upp till Stalin så blev ju affären blockerad. Stalin skulle handlägga det här själv och då fanns det ju inga möjligheter för underordnade att börja syssla med det här och det förskräckliga är ju att medan Söderblom säger det här till Stalin om att kanske man får anta att Wallenberg gått under på något sätt, så vet vi numera att han satt i fängelse i Moskva, han fanns där, och det är väl sannolikt att Stalin tog reda på det, och det är väl också sannolikt att Stalin blev väldigt konfunderad och väldigt misstänksam just med anledning av att den svenska ambassadören, eller envoyén själv antyder att det fanns en sannolikhet för att han hade kommit bort. Han [Söderblom] hade ju samma uppfattning som vi andra att Wallenberg finns väl inte då eftersom ryssarna inte kommer fram med honom så han kunde inte heller finna något skäl varför i all världen ryssarna skulle hålla kvar en svensk diplomat. Det är ju även nu efteråt obegripligt.

Hägglöfs analys kan ha varit riktig. En indikation på att så var fallet gavs av Sysojev under samtalet med Barck-Holst den 12 december 1946. Enligt Barck-Holst skulle Sysojev ha sagt att

Ärendets egentliga behandling låge i ett annat ministerium vilket beredde svårigheter. På min fråga om han därmed avsåge Stalins Kansli eller Inrikesministeriet svarade han icke utan slog endast ut med armarna (P 2 EuI, 12/12-1946).

Emellertid kan man också konstatera att det blotta faktum att det svenska sändebudet i Moskva, Hägglöf, hade denna uppfattning, och därtill rapporterade om detta till Stockholm, knappast heller kan ha bidragit till att göra varken honom eller utrikesledningen särskilt benägen att framgent *trots* besöket hos Stalin ta upp ärendet med den sovjetiska sidan. Själva uppfattningen i sig kan ha haft något av en självförstärkande effekt.

Nu gjorde Abramov den 24 juli 1946 (enligt Barck-Holsts uppteckning) en koppling mellan Makarova och Wallenberg trots att detta möte ägde rum *efter* Söderbloms möte med Stalin. *Om* mötet med Söderblom hade föranlett Stalin att fatta någon typ av avgörande beslut rörande Wallenberg (att låta avrätta eller isolera honom för överskådlig framtid), är det rimligt att anta att Abramov efter mötet mellan Stalin och Söderblom i så fall borde ha erhållit instruktion från högsta ort att *inte* framdeles sammankoppla Makarova med Wallenberg.

Så skedde uppenbarligen inte. Samma förhandlingstaktik tillämpades inte bara vid Barck-Holsts möte med Abramov den 24 juli, utan också vid mötet med Sysojev den 12 december 1946 (P 2 EuI, 12/12-1946). Att åtminstone legationschefen Hägglöf var av uppfattningen att ärendet inte kunde drivas eftersom Stalin utlovade en undersökning kan ha bidragit till att Abramovs antydning av den 24 juli inte togs på det allvar den förtjänade. Varken Hägglöf eller Barck-Holst (av nu existerande dokumentation att döma) tog upp ärendet Wallenberg med sovjetiska företrädare under perioden från den 24 juli 1946 fram till instruktionen från UD att avlägga en démarche den 28 november 1946 (en instruktion som tillkom som en direkt reaktion på ett inrikespolitiskt tryck i Sverige att agera för Raoul Wallenbergs sak).

Det är onekligen intressant att ställa sig frågan hur sovjetiska diplomater skulle ha reagerat om exempelvis Hägglöf hade tagit upp fallet Wallenberg under hösten 1946. I ett handbrev till kabinetssekreterare Westman av den 27 september 1946 skrev Hägglöf om sina ”på senaste tiden allt talrikare samtal” med Dekanozov (HP 1 Er, 27/9-1946). Av allt att döma tycks han dock inte vid något av dessa samtal med Dekanozov ha tagit upp fallet Wallenberg. Hans inställning att fallet ändå var blockerat kan ha bidragit till detta. Det förtjänar också att åtminstone anmärkas att Hägglöf, vid ett samtal med UD:s chefsarkivare Wilhelm Carlgren 1978 (enligt Carlgrens samtalsreferat), poängterade att ingen i UD:s ledning tagit upp fallet Wallenberg med honom under de veckor han vistades i Stockholm före avresan till Moskva i juni 1946 (P 2 EuI, 25/9-1978).

Utrikesledningen hade således inte inskräpt Wallenberg-ärendets betydelse. Detta utgör i sig ytterligare belägg för att bilden av Raoul Wallenberg som död var okontroversiell bland hos såväl UD:s tjänstemannaledning som hos regeringen.

Icke desto mindre förtjänar dock att anmärkas att Söderblom, enligt Hägglöfs egen uppgift, nämnt för Hägglöf vid ett möte i Helsingfors i juni 1946, att han dagarna innan tagit upp Wallenberg-ärendet med Stalin. Att Söderblom *som enda fråga* anför Wallenberg-ärendet med Stalin borde ha varit skäl nog för Hägglöf att mycket uppmärksamt följa ärendet under hösten 1946 och påminna om den av Stalin utlovade undersökningen. Det gjorde han uppenbarligen inte och ärendet kom under 1946 att uteslutande handläggas av Barck-Holst, vilken som legationsråd stod lägre i rang än Hägglöf. Att ärendet i ett av sina mer kritiska skeden

således drevs av en tjänsteman på mellannivå kan ha bidragit till att göra de analyser som Barck-Holst skrev mindre övertygande i utrikesminister Undéns ögon, än om de författats av sändebudet själv. Även om det inte kan beläggas *kan* detta också ha bidragit till att man från sovjetisk sida fäste mindre vikt vid ärendet.

II. Dekanozov vägrar ta emot svenska diplomater

Den andra blockeringen eller låsningen har redan delvis kort berörts ovan, nämligen att Dekanozov från december 1946 vägrade träffa svenska representanter om deras ärende rörde fallet Raoul Wallenberg. Det är emellertid av vikt att härvid notera att inte heller Söderblom hade haft något längre (dokumenterat) samtal med Dekanozov rörande Raoul Wallenberg sedan den 25 april 1945. Istället hade han konsekvent i detta ärende kontaktat den från september 1945 nye chefen för skandinaviska avdelningen Abramov, som alltså utgjorde en lägre instans. Det sista längre samtalet mellan Dekanozov och Söderblom, som finns dokumenterat i en samtalsrapport, ägde rum den 18 maj 1945 och gällde frågan om de baltiska flyktingarna i Sverige. Wallenberg kan dock ha nämnts i detta samtal. Söderblom telegraferade samma dag att han bett Dekanozov om "snart besked" rörande Wallenberg (HP 80 Ct, 18/5-1945).

Söderbloms kontakt med Dekanozov var härefter av ganska sporadisk karaktär; den 27 september 1945 träffades man på danska legationen i samband med firandet av Kung Christians födelsedag (Söderblom noterade då att han "icke sett [Dekanozov] på länge" (HP 1 Er, 27/9-1945), den 21 december 1945 träffades de kort på en "eftermiddagsmottagning" hos paret Molotov (HP 1 Ab, 21/12-1945), den 4 januari 1946 "språkades" de bägge "en stund på en mottagning" (P 40 R, 4/1-1946), den 15 april 1946 träffades de på "en mottagning till en gästande ungersk regeringsdelegations ära" (HP 1 Er, 15/4-1946) och den 7 juni 1946 hade de "ett långt och särdeles gemytligt samtal" på en mottagning som gavs av marskalk Tito (HP 1 Er, 7/6-1946). Efter mars 1946 hade Dekanozov inte längre hand om ärenden som rörde Sverige. Novikov, som visserligen var medlem av utrikesministeriets kollegium men ändå befann sig på något lägre nivå än Dekanozov, hade tagit över denna uppgift (HP 1 Er, 15/4-1946).

Det finns, som framgår av Ingemar Hägglöfs dagbok, också skäl att hävda att Söderblom medvetet undvek längre samtal med Dekanozov efter de negativa upplevelser han haft i december 1944 (då Dekanozov "irriterat" sagt att den svenska positionen i fråga om baltflyktingarna "icke intresserade honom"), och maj 1945 (då Dekanozov varit "synbart irriterad"). I en officiell skrivelse av 15 april 1946 uppgav Söderblom, som nämnts, att "han ej kände behov av att dagligdags besvära vare sig herr Dekanozov eller herr Novikov, då [han] kände sig synnerligen tillfreds med [sitt] samarbete med herr Abramov" (HP 1 Er, 15/4-1946). Detta kontrasterar mot Gunnar Hägglöfs tid som minister i Moskva vilken ju, som nämnts, hade "talrika samtal" med Dekanozov (trots att denne alltså inte längre formellt var ansvarig för frågor rörande Sverige) (HP 1 Er, 27/9-1946).

Rudolph Philipps bok

Det faktum att Dekanozov konsekvent hänvisade de svenska representanterna, också minister Hägglöf, till lägre instanser ifråga om fallet Wallenberg, efter december 1946 kan tyda på att Dekanozov i något avseende var missnöjd med Sveriges agerande i Raoul Wallenberg-ärendet. Detta är också den tolkning som gjordes av legationschefen Hägglöf. I sin samtalsrapport från mötet med Novikov den 30 januari 1947 konstaterade Hägglöf:

Jag anser mig böra rapportera att reaktionen inom härvarande utrikesministerium, erkännerligen herr Dekanozovs uppenbara iver att icke vidare befatta sig med frågan, enligt mitt förmenande är betingat av en rädsla att bli personligen omnämnd i svensk offentlig diskussion. I synnerhet i ett land som Sovjetunionen, där sekretess är regel och offentlighet ett endast på officiell order tänkbart undantag, ligger det någonting ytterst avskräckande i tanken att samtal och demarcher kunna komma att refereras på ett sådant sätt som skett i Sverige beträffande Wallenberg-affären. Den i Sverige offentliggjorda boken om Wallenberg redogör ju nästan ordagrant för de flesta viktigare telegram och skrivelser från denna beskickning. Detta är något för vederbörande ryska ämbetsmän oförståeligt och skrämmande (P 2 EuI, 30/1-1947)

Den "i Sverige offentliggjorda boken om Wallenberg" som Hägglöf refererade till var Rudolph Philipps bok *Raoul Wallenberg: diplomat, kämpe, samarit*, som utkom i mitten av november 1946. Boken föranledde stor uppmärksamhet i svensk press och en interpellation

av Håstad. Såsom Hägglöf noterade innehöll boken detaljerade uppgifter ur skriftväxlingen i Wallenberg-ärendet mellan Stockholm och Moskva under Söderbloms tid som legationschef. Hur fick Philipp tillgång till uppgifter ur i flera fall strängt förtroliga UD-dokument som var blott lite mer än ett år gamla?

Förklaringen består i en promemoria över ärendets handläggning som upprättats inom UD den 2 november 1945 (och som Söderblom, som ovan nämnts, yttrat sig över i ett handbrev till Grafström den 18 december 1945), samt en s.k. komplementspromemoria som upprättats den 29 april 1946. Häri återgavs ordagranna utdrag från i stort sett alla viktigare officiella skrivelser, handbrev, telegram och chiffertelegram som avfattats i ärendet under perioden från januari 1945 till mars 1946. Dessa dokument, som delgivits för strängt personlig kännedom till Ingemar Hägglöf, chargé d'affaires Arfwedsson i Budapest, envoyén Ivan Danielsson samt Sven Grafström, hade alltså kommit Philipp till del och deras innehåll utgjorde mer eller mindre ryggraden i hans bok.

Hur dessa promemorior hamnade hos Philipp finns olika uppgifter om. Enligt Philipp själv skulle UD våren 1946 ha distribuerat dem till utländska journalister (Philipp, 1981: 248). Enligt Lennart Petri (som ansvarade för handläggningen av Wallenberg-ärendet till sensvåren 1948) hade Grafström på begäran

någon gång på våren 1946, [lämnat] en avskrift av denna P.M., för personlig kännedom givetvis, till överdirektör eller fru von Dardel. Den utnyttjades sedan i hög grad av Philipp i dennes bok (P 2 EuI, 7/5-1957).

Oavsett hur Philipp fick tillgång till de strängt förtroliga dokumenten, hade nu ärendet radikalt ändrat karaktär. Wallenbergs försvinnande hade visserligen varit känt för allmänheten alltsedan mars 1945. Med Philipps bok blev emellertid Wallenberg-ärendet en skandalartad affär med fokus på UD:s föregivna misskötsel av ärendet. Den 22 november 1946 fick Philipp redogöra för sitt material vid en statsrådsberedning i statsminister Erlanders närvaro. Enligt Philipp hade Erlander sett på materialet och därefter instruerat justitieminister (t.f. utrikesminister i Undéns frånvaro) Herman Zetterberg att formulera en note till Sovjetunionen vari Sverige krävde att Wallenberg omedelbart skulle sändas åter till Sverige. Philipp noterade dock i sin bok att någon note aldrig avsändes (Philipp, 1981: 249). Philipps uppgifter vederläggs i viss utsträckning av Erlanders dagboksanteckning från den 26 november 1946:

Affären Wallenberg blev föremål först för en beredning där Thunborg berättade sina intryck av Philipps material. Särskilt övertygad om värdet blev nu inte jag men Thunborg var det desto mera (Erlander, 2001: 150).

Även om Erlander alltså inte föreföll vara särskilt imponerad av Philipps material, hade ärendet oåterkalleligen radikalt ändrat karaktär. Inom UD var man kritisk till Philipps bok. Grafström noterade i sin dagbok den 15 november 1946:

UD anklagas i ett nyss utkommet arbete av en österrikare vid namn Philipp för bristande energi och effektivitet i efterforskningarna av den försvunne Raul [sic] Wallenberg. Som jag varit den som här hållit i trådarna är jag överlupen av förfrågningar från pressen. Herr Håstad har också riktat en interpellation till statsministern i ämnet som vi väl få besvara i början av nästa vecka. Philipp tycks vara en fullständig hysteriker, som funnit lättduperade offer i Raul Wallenbergs förtvivlade moder och hans halvbror, Guy von Dardel (Grafström, 1989: 782-783).

Barck-Holst noterade i ett chiffrtelegram av den 10 december 1946, alltså strax före mötet med Sysojev den 12 december:

Har begärt företräde hos Dekanozov. I natt genomläst Philipps Wallenberg-bok, som ju kan slå bort benen under mig i min beramade aktion. Då boken tillmätts tillräckligt värde att föranleda interpellation kan man här finna det motiverat att säga: "Ni ha ju i Sverige Philipps, som tycks känna Wallenbergs vistelseort. Varför inte anställa polisförhör och få honom att stå till tjänst med upplysningar" (P 2 EuI, 10/12-1945).

I sin samtalsuppteckning från samtalet med Novikov i januari 1947 konstaterade Hägglöf att det är "nyttigt att saken [Wallenberg-ärendet] debatteras offentligt och särskilt i riksdagen":

men en förutsättning är att man därvidlag icke refererar mer eller mindre förtroliga samtal eller omnämner enskilda ryska ämbetsmän (P 2 EuI, 30/1-1947).

Liknande tankegångar anfördes också av Sohlman i en promemoria från ett samtal med Raoul Wallenbergs mor Maj von Dardel av den 2 april 1947:

Med tanke på de säregna förhållanden som rådde i Sovjetryssland, vore offentliggörandet av förtroliga meddelanden från ryska till svenska tjänstemän, på sätt som skett i Philipps bok, ingalunda ägnat att göra ryssarna mer meddelsamma utan tvärtom. af Sandebergs bok måste också ha verkat avskräckande på ryssarna (P2 EuI, 2/4-1947).

I en odaterad och osignerad promemoria rörande "sambandet mellan de svenska framställningarna i Wallenbergsärendet och samtida sovjetryska åtgärder" som finns i Östen Undéns samling i Kungliga biblioteket konstaterades att Philipps bok kan direkt ha förvärrat läget för den internerade Wallenberg:

Härtill kommer säkerligen emellertid ytterligare ett faktum, som säkerligen har bidragit till Wallenbergs isolering och till att han blev en ur sovjetrysk synpunkt "viktig fånge". Rudolph Philipps bok om Wallenberg utkom i november 1946. Bortsett från att Wallenberg i denna prisas för sina humanitära insatser i Budapest – för vilka de ryska myndigheterna har haft ringa eller ingen förståelse – har Philipp gjort uttalanden om Wallenberg, vilka med stor säkerhet varit ägnade att stärka sovjetmyndigheternas misstankar om spionage etc. mot Wallenberg. Sålunda använder Philipp uttryck om Wallenberg såsom: "amatördiplomat" (sid. 8); "Han (Wallenberg) tog alla den illegala kampens risker, tvekade aldrig inför en så kallad förfalskning eller ett så kallat bedrägeri..." (sid. 9); Han (Wallenberg) måste försvara de otroligaste "uråldriga" släkt- och handelsförbindelser mellan sitt fria hemland i Norden och judar, som visste mindre om Sverige än Raoul om Mandsjuriet" (sid. 9); "Nu hade han (Wallenberg) som en aktör vuxit in i en helt ny roll, nu var han utåt diplomat och samtidigt beredd att som en människokärlekens partisan ta upp en hänsynslös kamp med gangsterväldet i Budapest och sätta in alla sina resurser i den kampen." (sid. 82/83); "I denna situation känner sig Raoul inte som kunglig svensk legationssekreterare utan som en hemlig agent för människokärlek, för honom samtidigt representerad av det fria Norden och av U.S.A:s president." (sid. 83). Det förhållandet att en bok publiceras om en i sovjetryskt förvar befintlig person torde hava bidragit till att denna ur rysk synpunkt blir ansedd vara en synnerligen viktig person, och då denna person tidigare är misstänkt för spionage, drages slutsatsen att han är en ur svensk eller amerikansk synpunkt synnerligen framstående spion (Ur Östen Undéns samling).

Även om vi inte vet med säkerhet vare sig om de sovjetiska myndigheterna ägnade någon större uppmärksamhet åt Philipps bok, eller om denna på något sätt ändrade den sovjetiska positionen i ärendet, finns Philipp faktiskt omnämnd i en intern sovjetisk promemoria som upprättades av Vysjinskij över ärendet Wallenberg den 14 maj 1947. Vysjinskij konstaterade häri att den svenska kampanjen "inleddes med en stor recension i 'Stockholms tidningen' om en bok som heter 'Raoul Wallenberg', skriven av en Rudolph Philipp" (*Dokumentsamling*, D18).

Det kan också vara av intresse att i detta sammanhang erinra om Kollontajs budskap till Ingrid Günther i februari/mars 1945 att "Raoul Wallenberg finns i Ryssland i livet och det var bättre för

honom om svenska regeringen inte bråkade om detta. [...] Jag försäkrar att han finns och behandlas väl” (Ur brev från Ingrid Günther till Nina Lagergren 29/10-1949). Sven Grafström skriver i sina memoarer:

Hennes egenskap av kvinna och hennes även under senare år oomtvistliga charm har emellertid spelat hennes motpartner vid diplomatiska förhandlingar fula spratt. Hon har med Günther, med Boheman och på sin tid med Gripenberg visat en tendens att bagatellisera alla svårigheter och på så sätt fått vederbörande längre ut i eftergifter än vad de tänkt sig. Det har nämligen alltid visat sig, att vad gumman bagatelliserat ofta varit Kremls absoluta villkor, från vilka inga som helst avsteg sedermera gjorts (Grafström, 1989: 691).

Det går inte att utesluta att Kollontajs anmärkning att den svenska regeringen inte borde ställa till något bråk om Wallenberg, i själva verket var ett ”absolut villkor” från Kremls sida. Huruvida Rudolph Philipps bok sålunda omöjliggjorde ett hemsändande av Wallenberg kan dock inte sägas med någon säkerhet i dagsläget.

Vad som emellertid står klart är att den svenska utrikesförvaltningen ansåg att Philipps bok hade försvårat ärendets fortsatta drivande. Denna inställning i sig kan ha verkat blockerande på de svenska diplomaternas benägenhet att ta upp ärendet i samtal med sovjetiska diplomater.

af Sandebergs bok

Hösten 1946 utkom emellertid ytterligare en bok som med sovjetiska ögon strängt taget bör ha upplevts som än mer besvärande Philipps bok, nämligen Edward af Sandebergs ovan nämnda skildring av tiden som fånge i Sovjetunionen *Nu kan det sägas: Sanningen om min fångenskap i Sovjet och Berlins fall* (1946). Boken föregicks av en artikelserie i *Stockholmstidningen* under sommaren 1946, vari af Sandeberg redogjorde för sina upplevelser och intryck i bland annat Krasnogorsk-lägrät och i Butyrka-fängelset. Han meddelade även i en intervju av den 28 juni 1946, som ovan nämnts, att han mött två personer som uppgav sig ha träffat Raoul Wallenberg i sovjetisk fångenskap.

af Sandebergs skildring av de sovjetiska fånglägren var föga smickrande för Moskva. De eländiga villkoren i det sovjetiska fånglägret i Krasnogorsk skildrades ingående, liksom de sovjetiska förhållningarnas bryska metoder. Vad som möjligtvis kan ha uppfattats

som än värre i sovjetiska ögon var af Sandebergs mycket rättframma skildring av röda arméns övergrepp mot den tyska civilbefolkningen i det slagna Berlin (af Sandeberg, 1956: 51–69).

Abramov hade vid ett möte med Söderblom den 26 mars 1946 uttalat förhoppningen att af Sandeberg inte skulle ”utnyttjas för sovjetfientlig propaganda” (HP 80 B, 26/3-1946). Att man från sovjetisk sida tog del av af Sandebergs artiklar indikeras klart av Abramovs anmärkning vid mötet den 24 juli 1946 med Barck-Holst, att af Sandeberg ”publicerade tidningsartiklar varav [Abramov] tagit del” (P 2 EuI, 25/7-1945). I april 1947 konstaterade Rolf Sohlman att ”af Sandebergs bok måste [...] ha verkat avskräckande på ryssarna” (P2 EuI, 2/4-1947).

Huruvida af Sandebergs bok kan ha försvårat möjligheterna för Raoul Wallenberg att bli fri är mycket svårt att säga. Det kan dock inte uteslutas att kombinationen av Philipps och af Sandebergs böcker kan ha bidragit till att skapa intrycket hos sovjetledningen att ett hemsändande av Raoul Wallenberg var behäftat med risken att denne skulle publicera vad han upplevt under den sovjetiska fångenskapen. En motsvarande skildring av Raoul Wallenberg, som vid denna tid var välkänd både i åtminstone Sverige och Ungern, skulle troligtvis ge upphov till ytterligare negativ publicitet.

af Sandebergs trovärdighet hade satts i tvivelsmål av nazist-anklagelser. Söderblom noterade i en skrivelse av den 15 augusti 1945 att af Sandeberg varit anställd hos STB (*Skandinavisk telegrambyrå*) ”vilken här betraktas som en nationalsocialistisk propaganda-central” (HP 80 B, 15/8-1945). Den 1 november 1945 rapporterade Hägglöf att Abramov vid ett samtal uppgivit att ”herr af Sandebergs verksamhet i Skandinavisk Telegrambyrås tjänst i Berlin liksom hans deltagande som frivillig i kriget mot Sovjetunionen givetvis i nuvarande läge innebure en svår belastning för honom” (HP 80 Ct, 1/11-1945). Trots att ett stort antal svenska redaktörer och journalister intygade i brev till UD att anklagelserna mot af Sandeberg var oriktiga, föreföll de sovjetiska anklagelserna mot af Sandeberg, åtminstone för Söderblom, uppenbarligen inte såsom helt orimliga. I en officiell skrivelse av den 4 april 1946 skrev Söderblom att af Sandebergs hemsändande ”ter sig så mycket mer glädjande [...] ej minst med tanke på af Sandebergs deltagande i Finlands andra krig, anställning i den tyska pressbyrån STB och svårförklarliga kvarstannande i Berlin” (HP 80 B, 4/4-1946).

Dessa anklagelser till trots hade han kunnat publicerat artiklar i *Stockholmstidningen*, som fick tämligen stort genomslag. Intervjun

med af Sandeberg rörande Raoul Wallenberg i sovjetisk fångenskap var *Stockholms Tidningen*s förstasidesnyhet den 28 juni 1946. Att från sovjetisk sida rikta liknande anklagelser mot Wallenberg som man gjort mot af Sandeberg var naturligtvis en omöjlighet. Wallenberg var redan välkänd för sin stora juderäddningsaktion i Ungern. Att anklaga Wallenberg för spioneri åt de allierade västmakterna skulle också ha framstått som ett orimligt skäl till att hålla honom kvar i fångenskap under så lång tid.

Vi kan i nuläget inte veta om man från sovjetisk sida uppfattade af Sandeberts artiklar och hans bok som ett varnande exempel på vad som kunde hända om Raoul Wallenberg släpptes fri. Det enda vi kan vara absolut säkra på är att den svenska utrikesförvaltningen ansåg att af Sandeberts bok försvårade Wallenberg-ärendet och att denna inställning, liksom inställningen rörande Philipps bok, i sig naturligtvis kan ha gjort de svenska diplomaterna obenägna att ta upp ärendet.

Stockholms Tidningen skrev i anslutning till intervjun med af Sandeberg, att den publicitet som af Sandeberts försvinnande fick i både svensk och utländsk press "anses ha varit en bidragande orsak till att den svenske journalistens frigivande påskyndades och genomfördes" (*Stockholms Tidningen*, 28/6-1946). Som kommer att framgå av nedanstående analys av sovjetiska dokument, förefaller dock bevekelsegrunderna för det sovjetiska beslutet att frige af Sandeberg ha varit andra än den rent mediala uppmärksamheten.

I Sverige kunde man naturligtvis, vid denna tidpunkt, inte känna till orsakerna bakom det sovjetiska frigivandet av af Sandeberg. Att man *tyckte* sig se ett samband mellan den mediala uppmärksamheten och af Sandeberts frigivande kan ha bidragit till att Philipps och af Sandeberts publikationer kom till stånd.

Eftersom Abramov, som nämnts, inför Söderblom hade uttalat förhoppningen "att af Sandeberg efter hemkomsten ej måtte utnyttjas för anti-sovjetisk propaganda", bad Söderblom att få "ta hand om honom före hemresan" (Hp 80 Ct, 4/4-1946). De sovjetiska myndigheterna skickade dock af Sandeberg direkt till Sverige, något som Söderblom beklagade. Det hade, noterade Söderblom i en officiell skrivelse till Undén av den 4 april 1946,

ur flera synpunkter [...] varit önskvärt, att han fått gästa beskickningen några dagar, för att möjliggöra en förmedlad övergång från fångenskapen till friheten i hemlandet (Hp 80 Ct, 4/4-1946).

Det är inte orimligt att anta att Söderblom hade uppmärksamheten från föregående år kring den hemvändande Budapest-legationens personal i åtanke. Som ovan nämnts ansåg sig Söderblom ha misslyckats med att "dämpa upphetsade överdrifter" vad gäller Budapest-svenskarnas skildringar av upplevelserna i samband med röda arméns erövring av Budapest (HP 80 Ea, 18/6-1945). Av olika skäl hade han endast fått tillfälle att helt kort uppmana Per Anger att vid hemkomsten till Sverige inte säga "ett ont ord om ryssarna" (Anger, 1985: 132). Huruvida det verkligen gick till så vet vi inte med säkerhet. Anger talar, som nämnts, själv i brevet till Hägglöf av den 17 maj 1945 om en "överenskommelse att den s.k. käftan skulle hållas i största möjliga utsträckning" (HP 80 Ea, 17/5-1945).

Under alla förhållanden torde emellertid Söderbloms handlingsprogram för en "förmedlad övergång från fångenskap till frihet" för af Sandeberg, sannolikt ha bestått i samma uppmaning som till Anger: "inte ett ont ord om ryssarna". Huruvida af Sandeberg skulle tagit intryck av Söderblom är dock omöjligt att säga. af Sandeberg själv noterar i sin bok att man från sovjetiska myndigheters sida "aldrig gjorde något som helst försök att avtvinga mig något löfte att inte yppa vad jag sett och upplevt" (af Sandeberg, 1946: 288).

III. Tjernysjevs telegram till Moskva

Den tredje låsningen i fallet Wallenberg utgörs av ett kryptiskt meddelande från den sovjetiske ministern i Stockholm Ilja Tjernysjev till det sovjetiska utrikesministeriet i december 1946. Den 30 december skrev Barck-Holst i en officiell skrivelse till Undén:

Vid besök den 27 dennes hos Madame Kollontay förstod jag av henne, att minister Tchernychev underrättat Utrikesministeriet om att Wallenberg-fallet icke påverkat de svensk-ryska relationerna, som nu vore bättre än någonsin och alltjämt förbättrades. På vilka upplysningar i Stockholm Tchernychev baserar sin nämnda uppfattning, som otvivelaktigt är synnerligen glädjande, undandrar sig mitt bedömande, men jag har av senast hitkomna svenska tidningar (av den 18 dennes) kunnat konstatera, att fallet Wallenberg icke för närvarande är föremål för behandling i svensk press (P 2 EuI, 30/12-1946)

Hur kunde Tjernysjev, trots den omfattande debatten i svenska tidningar, trots interpellation i riksdagen och trots Barck-Holsts

förhållandevis tuffa offensiv i Moskva, plötsligt rapportera, inte bara att de svensk-sovjetiska relationerna var opåverkade av Wallenberg-fallet, utan att ”de var bättre än någonsin och alltjämt förbättrades”? Hur hade Tjernysjev kunnat få denna uppfattning, som i praktiken innebar att trovärdigheten i den svenska diplomatiska offensiven gick förlorad?

Barck-Holst hade vid samtalet med Kollontaj den 8 december ”framhållit faran av att de svensk-sovjetiska förbindelserna grumlas genom denna ouppklarade fråga” (P2 EuI, 8/12-1946), inför Sysojev (den 12 december 1946) hade han framhållit att ”det vore beklämmande om de utmärkta förbindelserna mellan Sverige och Sovjetunionen nu skulle behöva grumlas av den omständigheten att man efter snart två års förhållningar icke skulle kunna från rysk sida framkomma med en redogörelse för efterforskningarna efter Raoul Wallenberg och resultatet därav” (P 2 EuI, 12/12-1946), och i samtal med Lozovskij (den 13 december 1946) hade han understrukit att ”det vore stor skada om de svensk-ryska förbindelserna, vilka just under Lozovskijs ministertid utvecklats så tillfredsställande, nu skulle grumlas av Wallenberg-fallet” (P 2 EuI, 13/12-1946). Det råder således ingen tvekan om att Barck-Holst signalerade att de svensk-sovjetiska relationerna kunde komma att lida skada av det ouppklarade Wallenberg-fallet.

Skälen för Tjernysjevs tolkning av förbindelserna mellan Sverige och Sovjetunionen var föremål för en intern promemoria inom UD (av Stig Engfeldt) redan 1951. Häri konstaterade Engfeldt att det ”förekommer intet spår” under hösten 1946 av något samtal mellan UD och Tjernysjev, vare sig i UD:s dossier om Raoul Wallenberg (P 2 EuI) eller på departementets dossier om ”Politik, allmänt, Ryssland” (HP 1 Er), rörande Raoul Wallenberg-ärendet som kunde ha givit Tjernysjev skäl för denna uppfattning. Emellertid, konstaterade Engfeldt, låg det inom möjligheternas gräns att ”en vantolkning” av vissa svenska uttalanden i ärendena Makarova och Granovskij, kan ha givit Tjernysjev skäl att tro att ärenden, som i sovjetiska ögon hade samma ”status”, exempelvis Wallenberg-ärendet, inte skulle tillåtas påverka relationerna mellan länderna. Kanske kan också handels- och kreditavtalets undertecknande den 7 oktober 1946 ha bidragit till Tjernysjevs rapport.

Vi har i det föregående behandlat ärendet Makarova. I syfte att begripliggöra vari Tjernysjev vantolkning av de svenska uttalandena kan ha bestått, är det nödvändigt att kort teckna en bild av den svenska utrikesledningens handläggning av ärendet Granovskij.

Fallet Granovskij

De svenska uttalandena som alltså möjligtvis kan ha vantolkats av Tjernysjev fälldes, enligt Engfeldt, i slutet av november 1946 av statsminister Erlander och kabinettssekreteraren Karl Ivan Westman och rörde i den till Sverige avhoppade sovjetiske NKVD-agenten Anatolij Granovskij.

Granovskij, som hade avvikit från ett sovjetiskt fartyg i Värthamnen den 21 september 1946, hade satt sig i förbindelse med amerikanska legationen i Stockholm i hopp om att med dess hjälp komma till USA. Eftersom desertörer, i enlighet med ett mellan USA och Sovjetunionen ingånget avtal, skulle utlämnas, hade emellertid amerikanska legationen vidarebefordrat Granovskij till den svenska polisen.

Den 7 oktober 1946 noterade Grafström i sin dagbok rörande fallet Granovskij:

Undén vill nu att han skall utlämnas till sovjetbeskickningen. Westman och jag hava vid beredningar fört asylrättens talan. Undén anser inte att det är ett asylrättsfall. Karlen har ju alldeles in i det sista tjänstgjort i GPU och har enligt vad hans själv uppgiver kommit på kant med vissa tjänstemän där och därför givit sig av. Om vi alltså nu sänder honom tillbaka, så kommer, menar U. intet ont att hända honom – han är inte att betrakta som politisk flykting. Undéns svaghet för SSSR:s makt är nästan större än Günthers för Tysklands – enda skillnaden är att Günther stred under neutralitetens täckmantel medan Undén i sin eftergivenhet sveper sig i rättens klädnad (Grafström, 1989: 780).

Enligt Grafström ville alltså Undén lämna ut Granovskij till Sovjetunionen. Av Undéns dagboksanteckning för den 14 oktober 1946 framgick följande:

[14/10-1945] Engzell anmält en fråga om en flyktad ryss. Redan för ett par dar sedan anmälde frågan av Grafström o jag omnämn. den vid en lunch. Då enighet om att flyktingen, som var en förrymd sjöman, borde återsändas liksom andra av samma kategori. Nu tycks ärendet visa sig vara mer komplicerat. – Uppsköts.

Av Undéns anteckning förefaller det inte ha varit någon oenighet kring slutsatsen att Granovskij ”borde återsändas”. Det är också intressant att notera att Undén refererar till Granovskij som ”en förrymd sjöman” snarare än NKVD-agent. Detta är märkligt eftersom Grafström den 7 oktober tycks ha varit på det klara över att Granovskij verkligen var agent.

Den 17 oktober tog Tjernysjev upp fallet Granovskij med Westman, varvid Tjernysjev också frågade angående de fem sovjetiska sjömännen ”som slagit ihjäl sin befälhavare” och fallet Makarova (P 40 I, 17/10-1946).

Den 19 oktober 1946 skrev Grafström att fängelsemyndigheterna av misstag låtit två representanter för den sovjetiska beskickningen i Stockholm ta kontakt med Granovskij och frågat ”om han inte hade en hälsning att framföra till sin mor”:

Undén, som var mycket förbittrad på att denna konfrontation kommit till stånd, vill likväl inte erkänna, att om det politiska flyktingskapet tidigare kunnat diskuteras, det väl i vart fall efter detta inte längre råda någon tvekan på den punkten. Utlänningskommissionen, som har fallet om hand, kommer utan varje tvekan att överlämna ärendet till regeringens avgörande. Helst hade naturligtvis Undén och hans kolleger sett, att kommissionen fattat ett avvisningsbeslut på egen hand, men nu tycks det i alla fall bliva så, att ansvaret kommer läggas där det hör hemma (Grafström, 1989: 780).

De sovjetiska myndigheterna var ytterst angelägna om att Granovskij skulle återsändas till Sovjetunionen. Den 30 oktober 1946 hade Dekanozov, i samtal med Gunnar Hägglöf, begärt Granovskij utlämnad till Sovjetunionen, och därvid anklagat Granovskij för att ha gjort sig skyldig till bland annat stöld och våldtäkt. Grafström noterade att ”avsikten med denna démarche är uppenbarligen att G. skall erhålla karaktären av en utlämningsbar civilförbrytare” (Grafström, 1989: 782).

Den första november 1946 tog Undén upp Granovskij-ärendet med Erlander och man överenskom om en allmän beredning i frågan den 7 november. Undén skrev följande om det beslut som blev resultatet av denna beredning:

[7/11-1946] Allm. beredn. ang. ryssen Granovski. Just.min. ville betrakta honom ss polit. flykt. Jag ansåg honom ej ss polit flykting utan fann att det var mer en polit. fråga o som sdn tveksam. Olägenheter hur man än gjorde. Wigge tyckte liksom jag frågan var tveksam men lutade över åt att han inte skulle skickas tillbaka till Sovjet. Med honom instämde Sköld, Gjöres m.fl. Statsministern ansåg ganska säkert att han var i hemliga polisens tjänst. Resultat att G. skulle förpassas men inte mot sin vilja till Sovjet.

Erlander och Westman motiverar det svenska beslutet i fallet Granovskij

Efter det svenska beslutet den 7 november att Granovskij skulle förpassas ur Sverige men inte till Sovjetunionen, besökte Tjernysjev

Westman på nytt och sade att den sovjetiska regeringen "inte kunde förstå och 'ej acceptera' detta den svenska regeringens beslut". Tjernysjev sade också att affären Granovskij "icke [var] den enda, då enligt rysk uppfattning de svenska myndigheterna burit sig egendomligt åt":

Så vore fallet med de förut omnämnda fem sjömännen, likaså även med Makarova, som vore omyndig och därför bort även mot sin vilja åter-sändas till sin bedrövade fader (P 40 R, 19/11-1946).

Tjernysjev sade avslutningsvis att Sverige "riskerade en gynnsam utveckling" av de svensk-sovjetiska relationerna, "genom sin hållning i en serie frågor av underordnad betydelse" (P 40 R, 19/11-1946). Den 22 november gjorde Tjernysjev ett besök hos statsminister Erlander och Westman, varvid affären Granovskij på nytt blev föremål för diskussion. Vad som sades under detta möte är omtvistat och till stora delar oklart. Från svensk sida fördes inga anteckningar. Erlander har emellertid antecknat sina intryck från samtalet i sin dagbok:

Fredagen däremot dominerades av ett verkligt trist samtal mellan mej och den ryske ministern. Han var här för att presentera den nye Pavlovo, som skall bli den som från rysk sida skall föra handelsavtalet ut i verkligheten. Men efter några vänliga ord om förbindelsernas ökade intensitet tog ministern om det arma sjömansfallet och var till ytterlighet påstridig, även om man tar hänsyn till hans bristande språkkunskaper, som kommer hans formuleringar att stå så nakna och oförmedlade att man blir alldeles paff. Jag var ytterligt tvär och avvissande (Erlander, 2001: 149).

Ett telegram av den 4 december som avsändes till Undén, som då befann sig i New York, ger ytterligare en bild av huvudbudskapet från svensk sida:

Fallet Granovski har föranlett ett uttalande av Tchernychev att detta liksom andra dylika ärenden, Makarova, de sjuka avresta balterna vore ägnat motverka den gynnsamma utvecklingen på handelsavtalets grund. Såväl statsministern som kabinettssekreteraren ha framhållit att dylika frågor icke vore av den betydelse, att de borde tillåtas inverka på den önskvärda utvecklingen av förbindelserna mellan Sverige och Sovjetunionen (P 2 EuI, 4/12-46).

Från svensk sida hade således framhållits att "dylika frågor" som Granovskij, Makarova etc. "inte borde tillåtas inverka på den önskvärda utvecklingen av förbindelserna mellan Sverige och Sovjetunionen". Dagen efter mötet, den 23 november, besökte Tjernysjev

”i en tämligen upprörd sinnesstämning” Westman på nytt och hävdade bland annat att Erlander erkänt att Sverige gjort fel (”dass wir einen Fehler gemacht haben”) när man beslutat låta Granovskij lämna landet, samt att det svenska agerandet ”icke stod i överensstämmelse” med de svenska önskemålet om förbättrade relationer till Sovjetunionen. Westman sade härvid att

det verkligen icke funnes någon anledning att överdriva betydelsen av sådana fall som Granovski (P 40 J, 23/11-1946).

Enligt en sovjetisk promemoria över ärendet Wallenberg, som upprättats den 5 juni 1952, skulle Westman i samband med detta samtal ha tillämnat den sovjetiska förhandlingstaktiken att koppla samman ärenden. Det finns i praktiken två versioner av vad Westman skall ha uppgivit som svar på Tjernysjevs missnöjde med det svenska agerandet i fallet Granovskij. Enligt den sovjetiska promemorian av juni 1952 skall Westman ha sagt att ”svenska myndigheter väntar på svar i fallet Wallenberg” (*Dokumentinsamling*, D34). I den ryska arbetsgruppens rapport av 2001 hävdas att Westman uppgivit att ”något svar om var Wallenberg vistas inte heller erhållits från Moskva ännu” (*Rapport*, 2001: 23). Vilken av de bägge versionerna som är riktig har inte kunnat avgöras, eftersom man från rysk sida idag inte vill lämna ut de chiffertelegram som under de aktuella åren utväxlades mellan legationen i Stockholm och utrikesministeriet i Moskva (*UD II: 52*).

Den 25 november 1946 skickade Westman därefter ett brev vari han uppgav sig vara ”bemyndigad att förklara, att en missuppfattning måste föreligga” vad gällde Erlanders yttrande:

Vad statsministern yttrade var att även om ett misstag i behandlingen av fallet Granovski skulle ha begåtts, affären dock icke vore av den betydelse, att den borde tillåtas inverka på den önskvärda utvecklingen av förbindelserna mellan Sverige och Sovjetunionen (P 40 J, 25/11-1946)

Inom loppet av några dagar hade alltså statsministern och kabinetssekreteraren tre gånger förklarat att relationerna mellan Sverige och Sovjetunionen inte borde påverkas av ärenden såsom Granovskij, Makarova etc. Engfeldt noterade i sin promemoria 1951 att

det synes mig inte alldeles osannolikt, att minister Tjernysjev verkligen uppfattat de yttranden om dylika frågors mindre betydelse för de svensk-ryska relationerna som fällt från svensk sida i de nyssnämnda

fallen såsom tillämpliga även på ett annat ”dylikt ärende”, nämligen fallet Wallenberg (P 2 EuI, 27/4-1951).

Erlanders uttalande till Tjernysjev väckte viss uppmärksamhet inom UD. Grafström kommenterade i sin dagbok:

Den stackars Erlander skulle, enligt vad ryske ministern sade Westman den 23 november, till Tchernychev hava yttrat, att svenska regeringen begått ett fel i affären Granovski. Sedan Westman talat med statsministern sände han ett brev till T., vari meddelades, att han missuppfattat statsministerns yttrande. Denne skulle hava sagt, att även om regering skulle hava begått ett misstag, så vore saken inte av den storleksordning, att den kunde få inverka på det goda förhållandet mellan Sverige och SSSR. Även ett dylikt yttrande var naturligtvis mycket enfaldigt – det är verkligen det slag av hypotetiska uttalanden, som man helt enkelt inte får göra. Det hela är naturligtvis att tillskriva bristande vana i umgänge med utlänningar och särskilt diplomatisk kontakt med ryssar (Grafström, 1989: 786).

Huruvida det är en rimlig tolkning att Tjernysjev skulle grunda sitt påstående att fallet Wallenberg inte påverkat de svensk-sovjetiska relationerna, på dessa tre uttalanden av Erlander och Westman, är svårt att bedöma med säkerhet. Den svenska positionen ifråga om t.ex. fallet Makarova var på intet sätt okänd på sovjetisk sida under tiden före slutet av november 1946. I januari 1946 hade Makarova av utlänningsnämnden givits förlängt uppehållstillstånd, och den 3 mars 1946 markerade Engzell mycket klart den svenska positionen ifråga om Makarova:

Då Vinogradov påpekade, att det vore egendomligt, att minister Söderblom upprepade gånger begärt hemsändande från Sovjetunionen av svenska medborgare, t.ex. af Sandeberg, sade jag mig tacksam för att denna fråga berörts. Jag ville nämligen framhålla, att af Sandeberg intet högre önskade än att få resa till Sverige, medan Macharova tvärtom enständigt vägrade att lämna Sverige. Dessa båda fallen voro därför icke alls jämförbara och man voro å svensk sida förvånad över att icke af Sandeberg kunde tillåtas hemresa (P 40 R, 19/3-1946).

Den 29 april 1946 sade Undén till Tjernysjev med hänsyftning till ärendet Makarova att ”det vore en bra obetydlig fråga, som så selsatte de bägge regeringarna” (R 70 Er, 29/4-1946).

Också sovjetiska företrädare hade, trots att repatrieringsfrågor, såsom ovan nämnts, stod högt på den sovjetiska agendan, gjort liknande uttalanden. I ett samtal med Söderblom den 26 mars 1946

hade Abramov t.ex. sagt "att vi ej skola gräla för en flickas skull" (HP 80 B, 26/3-1946).

Det ter sig följaktligen lite märkligt att Tjernysjev just vid detta tillfälle drog slutsatsen att Erlanders uttalande kunde tolkas som att frågor såsom Raoul Wallenberg-ärendet inte hade påverkat de svensk-sovjetiska relationerna. Kan då Tjernysjev ha fått denna uppfattning från något annat håll? Förutom Erlanders samtal med Tjernysjev finns endast ett ytterligare dokumenterat möte mellan en svensk minister och det sovjetiske sändebudet. Den 19 december 1946 skriver Undén i sin dagbok att han talat "med Sohlman om Moskva" samt varit på "ry. min:s reception". Huruvida Undén, efter att ha samtalat med Sohlman "om Moskva", sagt något rörande läget i de svensk-sovjetiska relationerna till den sovjetiske ministern Tjernysjev i samband med dennes mottagning är omöjligt att bekräfta, men det ligger inom det möjligas gräns. Av existerande dokumentation att döma är detta det enda tillfälle, efter mötet med Erlander den 22 november 1946, som Tjernysjev träffade någon ur den svenska regeringen.

Ryska myndigheters vägran att låta Sverige ta del av kryptotrafiken mellan Sovjetunionens ambassad i Stockholm och utrikesministeriet i Moskva omöjliggör tyvärr några entydiga slutsatser vad gäller denna fråga.

Den svenska offensiven för Wallenbergs sak ebbade som nämnts ut efter Hägglöfs samtal med Novikov den 30 januari 1947, och den förefaller inte ha satt några djupa spår i den sovjetiska bilden av relationerna med Sverige. Tjernysjev hade rapporterat till Moskva redan i december 1946, när Barck-Holst var som mest aktiv i ärendet, att "Wallenbergsfallet icke har påverkat svensk-ryska relationerna som nu bättre än någonsin och alltjämt förbättras (P 2 EuI, 30/12-1946).

I en omfattande analys av den svenska utrikespolitiken och de svensk-sovjetiska relationerna som Tjernysjev presenterade i juni 1947 nämndes överhuvudtaget inte Wallenberg-ärendet. Under rubriken "ogynnsamma faktorer i de svensk-sovjetiska relationerna", nämns emellertid flera av de ärenden som man från sovjetisk sida sammankopplat med Raoul Wallenberg, t.ex. de fem sovjetiska matrosar som anklagades för att ha mördat sina officerare (men friats i svensk domstol i mars/april 1946), fallet Makarova, fallet med de 40 tyska och baltiska soldater som undantagits från baltutlämningen i januari 1946 på grund av sjukdom, fallet

Granovskij, samt de 30 000 civila baltflyktingarna i Sverige (*AVPRF*, f. 0140, op. 38 d. 44 p. 145, l.l. 48-54).

IV. Motstridiga vittnesuppgifter

I det föregående har tre läsningar eller blockeringar behandlats som alla på olika sätt kan antas ha bidragit till att den svenska sidans agerande för Wallenbergs sak under hösten 1946 förblev resultatöst. Dessa är alltså a) *bilden av Raoul Wallenberg-ärendet som "blockerat"*, b) *Dekanozovs vägran att träffa svenska diplomater med anledning av Wallenberg-ärendet*, samt c) *Tjernysjews telegram av december 1946*. Den finns emellertid också en fjärde faktor som tvivelsutan bidrog till att blockera ett effektivt svenskt drivande av Wallenberg-ärendet. Denna faktor rör den stora mängd motsägelsefull information rörande Wallenbergs vistelseort och öde efter den 17 januari 1945 som redan kort tid efter arresteringen av Raoul Wallenberg började spridas i form av t.ex. Bela Földes förmodande att Wallenberg mördats (R 18/Ungern, 14/3-1945), Kossuthradions meddelande att Wallenberg mördats av Gestapo (P 2 EuI, 15/3-1945) och Langlets brev till Reuterswärd med teorin om Wallenberg som mördad av pilkorsarna (P 57, 28/3-1945).

De tidiga vittnesuppgifterna rörande Wallenbergs öde var dock relativt få i jämförelse med vad som komma skulle. Från hösten 1946 skedde en markant ökning av mängden motsägelsefull information. Denna utredning kan inte göra anspråk på att genomföra en fullständig genomgång och analys av de uppgifter som kom in till UD rörande Wallenberg under åren 1946 till 1947. En kortare genomgång är dock nödvändig i syfte att förstå under vilka villkor utrikesledningen och utrikesförvaltningens tjänstemän hade att verka i utredningsarbetet rörande fallet Wallenberg.

Wallenbergs namn i Christiansens dagbok, Wallenberg i ett "litet fängelse på landet"

Som ovan nämnts uppgav af Sandeberg i en intervju i *Stockholms-tidningen* den 28 juni att han träffat två personer som uppgav sig ha träffat Raoul Wallenberg i sovjetisk fångenskap. Dagen efter, den 29 juni 1946, uppgav också en dansk journalist att dansken Christian Christiansen (som suttit internerad tillsammans med af

Sandeberg i Krasnogorsk-lägret) någon gång mellan september 1945 och februari 1946 träffat Wallenberg i ett sovjetiskt läger cirka 25 kilometer utanför Moskva. Wallenberg skulle ha skrivit sitt namn och hälsning i Christiansens dagbok (P 2 EuI, 29/6-1946). Dessa uppgifter tillbakavisades emellertid strax därefter av Christiansen som sade sig aldrig ha träffat Wallenberg.

I juli 1946 inkom uppgifter om att en ungersk kvinna "fru Lichtner" skulle uppgivit för en svensk affärsman i Ungern att Wallenberg skulle befinna sig i "ett litet fängelse på landet" (P 2 EuI, 1/7-1946). Fru Lichtner kunde aldrig lokaliseras, men däremot hennes make Zoltán Lichtner-Laczko, som i oktober 1946 uppgav sig inte ha några upplysningar om Wallenberg (P 2 EuI, 26/10-1946).

Wallenberg internerad i Winterstoll, Tjeckoslovakien

I juli 1946 uppgavs en ungersk "grenzoberleutnant" vid namn Hódosi Kovács Géza ha suttit fängslad hos den "43:e ryska divisionen" tillsammans med Wallenberg och den svenske medborgaren Edward M. Engeström i orten Winterstoll i Tjeckoslovakien. Engeström skulle ha frigivits, medan Wallenberg tvingats medfölja den sovjetiska divisionen till Focsani i Bessarabien (P2 EuI, 1/7, 8/7, 16/7-1946). Den 17 juli meddelade den då frie Engeström att han visserligen suttit fängslad tillsammans med Hódosi, men inte sett eller träffat Wallenberg (P2 EuI, 17/7-1946).

I september 1946 inkom mer detaljerade uppgifter från Hódosi. Denne sade sig ha suttit internerad hos det 46:e NKVD-kommandot tillsammans med Wallenberg under perioden från 25 mars till 27 maj 1945. I en officiell skrivelse till utrikesministern vidarebefordrades mycket detaljerade uppgifter från Hódosi rörande fångenskapen. Det 46:e kommandot, som följde de sovjetiska fronttruppernas framryckning hade enligt Hódosi ofta bytt kvarter. Mellan den 30 mars och 7 maj 1945 hade förbandet rört sig mellan orterna Nagy-Igmánd, Györ, Magyarovár, Bruck, Bratislava, Strasshof och slutligen Deutsch-Winterstall i Tjeckoslovakien. Från den 25 mars skulle Wallenberg ha vistats i samma lokal som Hódosi och "delat cell" med honom. I cellen skulle också Georg Eisenhardt von Rothe ha befunnit sig. Hódosi lämnade också detaljerade upplysningar om bl.a. Wallenbergs kläder och att Wallenberg uppgivit sig vara frimurare.

Från UD:s sida konstaterades emellertid att Hódosi inte gav ”intryck av att vara ett vare sig omdömesgillt eller vederhäftigt vittne” (P 2 EuI, 16/9-1946). Georg von Eisenhart-Rothe bestred sedermera (mars 1947) uppgiften från Hódosi att han skulle ha delat cell med Wallenberg (P 2 EuI, 29/3-1947).

Vilmos Böhm: Wallenberg mördad i Budapest 1945

I november 1946, strax efter publiceringen av Philipps bok, hade kabinetssekreterare Westman ett samtal med den nye ungerske ministern i Sverige, förutvarande tjänstemannen vid brittiska beskickningens i Stockholm Press Reading Bureau, Vilmos Böhm. Det ungerska sändebudet uppgav under samtalet att han personligen var ”övertygad om att Wallenberg icke längre funnes bland de levandes antal”. Böhm höll för sannolikt att Wallenberg, som ”den 17 januari 1945 lämnat Budapest tillsammans med två ryska officerare”, fallit offer för ett angrepp, ”i en förstad till Budapest, där sprängda delar av pilkorstyrkor funnits” (P 2 EuI, 29/11-1946).

Wallenberg i Ivanka

I december 1946 inkom uppgifter från en Wladimir Semitjov, att den ungerske baronen Nikolaus von Maasburg, under sin internering i det sovjetiska koncentrationslägret i Ivanka nära Bratislava, i juni 1945 skulle ha träffat Raoul Wallenberg (P 2 EuI, 4/12-1946). von Maasburg lokaliserades en tid därefter och ett ingående förhörsprotokoll (som Undén hänvisade till vid interpellationen den 1 juli 1947) upprättades den 17 december 1946. Däri framgår att von Maasburg, i samband med förflyttningar till och från badstugan i lägret Ivanka, sett ”en lång mager man, som skulle varit 'den svenske konsuln'”. Då von Maasburg konfronterades med ett fotografi av Raoul Wallenberg ”trodde [han] sig kunna känna igen den svensk han sett i Ivanka” (P 2 EuI, 17/12-1946).

Wallenberg i Gödöllö, dödad på väg till Debrecen, i läger 1156

Samma månad berättade ungraren Alexander (Sándor) Kasser (som uppgav sig känna Wallenberg mycket väl och hösten 1944 skulle ha varit ”generalsekreterare” vid Röda korset i Budapest) i samtal med

Petri att han i februari 1945 hört ett rykte om att det i ryska fånglägret i Gödöllö i Ungern skulle finnas "sogar ein Diplomat" (en uppgift som för övrigt stämmer med Sulners viktiga vittnesmål av den 20 mars 1945). Att detta skulle ha varit Wallenberg bedömde dock Kasser som otroligt.

Kasser trodde inte att Wallenberg dödats vare sig av rövarband eller av pilkorsare. De senare hade, uppgav Kasser, så snart ryssarna kommit till Ungern blivit "demokrater", dvs. kommunister". Den "större penningssumma" som Wallenberg uppgavs ha medfört på sin resa från Budapest till Debrecen den 17 januari hade sannolikt inte utövat någon lockelse, eftersom pengö-sedlar fanns i överflöd: "ryssarna tryckte själva". Däremot var Kasser övertygad om att Wallenberg, (om han verkligen anträtt resan från Budapest till Debrecen), dödats på vägen av en bomb. "Han hade sig bekant hundratals personer, som just vid denna tid hade omkommit på detta sätt" (P 2 EuI, 6/12-1946).

Den 12 december 1946 telegraferade Arfwedsson från Budapest att Wallenberg enligt obekräftade uppgifter skulle befinna sig i ett sovjetiskt fångläger med nummerbeteckningen 1156. Enligt uppgifter, som inkom till UD långt senare (1951), skulle detta meddelande ha härstammat från en sovjetisk ambassadtjänsteman i Budapest, som en kväll i berusat tillstånd skulle ha uppgivit detta till en ungersk kvinna, som därefter underrättat den svenska legationen (P 2 EuI, 13/11-1951).

13.5 Läget i utredningen om Raoul Wallenberg vid årsskiftet 1946-47

Vid årsskiftet 1946-47 hade följaktligen den svenska utrikesförvaltningen erhållit en ganska stor mängd obekräftade uppgifter om Wallenberg. I vissa fall (t.ex. Hódosi) anade man uppenbarligen att uppgifterna sannolikt var falska, men i flera fall var det naturligtvis omöjligt att bestämma uppgifternas sanningsvärde.

Graden av desorientering inom UD illustreras bl.a. av det faktum att Hódosis uppgift att Wallenberg skulle ha internerats i Focsani i Bessarabien föranledde Reuterswärd, enligt instruktion från UD, att den 17 juli 1946 begära en undersökning hos den sovjetiska kontrollkommissionen i Rumänien (R 18 Ungern, 17/7-1946). Den 25 juli meddelade Molochovskij vid kontrollkommissionens stab

att det inte varit möjligt att fastställa huruvida Wallenberg befunnit sig i Focsani (R 18 Ungern, 25/7-1946).

Det är härvid av intresse att kort reflektera vilka följder den svenska förfrågan hos den sovjetiska kontrollkommissionen i Rumänien kan ha fått för trovärdigheten och tyngden i Barck-Holsts *démarche* hos sovjetiska myndigheter den 12 juli 1946 (med anledning av af Sandebergs vittnesuppgifter). Att Hódosis uppgifter uppenbarligen tycks ha tillmätts större betydelse än t.ex. Abramovs antydan till Söderblom den 30 april 1946 (där UD:s ledning överhuvudtaget inte vidtog någon åtgärd) bör, i den mån detta uppfattades av sovjetledningen, ha framstått som tämligen besynnerligt.

Det faktum att Erlander i interpellationssvaret till Håstad av den 27 november återgav uppgifterna från Hódosi är naturligtvis också en god illustration till graden av desorientering orsakad av de motsägelsefulla vittnesmålen.

En ytterligare indikation på svårigheten att skilja irrelevant från relevant information utgörs av den promemoria som Lennart Petri upprättade över Wallenberg-ärendet den 14 januari 1947. Häri omnämns kort att legationen i Moskva avgett *démarcher* hos Sysojev och Lozovskij i december 1946, samt att Tjernysjev till Moskva inrapporterat att Wallenberg-fallet inte påverkat relationerna mellan Sverige och Sovjetunionen. Huvuddelen av promemorian upptas emellertid av en redogörelse vari återges uppgifter från Kasser och von Maasburg, uppgifterna om att Wallenberg skulle finnas i fångläger 1156, samt information om efterforskningar av österrikaren Eisenhart von Rothe (P 2 EuI, 14/1-1947). Det är intressant att notera att Barck-Holsts resonemang om den sovjetiska förhandlingstaktiken och eventuella möjligheter till utväxling av Wallenberg som framställdes i skrivelserna av den 12 och 30 december 1946 vilka utgjorde de kanske viktigaste nya uppgifterna i ärendet sedan Dekanozovs note 1945) överhuvudtaget inte nämns i Petris promemoria. Undéns paraff återfinns på detta dokument.

Wallenberg i Ceklis, Wallenberg i Keremi, Lettland

I januari 1947 rapporterade den svenska legationen i Prag att spåret von Maasburg inte lett till något resultat (P 2 EuI, 10/1-1947). En månad senare, den 7 februari, meddelades emellertid att undersökningen trots allt lett till nya uppgifter från en viss Frantisek

Cvergel. Enligt Cvergel hade Wallenberg från maj till juli 1945 suttit internerad i en ort vid namn Ceklis, varifrån han sedermera bortförts till Wien (P2 EuI, 7/2-1947).

I februari mottog UD uppgifter från Ossian Ericsson, som uppgav sig ha en bekant, kaptenen i den finska armén Antti Turunen, vilken sommaren 1946 suttit i sovjetiskt fångläger vid Keremi i Lettland. Turunen hade uppgivit att också Wallenberg skulle ha befunnit sig som fånge i lägret och arbetat tillsammans med honom ”i en snickerifabrik”. Enligt Ericsson hade Turunen sedermera lyckats fly tillsammans med norrmannen Alf Tyngvik (P 2 EuI, 8/2-1947). Spåret ”Turunen” skulle komma att generera en mängd skrivelser, brev och telegram inom UD innan det stod klart att uppgifterna från Ericsson saknade grund. (P 2 EuI, 19/2-1947, 1/3-1947, 12/3-1947, 16/3-1947, 18/3-1947, 1/4-1947, 2/4-1947, 15/4-1947, 18/4-1947, 29/4-1947, 25/4-1947, 5/5-1947, 10/5-1947, 29/9-1947, 5/12-1947, 21/2-1948, 22/3-1948).

Den 14 mars 1947 skrev Arfwedsson i en officiell skrivelse till Undén att man inte erhållit svar på de försändelser till Wallenberg, som genom Röda korsets försorg avsänts till fångläger 1156 (där Wallenberg uppgavs ha vistats i december 1946). Arfwedsson meddelade också att en ”ungersk dam” sade sig ha uppgifter om en person som hon trodde kunde vara Wallenberg (P 2 EuI, 14/3-1946).

Feller anser att Wallenberg dödates av pilkorsarna i Budapest 1945

I maj 1947 meddelade den svenska legationen i Paris att man samtalat med en holländska, miss Boom, som under 1946 tjänstgjorde vid Röda korset i Budapest. Där hade hon *dels* samtalat med en rysk journalist vid namn Rivonoff, som uppgav sig ha ”passerat en plats i Ryssland”, troligen i närheten av Moskva, där han hävdade att Wallenberg hölls internerad, *dels* träffat en medlem av den sovjetiska kontrollkommissionen, Karpucin, som uppgivit att Wallenberg förts bort från Budapest tillsammans med den schweiziske diplomaten Harald Feller (P 2 EuI, 27/5-1947).

Med anledning av uppgifterna från miss Boom hade Paris-legationen satt sig i förbindelse med en legationssekreterare vid schweiziska legationen i Paris, Roger Dürr, som uppgav att Feller sagt, att han ”på bangården i Budapest i en annan fångtransport, som även var avsedd att gå till Ryssland, på något avstånd med bestämdhet igenkänd Wallenberg”. Feller hade också, enligt Dürr,

uppgivit att ryssarna tagit honom ”endast i avsikt att senare eventuellt kunna använda honom som bytesobjekt” (P 2 EuI, 27/5-1947).

Uppgifterna från Dürr stred uppenbart mot vad Feller själv berättat ett år tidigare, i mars 1946, nämligen att han fått reda på Wallenbergs försvinnande först vid återkomsten till Bern (P 2 EuI, 15/3-1946). Den svenska beskickningen i Ankara (där Feller numera tjänstgjorde) anmodades således den 3 juni att kontakta Feller. Den 12 juni 1947 meddelade legationen i Ankara att man samtalat med Feller och att denne därvid uppgivit att han ”aldrig märkt något intresse från rysk sida för Wallenbergs person eller verksamhet”. Därefter hade Feller, enligt uppteckningen yttrat följande:

Feller hade länge hållit det för möjligt att ryssarna hade tagit Wallenberg i förvar för att senare eventuellt kunna använda honom som bytesobjekt. Han förklarar sig emellertid nu hava övergivit denna åsikt och tror att Wallenberg dödats av pilkorsarna eller omkommit på annat sätt vid sina försök att taga sig över till de ryska linjerna (P 2 EuI, 12/6-1947).

Feller, som onekligen var något av ett nyckelvittne i fallet Wallenberg, hade alltså övergivit åsikten att ryssarna tagit Wallenberg, och istället börjat tro att pilkorsarna tagit livet av honom.

Undéns interpellationssvar 1 juli 1947

Den 7 juni riktade Håstad en ny interpellation rörande Wallenberg-ärendet till regeringen vari han efterlyste en redogörelse för vilka ytterligare åtgärder regeringen övervägde att vidta för att vinna ”klarhet över legationssekreterare Raoul Wallenbergs öde – och därest han alltjämt är i livet – åstadkomma hans återsändande till hemlandet” (P 2 EuI, 7/6-1947).

Det är härvid av intresse att konstatera att Undén i sitt svar till Håstad av den 1 juli 1947 endast kort redogjorde för Moskva-legationens kontakter med sovjetiska tjänstemän under december 1946 och januari 1947, för att därefter ägna resten av sitt anförande åt resonemang rörande de felaktiga vittnesmålen från Georg Eisenhart

von Rothe, Nikolaus von Maasburg och ”personer som erhållit uppgifter om Wallenberg i olika koncentrationsläger” i Mellan-europa (P 2 EuI, 1/7-1947). Avslutningsvis konstaterade Undén han inte hade någon anledning att ”betvivla, att man på rysk sida verkställt omfattande efterforskningar och i enlighet med avgivna försäkringar fullföljer dessa” (P 2 EuI, 1/7-1947).

14 Avsåg Sovjetunionen att utväxla Raoul Wallenberg?

14.1 Handläggningen av Raoul Wallenberg-ärendet

Vad visste tjänstemännen vid det sovjetiska utrikesministeriet?

Innan vi går in på frågan vilka åtgärder utrikesledningen vidtog, mot bakgrund av den samlade mängd information som utrikesförvaltningen hade till sitt förfogande, skall vi kort behandla frågan om det idag finns något belägg för att de svenska diplomaternas bedömningar överhuvudtaget var riktiga? Förelåg det egentligen någon möjlighet till att få Wallenberg fri genom utväxling?

Vi har i det föregående, på basis av svenska och sovjetiska samtalsuppteckningar, kunnat konstatera att en viss typ av agerande i ett antal parallellfall till Wallenberg-fallet (af Sandeberg, Makarova, Feller, Meier m.fl.), av samtida tjänstemän *tolkades* som att Wallenberg fanns i livet i sovjetisk fångenskap, samt att möjligheter till utväxling förelåg. En förutsättning för att en sådan strategi skulle ha kunnat bli framgångsrik är naturligtvis att ryssarna verkligen avsåg att utväxla Wallenberg. Vad vet vi egentligen om detta?

Det har inte varit en huvuduppgift för utredningen att analysera det sovjetiska agerandet. Emellertid är det för tolkningen av det svenska agerandet nödvändigt att kort rekapitulera vad vi, med ledning av frisläppta sovjetiska dokument, idag vet om hur agerandet i Wallenberg-ärendet såg ut på den sovjetiska sidan.

Såsom framgår i den svenska arbetsgruppens rapport kan det inte tas helt för givet att de tjänstemän vid det sovjetiska utrikesministeriet, som under 1945 och 1946 samtalat med Söderblom, Hägglöf och Barck-Holst, verkligen kände till att Raoul Wallenberg befann sig i Moskva. I rapporten konstateras att det blev uppenbart för vederbörande tjänstemän först omkring årsskiftet 1946–47, att den sovjetiska säkerhetstjänsten hade Wallenberg i sitt förvar, även om ”de säkert listat ut detta tidigare” (*UD II: 52*, 2001: 164).

I den tidigare nämnda interna sovjetiska promemorian av 22 februari 1952 (och i omarbetad form den 5 juni 1952 [*Dokumentensamling*, D30, D35]) uppges att det sovjetiska utrikeskommissariatet riktade en förfrågan till det sovjetiska säkerhetskommissariatet (*Narodnyj Kommissariat Gosudarstvennoj Bezopasnosti, NKGB*) rörande uppgifter om Wallenberg den 27 juli 1945. Den 8 augusti 1945 svarade NKGB genom Merkulov att man inte förfogade över några uppgifter om Wallenberg. Såsom framgår av den sovjetiska promemorian av juni 1952 vände sig därefter Dekanozov den 28 november 1945 till Abakumov vid *Smersj* med förfrågan om Wallenberg inför en kommande föredragning inför Molotov. Dekanozov mottog emellertid inget svar på denna förfrågan. Den 3 februari 1946 ombads Abakumov av medlemmen i MID:s (*Ministerstvo Inostrannyh Del* [utrikesministeriet]) kollegium Novikov att ”påskynda ett svar på vår förfrågan av den 28/11-1945 [...] rörande material som Ni har om Wallenberg inför en föredragning [av ärendet] för ledningen” (*Dokumentensamling*, D10). Novikov bifogade också de tre fotografier som utrikesministeriet (Abramov) mottagit från Söderblom den 27 januari 1946 (P 2 Eu, 29/1-1946). Den 20 mars 1946 återkom Novikov på nytt till *Smersj* med en anhållan om påskyndande av svar på förfrågan av den 28 november 1945 (*Dokumentensamling*, D12). Som komplettering översände Novikov också vittnesuppgifterna om att Wallenberg skulle ha setts i en bil i Pest den 17 januari 1945 tillsammans med tre namngivna sovjetiska militärer (som Söderblom överlämnat till Abramov den 9 mars 1946).

Den 17 juli 1946 översände Lozovskij (som suttit med vid mötet mellan Stalin och Söderblom) en förfrågan om Wallenberg till biträdande inrikesministern Tjernysjev. Den omedelbara anledningen till Lozovskijs brev angavs vara att den svenska legationen den 12 juli 1946 överlämnat de vittnesuppgifter (från rumänen Stefan Carl [att Wallenberg setts på ett repatrieringskontor i Moskva] och tysken Erhard Hille [som uppgav sig ha träffat Wallenberg i sovjetisk fångenskap]) som af Sandeberg delgivit UD vid sin återkomst till Sverige (*Dokumentensamling*, D13). Den 9 augusti 1946 svarade inrikesministeriet, genom Krivenko, att Wallenberg inte hade befunnit sig i något av dess läger och att man saknade uppgifter om honom (*Dokumentensamling*, D14).

Säkerhetstjänsten svarar utrikesministeriet

I en odaterad promemoria (troligtvis från december 1946 eller januari 1947) gav Sysojev en sammanhållen resumé över Wallenberg-ärendets historia. Han konstaterade därefter att utrikesministeriet ännu inte givit något svar i ärendet till den svenska legationen, eftersom MGB (*Ministerstvo Gosudarstvennoi Bezopasnosti* [ministeriet för statssäkerhet]) och MVD (*Ministerstvo Vnutrennych Del* [inrikesministeriet]) vid förfrågan uppgivit att man saknade uppgifter om Wallenberg, samt kontrapionaget *Smersj* överhuvudtaget inte svarat på utrikesministeriets förfrågningar om Wallenberg. Promemorian avslutades med följande anmärkning:

För en tid sedan sade chefen för andra avdelningen vid *Smersj* kamrat Burasjnikov i ett telefonsamtal med referenten kamrat Tjebotarjov, att det i denna fråga vore önskvärt att kamrat A. J. Vysjinskij ringde kamrat Abakumov.

I den svenska arbetsgruppens rapport anges att denna promemoria var bifogad till samtalsuppteckningen från mötet mellan Sysojev och Barck-Holst den 12 december (*UD II: 52*, 2001: 93). Huruvida detta skall tolkas som att promemorian också upprättats direkt i anslutning till mötet är dock inte klart. Holtsmark daterar promemorian till januari-februari 1947. Ett inte helt otänkbart scenario är möjligtvis att Tjebotarjov, som var närvarande under mötet med Barck-Holst den 12 december 1946, med anledning av Barck-Holsts förfrågan rörande Wallenberg sedermera, i december 1946 eller januari 1947, ringde upp Burasjnikov vid *Smersj* som meddelade att Vysjinskij borde ringa upp Abakumov. (Det är härvid intressant att notera att samme Tjebotarjov var närvarande vid mötet mellan Barck-Holst och Abramov den 24 juli 1946 då samma förhandlingstaktik tillämpats (*AVPRF*, f. 0140, op. 31, p. 7, p. 133, l. 26-27).

Huruvida Vysjinskij ringde Abakumov eller inte är okänt. Dock visar detta dokument att Vysjinskij kan ha fått kunskap om Wallenbergs vistelse i sovjetisk fångenskap redan vid årsskiftet 1946-47, även om han av senare dokument att döma förefaller ha varit ovetande om Wallenbergs öde åtminstone fram till 2 april 1947.

Wallenberg-ärendets handläggning under perioden december 1946 till mars 1947

Holtsmark har gjort en viktig insats genom att ha lyckats tyda de långtifrån lättlästa anteckningar som finns på de sovjetiska samtalsuppteckningarna från december 1946 och januari 1947. På uppteckningen från samtalet mellan Barck-Holst och Sysojev den 12 december 1946 anges att en kopia av dokumentet har skickats till Abakumov. På samtalsuppteckningen från mötet mellan Barck-Holst och Lozovskij den 13 december finns flera anteckningar. Dessa presenteras i datumordning.

t. Dekanozovu [till kamrat Dekanozov].

No. 7718-M.

21.XII.46g.

t. Dekanozovu [till kamrat Dekanozov].

Prosju razobratsia i dat' predlozjenie [Jag ber om en återblick och förslag].

2.1 V. Molotov.

t. Abakumovu [till kamrat Abakumov].

(litjno) [personligt].

Prosju soobsjtjat' tjto izvestno po etomu voprosu dlja doklada t. Molotovu V.M. [Jag ber er informera om vad som är känt rörande denna fråga inför en föredragning för kamrat Molotov].

V. Dekanozov 11/1.

Kopii s rezoliutsiiami napr, t. Abakumovu 12.1.47g. [En kopia med instruktioner har skickats till kamrat Abakumov 12.1.47].

På samtalsuppteckningen från Novikovs samtal med Barck-Holst den 13 januari 1947 anges följande:

t. Vetrovu [till kamrat Vetrov].

Zaprosit' offitsialno (a ne po telefonu) nasji organy otnositelno Wallenberga [Gör en officiell förfrågan angående Wallenberg hos våra organ (men inte på telefon)].

K. N. (?) [Novikov].

16.1.47.

På Novikovs rapport från samtalet med Hägglöf den 30 januari 1947 finns följande handskrivna anteckning som tillförts den 2 februari 1947:

V tjem delo po s[usjtjtest]vu? Nuzjno [?] naiti udovletv[oritelnye] ob'iasn[eniia]. [Vad handlar detta egentligen om? Det är nödvändigt att finna godtagbara förklaringar].

A[ndrei] V[ysjinskij].

Det är mycket svårt att veta hur man skall tolka dessa randanteckningar. De kan tyda på att de diplomater, som träffade de svenska företrädarna i december 1946 och januari 1947, faktiskt var ovetande om att Wallenberg vistades i sovjetisk fångenskap. Vysjinskij kan ha ringt Abakumov någon gång i januari 1947 och fått veta hela sanningen. Hans kryptiska uppmaning att man måste finna ”godtagbara förklaringar”, synes peka på att han vid månads-skiftet januari–februari 1947 var införstådd med Wallenbergs vistelse i Lefortovo.

Gunnar Hägglöf hade i samtal med den nye chefen för protokollavdelningen vid utrikesministeriet F. F. Molotjkov vid utrikesministeriet den 24 januari 1947 låtit förstå att han önskade avlägga besök hos den sovjetiske utrikesministern Molotov (*AVPRF*, f. 0140, op. 38 d. 7 p. 144, l. 2). Den 8 februari 1947 sammanställde Vetrov ett utkast till en promemoria åt Molotov rörande fyra frågor som det svenska sändebudet kunde tänkas ta upp under samtalet. I Vetrovs promemoria tas Wallenberg-ärendet upp som första punkt.

Rörande Wallenberg refererade Vetrov vad Novikov meddelat Hägglöf vid samtalet den 30 januari 1947, nämligen att Wallenberg kunde ha flytt eller omkommit under ett fientligt flyganfall. Därefter tycks detta utkast ha delgivits Novikov som strukit över de egna spekulationerna om Wallenbergs öde och istället för hand skrivit följande:

Enligt ett muntligt meddelande i februari från Fedotov (MGB SSSR) till kamrat Novikov, står Wallenberg till MGB:s förfogande. Kamrat Fedotov har lovat att underrätta Er om orsakerna till Wallenbergs arrestering och även ge förslag till vidare åtgärder i denna fråga (*Dokumentinsamling*, D16).

Den 2 april 1947 återkom Fedotovs uppgifter i en föredragningspromemoria för Vysjinskij angående Wallenberg-ärendet som upprättats av Vetrov. Det angavs emellertid att Fedotov hade förberett frågan men ännu inte fördragit den. Därefter (den 14 maj 1947) tillställde Vysjinskij en föredragningspromemoria till Molotov, vari angavs att den svenska legationen sedan den 24 april 1945 framställt åtta skriftliga och fem muntliga förfrågningar efter

Wallenberg. Vysjinskij redogjorde därefter för Söderbloms besök hos Stalin, interpellationen i riksdagen den 27 november, samt att presskampanjen ”inleddes med en stor recension i ’Stockholms tidningen’ om en bok som heter ’Raoul Wallenberg’, skriven av en Rudolph Philipp” (*Dokumentsamling*, D18). Vysjinskij bad avslutningsvis Molotov ålägga Abakumov att ”avlägga rapport om ärendets substans och förslag om dess avveckling”. På denna promemoria har Molotov den 18 maj 1947 skrivit: ”Till Abakumov. Jag ber er rapportera till mig” (*Dokumentsamling*, D18).

Vysjinskij förbereder ett svar till Sverige

Huruvida Abakumov rapporterade till Molotov i detta skede är inte känt. Den 7 juli 1947 skickade Vysjinskij ett brev direkt till Abakumov vari han kort redogjorde för ärendet samt omtalade att den före detta amerikanske handelsministern Henry Wallace hos den sovjetiske ambassadören i USA Nikolaj Novikov framställt en begäran om information rörande Wallenbergs öde. Vysjinskij skrev därefter att det för upprättandet av ett svar till Sverige skulle vara önskvärt

att ha uppgift om den plats där Wallenberg togs under den sovjetiska militärens beskydd, var Wallenberg denna tid befann sig, vart han flyttades och huruvida det på dessa platser förekom strider eller bombardemang, om Wallenberg hade möjlighet att förflytta sig fritt, eller om han befann sig under oavbruten bevakning samt huruvida han vid den tidpunkten hade kontakter eller sammanträffanden med medlemmar av den svenska beskickningen i Wien [sic] eller med andra utlänningar (*Dokumentsamling*, D19).

Vysjinskij hade nu alltså på allvar börjat arbeta på den ”godtagbara förklaring” som han efterlyst redan i februari 1947. Detta svar står uppenbarligen i överensstämmelse med vad Novikov antytt till Hägglöf i januari 1947, och omöjliggjorde i praktiken ett återsändande av Wallenberg.

Något svar från Abakumov på Vysjinskijs brev av den 7 juli tycks emellertid inte ha kommit. I ett kort brev av den 22 juli 1947 bad Vysjinskij att Abakumov skulle påskynda ett svar. På brevet finns en anteckning av chefen för MID:s Skandinavienavdelning:

Svar har givits av Ab. [Abakumov] den 17/7-1947 i ett personligt brev till Molotov under diarienummer 3044/a” (*Dokumentsamling*, D22).

Abakumovs brev till Molotov har ej återfunnits. Samma dag skall emellertid fängelseläkaren vid Lubjanka A. Smoltsov ha skrivit följande till Abakumov:

Jag rapporterar att den Eder bekante fången Walenberg i natt plötsligt avled i cellen förmodligen till följd av en uppkommen myokardinfarkt. I samband med av Eder givna instruktioner att personligen ha tillsynen över Wallenberg, utber jag mig anvisning om åt vem skall uppdragas att verkställa obduktion i syfte att fastställa dödsorsaken. 17 juli 1947. Chef för sanitetsavdelningen i fängelset, överste i medicinska tjänsten – Smoltsov (*Dokumentsamling*, A35).

På denna rapport finns följande anteckning av Smoltsovs hand: "Har personligen underrättat ministern. Det har befallts att kremera liket utan obduktion. 17.7. Smoltsov" (*Dokumentsamling*, A35).

Huruvida Smoltsovs rapport är ett autentiskt dokument, eller om det har fabricerats exempelvis i samband med utarbetandet av Gromykos memorandum 1957, har varit föremål för ingående analys, bland annat av den svensk-ryska arbetsgruppen. Det ligger utanför föreliggande utrednings uppdrag att fördjupa sig i omständigheterna kring den sovjetiska handläggningen av Wallenberg-ärendet, och någon ny information rörande Smoltsov-rapporten har inte framkommit.

Dagen före översändandet av Abakumovs brev till Molotov hade Sohlman träffat Vetrov varvid denne hade uppgivit att det vore "mycket som talade för att Wallenberg omkommit under de intensiva bombardementen eller eldstriderna" i Budapest (P 2 EuI, 26/7-1947).

Den 9 augusti 1947 översände Vysjinskij en föredragningspromemoria till Molotov med ett utkast till svar rörande Wallenberg, och den 18 augusti överlämnades Vysjinskijs note till Sohlman, vari uppgavs att "Wallenberg icke finns i Sovjetunionen och att han är okänd för oss", samt att "det återstår bara att förmoda att Wallenberg omkom vid tiden för striderna i staden Budapest, eller också att han greps av pilkorsarna" (P 2 EuI, 18/8-1947). Vysjinskij konstaterade också att utrikesministeriet visserligen nåddes den 14 januari 1945 (torde avse det numera dokumenterade meddelandet från J. Dimitrienko vid den 151:a infanteridivisionen till chefen för den politiska avdelningen vid 7:e gardesarmén) av information baserad på indirekta uppgifter från en av militärbefälhavarna i Budapest" om att Raoul Wallenberg påträffats. Det hade emellertid

visat sig omöjligt att verifiera denna information, eftersom de förbittrade striderna om staden hade pågått ytterligare omkring en månad efter detta datum.

Brottstycken av information

Som framgår ger de utlämnade sovjetiska dokumenten endast brottstycken av information om hur Wallenberg-ärendet egentligen hanterades av den sovjetiska utrikesledningen. Av dokumenten att döma tycks varken Molotov eller Vysjinskij ha känt till att Wallenberg fanns i Sovjetunionen förrän i januari–februari respektive april 1947 (förutsatt att inte Vysjinskij verkligen ringde Abakumov redan i december 1946 och då fick reda på hela sanningen om Wallenberg).

Emellertid är det, som konstateras i den svenska arbetsgruppens rapport, mycket osannolikt att Molotov skulle ha varit ovetande om Wallenbergs öde (*UD II: 52*, 2001: 72, 164). Det är också rimligt att Dekanozov, som hade nära band till säkerhetstjänsten, kände till att Wallenberg befann sig i sovjetisk fångenskap. Vetrovs brev till Dekanozov av den 17 mars 1945 rörande skäl till evakuering av diplomatisk personal från röda arméns uppmarschområde (*AVPRF*, f. 0140, op. 30 d. 6 p. 129, l. 16), Dekanozovs anmärkning inför Söderblom den 25 april 1945, med hänvisning till Budapest-legationens verksamhet att svenskarna ”ibland är alltför gästfria” (P 40 R, 25/4-1945), och hans skriftväxling den 23–24 maj 1945 med Slavin och Vetrov rörande plundringen av Budapest-legationen (*AVPRF*, f. 0140, op. 31 d. 2 p. 133, l. 1, *AVPRF*, f. 0140, op. 30 d. 10 p. 129, l. 3), visar att han var insatt i frågorna kring den svenska legationen i Budapest.

Bristen på korrespondens mellan sovjetledningens och diplomaternas agerande

Vysjinskij förefaller ha fått kännedom om hur det verkligen förhöll sig med Wallenberg i januari-februari 1947. Ett halvår senare deltog han emellertid i utformandet av ett svar vars innebörd var att Wallenberg måste ha omkommit i Ungern. Någon form av beslut rörande Wallenbergs öde förefaller alltså ha fattats mellan februari och juli 1947. Detta sammanfaller dock märkligt nog inte med den

dokumenterade förändringen i de lägre tjänstemännens agerande inför svenska diplomater vilken skedde i januari 1947. Varför ersatte plötsligt de lägre tjänstemännen tillämpandet av samma förfarande i fallet Wallenberg, som man tillämpat i fallet af Sandeberg/Makarova, med spekulationer om Wallenbergs förmodade död i Ungern, när personer i ledningen, av dokumenten att döma, varken tycktes ha varit informerade om Wallenbergs öde, eller hade fattat något beslut om hur man skall förfara med honom?

Det kan inte uteslutas att de sovjetiska diplomaterna tog tillfället i akt att ta upp olösta frågor (såsom Makarova och Granovskij), närhelst svenska företrädare tog upp Wallenbergssaken, utan att de hade någon vetskap om att Wallenberg fanns i Moskva, och utan att de hade någon direkt avsikt att föreslå ett utbyte av människor. Möjligtvis har man helt enkelt velat uppnå en jämvikt i diskussionen med de svenska företrädarna.

Att detta är en rimlig tolkning framgår av det ovan presenterade brevet från Tjernysjev till Abramov av den 8 januari 1946, vari han, som nämnts, uppmanade femte europeiska avdelningen vid utrikeskommissariatet ”att mer noggrant följa vår brevväxling och vid lägliga tillfällen framställa våra frågor inför svenska legationen i Moskva”. Det förefaller som Abramov, som en direkt följd av detta brev, började ta upp ärendet Makarova när Söderblom anförde ärendena af Sandeberg, Späth-Dos osv. Möjligtvis kan alltså det, som tycktes ha varit förtäckta propåer om utväxling från Abramov och Sysojev, i själva verket ha varit något av ett sovjetiskt diplomatiskt standardförfarande: Närhelst den svenska sidan tog upp ett problem skulle ärendet Makarova, ärendet Granovskij m.fl. anföras från sovjetisk sida.

Denna tolkning finner också stöd i Sysojevs uppteckning av samtalet med Barck-Holst den 12 december (då Barck-Holst frågade om det från sovjetisk sida ifrågasattes en utväxling av Wallenberg):

Jag anmärkte, att jag inte kopplade samman dessa frågor [Makarova, Granovskij etc.], med Wallenbergssaken, men eftersom Barck-Holst meddelat att Wallenbergssaken låg som en svart fläck på de svensk-sovjetiska relationerna, var jag tvungen att göra denna anmärkning mot bakgrund av de verkliga fläckarna på dessa relationer (*AVPRF*, f. 06, op. 9, p 1280, p. 81).

Barck-Holst skrev i sin samtalsrapport att Sysojev ”synbarligen icke väntat denna vändning av samtalet” (P 2 EuI, 12/12-1946).

Detta låter antyda att Barck-Holsts fråga huruvida det från sovjetisk sida ”numera ifrågasattes en utväxling” av Wallenberg, orsakat viss förvirring och rentav förskräckelse hos Sysojev.

Den omständigheten att den ovan nämnda promemorian av Sysojev (i vilken Vysjinskij uppmanades ringa till Abakumov) var bifogad till denna samtalsrapport, och möjligtvis kan ha upprättats direkt i anslutning till samtalet, kan tyda på att Tjebotarjov omedelbart efter mötet ringde upp Burasjnikov, varefter Abakumov berättade sanningen för Vysjinskij, som därefter avrådde sin lägre tjänstemän från att använda Wallenberg-ärendet som en beståndsdel i ett diplomatiskt standardförfarande för att uppnå jämvikt i förhandlingarna.

Samtidigt förefaller det högst osannolikt att lägre tjänstemän, såsom Vetrov, Abramov, Sysojev och Novikov, som verkade i det sovjetiska utrikesministeriet åren efter 1930-talets terror och utrensningar vilka i hög grad också drabbat diplomatkåren (Conquest, 1990: 423–425), skulle ha vågat ta egna initiativ i sina samtal om en försvunnen utländsk diplomat med främmande sändebud, eller ta upp Wallenberg enbart på grundval av en uppmaning från Sovjetunionens minister i Stockholm. Frågans redan från början känsliga karaktär, och det faktum att Stalin själv, att döma av Söderbloms samtalsuppteckning från mötet den 15 juni 1946, var medveten om att man från sovjetisk sida utfärdat instruktioner om skydd åt den svenska legationspersonalen vid beskickningen i Budapest, förstärker ytterligare utredningens skepsis till antagandet att de sovjetiska utväxlingspropåerna vid samtalen med Söderblom och Barck-Holst (den 30 april 1946, den 24 juli 1946 och den 12 december 1946), skulle ha tillkommit på initiativ av tjänstemän på Abramovs och Tjernysjevs nivå.

På de tre sovjetiska samtalsrapporter från de tillfällen då Wallenberg-ärendet kopplats samman med sovjetiska repatrieringsärenden (från samtalet med Söderblom den 30 april och med Barck-Holst den 24 juli och 12 december 1946) angavs att Vysjinskij, Dekanozov, Novikov och Tjernysjev tagit del av samtalet Abramov/Söderblom, och att Molotov, Vysjinskij, Dekanozov, Zarubin, Novikov och Tjernysjev tagit del av samtalen mellan Abramov/Barck-Holst och Sysojev/Barck-Holst. Den sovjetiska utrikesledningen var således förtrogen med vad som sagts under dessa samtal (*AVPRF*, f. 0140, op. 31 d. 7 p. 133, l.l. 12-13, *AVPRF*, f. 0140 op. 31 p. 7 p. 133 l. 26-27, *AVPRF*, f. 06, op. 9 p. 1280 p. 81).

Det är också av intresse att notera att Tjernysjevs uppmaning till femte europeiska avdelningen vid utrikeskommisariatet att bättre följa korrespondensen från sovjetbeskickningen i Stockholm sändes den 8 januari 1946. Därefter träffades Söderblom och Abramov vid tre (dokumenterade) tillfällen, den 14 januari, 9 februari och 9 mars 1946. Vid det första mötet, den 14 januari, hade säkerligen Tjernysjevs förslag antingen inte kommit fram till Moskva, eller ännu inte implementerats. Makarova-ärendet berördes inte. Vid mötet den 9 februari 1946 tog Abramov för första gången upp Makarova med Söderblom, efter att denne talat om Viva Lundbergs återfärd till Sverige. Vid denna tidpunkt hade alltså Abramov tagit del av brevet från Tjernysjev och börjat tillämpa dennes råd. Wallenberg-ärendet nämndes inte av Söderblom vid detta tillfälle. Vid mötet den 9 mars tog Söderblom upp fallen Meier-Gertner och Späth-Dos, varefter Abramov, åter i enlighet med Tjernysjevs uppmaning, bemötte dessa ärenden med ärendet Makarova.

Först därefter tog Söderblom upp Wallenberg. Abramovs svar på detta blev endast: ”Jag lovade att vidarebefordra dessa uppgifter till de vederbörande sovjetiska organen” (*Dokumentsamling*, D11).

Abramov tog alltså inte upp något av de olösta problemen i de svensk-sovjetiska relationerna som Tjernysjev anförde i sitt brev, när Wallenberg fördes på tal. Visserligen var naturligtvis frågan om Makarova redan använd, men Abramov kunde ha nämnt t.ex. frågan om de fem internerade sovjetiska sjömännen (som också nämndes i Tjernysjevs uppmaning till Abramov).

Om vi antar att Abramovs sammankoppling av Wallenberg med Makarova skedde som ett direkt resultat av Tjernysjevs brev, är det rimligt att fråga sig varför Abramov inte tillämpade denna taktik på fallet Wallenberg vid mötet den 9 mars, när han faktiskt gjorde just det, åtta veckor senare, vid mötet den 30 april 1946. Detta kan tolkas som att Abramov under perioden mellan den 9 mars och 30 april 1946 kan ha bett om instruktion från sina överordnade om hur han skulle förfara i fallet Wallenberg och därvid fått klartecken att börja tillämpa Tjernysjevs uppmaning om sammankoppling också på fallet Wallenberg. Att Wallenberg kopplades samman med Makarova vid mötet den 30 april skulle följaktligen ha skett i enlighet med instruktion från ledningen.

En ytterligare faktor som talar för att Abramovs sammankoppling av fallet Wallenberg med Makarova verkligen kan ha varit avsedd som ett medveten inbjudan till förhandlingar om Wallenberg (och

följaktligen skedde med ledningens goda minne) utgörs av det faktum att Abramov tillämpade samma modell två år senare, i juni 1948. Sohlman skrev följande i ett handbrev till Engzell den 1 juli 1948:

När Pripp igår i annat ärende besökte chefen för Nordeuropeiska avdelningen i härvarande utrikesministerium, minister Abramov, tog den senare upp ärendet Lydia Makarova. Herr Abramov sade, att en svensk, Henning Frösth [...] begått ett brott men att man vore villig att låta honom hemresa mot det att Makarova utlämnades (HP 21 B, 1/7-1948).

Det rådde av Sohlmans rapport att döma ingen tvekan från Pripps sida att Abramov här framställde ett förslag om utväxling av Frösth mot Makarova. Det finns dock, anmärkningsvärt nog, inga tecken som tyder på att denna viktiga samtalsrapport någonsin satts i samband med det sovjetiska agerandet fallet Wallenberg.

En ändrad sovjetisk utrikespolitik gentemot Sverige i mars 1946

Abramovs sammankoppling av Wallenberg och Makarova sammanfaller i tid med en dokumenterad generell omsvängning i den sovjetiska utrikespolitiken gentemot Sverige. I ett brev till Molotov av den 16 februari 1946 konstaterade Tjernysjev att England och USA hade stärkt sitt inflytande över Sverige. De anglosaxiska länderna hade, enligt Tjernysjev, ökat sin handel med Sverige, de försåg Sverige med råvaror och bränsle, de hade skickat ett stort antal militära delegationer till Sverige, sålt vapen, samt intensifierat den politiska och kulturella propagandan i landet. Mot bakgrund av denna utveckling föreslog Tjernysjev att den sovjetiska politiken gentemot Sverige borde ändra karaktär. Det sovjetiska inflytandet i Sverige borde, enligt Tjernysjev stärkas (*AVPRF*, f. 012, op. 7, p. 119, d. 473, ll 8-10).

Som förslag till åtgärder för att öka det sovjetiska inflytandet i Sverige anförde Tjernysjev att Moskva inte borde uppfatta den svenska vägran att repatriera de civila baltflyktingarna som ett hinder mot en förbättring av de svensk-sovjetiska relationerna, att Sovjetunionen borde stödja Sveriges ansökan till Förenta nationerna, att man borde få till stånd en ökning av handelsförbindelserna med Sverige, samt acceptera den av Sverige föreslagna miljardkrediten till Sovjetunionen.

Tjernysjjevs initiativ till förbättring av de svensk-sovjetiska relationerna tycks av Molotov ha delegerats för vidare handläggning till chefen för den femte europeiska avdelningen vid utrikesministeriet Abramov. Den 1 mars 1946 skrev Abramov ett brev till Novikov vari han orienterade denne om Tjernysjjevs initiativ till översyn av den sovjetiska politiken gentemot Sverige och förslag till åtgärder, som enligt Abramov med vissa modifieringar "låg rätt i tiden" och var "riktiga" (*AVPRF*, f. 0140, op 31 d., r. 133, l.l. 13-13 ob).

Abramov föreslog att man borde underrätta svenskarna om att Sovjetunionen kunde tänka sig en förbättring av relationerna, men endast på villkor att man från svensk sida erbjöd ett för den sovjetiska sidan tillfredsställande handelsavtal, att man erbjöd en kredit på goda villkor, att man tillät Sovjetunionen att öppna 5-6 konsulat i Sverige, att de svenska tidningarna slutade publicera artiklar vari Sovjetunionen utsattes för förtal. Abramov föreslog också att man möjligtvis kunde begära att de svenska kraven från 1941 på ersättning för förlorad egendom i de sovjetockuperade baltiska staterna drogs tillbaka.

Att ställa villkor inför svenskarna var enligt Abramov nödvändigt, eftersom svenskarna annars kunde bibringas uppfattningen att den förändrade sovjetiska politiken var resultatet av en "hård och oföränderlig" svensk utrikespolitisk linje gentemot Sovjetunionen.

Den 30 mars 1946 sände Tjernysjev ett brev till Molotov vari han utvecklade sina resonemang av den 16 februari 1946 (*AVPRF*, f. 0140, op. 31 d. 5 p. 133, l.l. 14-20). Tjernysjev presenterade sju åtgärder som var nödvändiga för att åstadkomma en förbättring i de svensk-sovjetiska relationerna. Under punkt sex skrev Tjernysjev följande:

Många svenskar, i synnerhet företagare och några socialdemokrater, som har ett gott förhållningssätt till oss, har ofta sagt mig, att Söderblom är pro-nazist, att han har tagit aktiv del i eftergiftspolitiken gentemot Tyskland, och att han därför inte kan vara svenskt sändebud i Moskva. Man har frågat mig om vår mening rörande Söderblom och uttalat sin önskan att få honom utbytt. I syfte att åstadkomma en förbättring av de ömsesidiga relationerna med Sverige borde vi få till stånd ett återkallande av Söderblom och få honom utbytt mot någon mer objektiv och auktoritativ person. Den svenska regeringen, som också är intresserad av en förbättring av förhållandet till oss, kommer att byta ut Söderblom om vi blott gör en minsta antydning om detta (*AVPRF*, f. 0140, op. 31 d. 5 p. 133, l.l. 14-20).

Det framgår av sändlistan att också Abramov fick del av Tjernysjevs brev. Novikov och Abramov hade därtill sannolikt under mars månad 1946 utväxlat en eller flera skrivelser (som denna utredning inte har haft tillgång till), varigenom konkreta förslag till åtgärder utarbetats. Dessa förslag sammanfattades därefter i en promemoria av Abramov som den 31 mars 1946 tillställdes Molotov (*AVPRF*, f. 0140, 31 d., 5 p. 133, l.l. 21-23). Häri återkom, med vissa modifieringar, de ovan anförda förslagen, varefter man diskuterade hur den nya sovjetiska utrikespolitiken gentemot Sverige skulle igångsättas. Omsvängningen borde, enligt Abramov, inledas med krav på eftergifter från Sverige.

Som ett första steg borde man kräva ett antal eftergifter från svensk sida. Sverige måste erbjuda ett lån på goda villkor, annullera sina krav på ersättning för nationaliserade egendomar i Balticum, byta ut det svenska sändebudet i Moskva osv. (*AVPRF*, f. 0140, 31 d., 5 p. 133, l.l. 21-23).

Den nya sovjetiska politiken gentemot Sverige tycks ha börjat tillämpas medan utarbetandet av densamma ännu pågick. Den 12 mars 1946 meddelade Nikitin till Sohlman att man från sovjetisk sida ansåg det vara dags att återuppta förhandlingarna om utökade handelsrelationer. Den 15 mars 1946 meddelade Söderblom att det från sovjetisk sida fanns "ett livligt intresse för handelsförbindelser med Sverige" (HP 64 A, 15/3-1946), och den 26 mars telegraferade Söderblom till Stockholm att också Abramov påtalat det sovjetiska intresset för upptagande av handels- och kreditförhandlingar (HP 64 A, 26/3-1946). I ett längre handbrev till Sohlman noterade Söderblom:

Vad frågans politiska betydelse beträffar, vill jag tillägga, att det härifrån sett förefaller såsom om nu möjligheter föreläge för att reda upp svensk-ryska mellanhavanden av olika slag i samband med en handelsuppgörelse. Betydelsen härav ligger i öppen dag (HP 64 Er, 29/3-1946).

Den 1 april telegraferade Söderblom att han kallats till Mikojan för förhandlingar (HP 64 Er, 1/4-1946), och den 2 april 1946 noterade Undén i sin dagbok att Söderbloms telegram "ang. ryskt intresse för återupptagande av handelsförhandlingar" inkommit till Stockholm. "De politiska förutsättningarna finnas. Jag har alltså haft rätt i min uppfattning att ett gott fhde till Sovjet kunnat byggas upp".

Den 20 mars frigavs också af Sandeberg (även om detta också kan tolkas som en betalning för beslutet av februari 1946 att utlämna ingermanlänningarna till Finland).

Att den ändrade sovjetiska politiken gentemot Sverige verkligt var påtaglig framgår inte minst av Ingemar Hägglöfs notering i dagboken den första april 1946:

På UD fann jag att svar avgivits till Nikitin om en svensk miljardkredit plus handelsutbyte därutöver ca 100 miljoner per år. I samband härmed ha ryssarna plötsligt ändrat inställning och äro "all smiling". Skickar hem af Sandeberg och inviterar Staffan att besöka Mikojan.

Såsom framgått ovan av breven den 4 och 11 april 1946 rörande det sovjetiska beslutet att sända hem af Sandeberg, var Söderblom både glatt överraskad men också förvånad över den plötsliga omsvängningen i det sovjetiska förhållningssättet till Sverige. Han konstaterade att man dröjt med att utlämna af Sandeberg eftersom fallet Makarova inte fått sin lösning, men att man "av allt att döma om kring den 20 mars, [...] trots allt [beslutat] sända hem den siste svensken" (HP 80 B, 11/4-1946).

Huruvida beslutet att sända hem af Sandeberg, eller Abramovs sammankoppling av ärendena Makarova/Wallenberg hade någon koppling till den nya politiken är inte känt. Varken Edward af Sandeberg eller Raoul Wallenberg förekommer i de ovan anförda brev och promemorior som upprättades rörande tänkbara åtgärder för att åstadkomma en förbättring i de svensk-sovjetiska relationerna.

Det framstår dock som ett intressant sammanträffande att Abramov *inte* kopplar samman fallet Wallenberg med Makarova vid mötena med Söderblom den 9 februari och 9 mars 1946, då alltså den nya sovjetiska politiken ännu inte utarbetats och trätt i kraft, och att Abramov faktiskt gör denna sammankoppling *efter* att den nya linjen utarbetats och trätt i kraft. Det synes rimligt att anta att sammankopplingsförfarandet skedde på instruktion från högsta ort. Följaktligen är det rimligt att också upphörandet med denna modell skedde på order från den sovjetiska statsledningen. Om vi antar att Abramov i början av april fick instruktion att börja tillämpa denna förhandlingsmodell och att Novikov i januari 1947 instruerades att upphöra med detta, kan vi då utläsa några som helst motsvarande variationer i den sovjetiska behandlingen av Raoul Wallenberg? I det följande skall vi kort, utifrån de vittnesmål som finns tillgängliga, försöka utröna huruvida behandlingen av Raoul

Wallenberg i Lubjanka och Lefortovo-fängelserna på något sätt korresponderar med det mönster som vi kan urskilja i de svensk-sovjetiska förhandlingarna.

14.2 Återspeglas den ändrade sovjetiska hållningen i behandlingen av Raoul Wallenberg?

Vad hände Raoul Wallenberg efter den 17 januari 1945?

Innan vi går in på frågan om överensstämelsen mellan de svensk-sovjetiska kontakterna och behandlingen av Raoul Wallenberg, skall vi kort nämna något kring vad som faktiskt hände Raoul Wallenberg sedan han arresterats av de sovjetiska myndigheterna i januari 1945. Det går att teckna en tämligen god bild av skeendet mot bakgrund av de vittnesmål som inkom under första hälften av 1950-talet. Enligt vittnet Ernst Huber hade Wallenberg och hans chaufför Vilmos Langfelder, vid de sovjetiska truppernas ankomst till Budapest i januari 1945, sökt komma i kontakt med det sovjetiska kommandot i syfte att utverka skydd åt judarna. På vägen dit hade emellertid Wallenbergs bil stoppats av sovjetiska soldater, vilka tvingade dem att stiga ur bilen och därefter skar sönder däcken. Wallenberg blev överlämnad till NKVD och satt en tid i ett provisoriskt NKVD-häkte i Budapest (*Vitboken*, 1957: 93). Enligt vittnet Gustav Richter hade Wallenberg anmält sig hos de sovjetiska militärkommandot, men därefter blivit skickad från den ena instansen till den andra, och slutligen hade de blivit häktade (*Vitboken*, 1957: 71). Enligt vittnena Erhard Hille och Jan Loyda hade Wallenberg uppsökt det sovjetiska kommandot i syfte att försöka utverka att den svenska beskickningen inte skulle beskjutas. Wallenberg hade dock, enligt Hille, blivit uppmanad att vända sig direkt till marskalk Malinovskij. Emellertid blev Wallenberg och Langfelder häktade av en NKVD-officer med majors grad (*Vitboken*, 1957: 88).

Det är viktigt att hålla i minnet att den sovjetiska behandlingen av Wallenberg under januari inte i någon nämnvärd grad skilde sig från den behandling som hundratals, ja rentav tusentals människor fick erfaras efter den sovjetiska erövringen. Vi har ovan pekat på att bl.a. Anger och Danielsson fick ett liknande bemötande. I ett brittiskt dokument uppges en holländsk officer ha sagt följande:

When Russians entered Budapest they asked me many things but I did not tell them all. They asked me if I was working for the intelligence service and told me they thought I was. They kept me in prison for six weeks in a room with two Hungarians outside which were guards and I was treated as an enemy. (*Public Records Office* HS4/103, 58340).

Både Huber och Richter uppger att Wallenberg och Langfelder därefter färdades med järnväg via Rumänien till Moskva. Enligt Huber hade man vid ett uppehåll i den rumänska staden Jasi tillåtit Wallenberg och Langfelder att stiga av tåget och besöka restaurang Luther. De sovjetiska myndigheterna hade förklarat för Wallenberg att de inte skulle betrakta sig som fångar, utan blott som tagna i skyddshäkte. I Moskva hade man bland annat visat dem tunnelbanan och de hade gått till fots till Lubjanka, varefter man skilt Wallenberg och Langfelder åt. De bägge hade därefter inte setts (*Vitboken*, 1957: 72, 93).

Enligt Richter hade Wallenberg den 31 januari 1945 förts in i samma cell (nummer 121) i Lubjanka-fängelset som Richter och den österrikiske löjtnanten Otto Scheuer (*Vitboken*, 1957: 71). (Tidsuppgiften torde dock vara felaktig eftersom det av Wallenbergs registreringskort framgår att han ankom till Lubjanka den 6 februari 1945. Även Hille uppger att Wallenberg och Langfelder ankom till Lubjanka den 6 februari 1945). Richter uppgav att Wallenberg, någon gång under februari 1945 upprättade en skrivelse på tyska till fängelsedirektören vari han protesterade mot sin häktning och begärde, i egenskap av svensk medborgare och diplomat, få träda i förbindelse med den svenska beskickningen i Moskva (*Vitboken*, 1957: 72).

Den 8 februari genomgick Wallenberg sitt första förhör. Det hölls från 01.05 till 04.35 (*UD II: 52*, 2001: 74), och enligt Richter uppgav Wallenberg att förhørsledaren sagt till honom: ”Ni är oss ju bekant. Ni tillhör en storkapitalistisk familj i Sverige” (*Vitboken*, 1957: 72). Wallenberg anklagades enligt Richter för att ha bedrivit spioneri. Richter uppgav sedermera, i samtal med den svensk-ryska arbetsgruppen, att Wallenberg vid ett tillfälle förts till förhör runt midnatt. Han återvände till cellen först vid ca kl. 06.00 och uppgav då att förhørsledaren hade varit ”en blond officer”, som enligt Wallenberg var ”en förfärlig man” (*UD II: 52*, 2001: 78).

Raoul Wallenbergs komplicerade belägenhet

Det kan härvid vara värt att understryka att Raoul Wallenberg nu befann sig i en ytterst komplicerad situation. Det är svårt att tänka sig vad Raoul Wallenberg skulle ha sagt rörande sig själv och sitt uppdrag för att inte väcka de sovjetiska förhållningarnas intresse och misstänksamhet. Hans namn var väl känt i Budapest för en i sovjetiska ögon sannolikt svårbegriplig verksamhet som gick ut på att rädda judar, han tillhörde en av världens mest inflytelserika bankfamiljer (som vid tiden för hans arrestering var inbegripen med förhandlingar om handelskrediter till Sovjetunionen), han hade en officiell titel som legationssekreterare med diplomatisk immunitet, men var i praktiken endast tillfälligt anställd inom den svenska utrikesförvaltningen; hans uppdrag var utformat av en amerikansk organisation vars sambandsman i Skandinavien också var agent inom den amerikanska underrättelsetjänsten, han hade mottagit instruktioner för sitt uppdrag från USA:s utrikesminister Hull, och personal vid den svenska beskickningen i Budapest, såsom Grossheim-Krisko (och sannolikt även Tolstoj-Kutuzov) hade i förhör bland annat uppgivit att Wallenberg givit skydd åt fiender till Sovjetunionen.

Att OSS verkade från Stockholm i Baltikum var med största sannolikhet därtill känt för den sovjetiska underrättelsetjänsten. Följande ordväxling, som utspann sig mellan en intet ont anande Söderblom och Vetrov den 29 januari 1945, alltså lite mer än en vecka före Wallenbergs första förhör i Lubjanka, kan knappast ha förbättrat situationen för Wallenberg:

I syfte att informera mig [Vetrov] om beskickningens alla arbetsuppgifter sade S[öderblom] att han har för avsikt att utöka Svenska beskickningens personal i Moskva med hänvisning till att den sovjetiska beskickningens personal i Stockholm är ganska stor.

Jag påpekade att den största beskickningen i Stockholm är den tyska.

S[öderblom] skyndade sig att försäkra att den nu reducerats betydligt och att den största beskickningen nu är den amerikanska beskickningen med sina 300–400 medarbetare (*AVPRF*, f. 0140, op. 30, p. 8, p. 129).

Därtill förtjänar det att också i detta sammanhang anmärkas att Raoul Wallenbergs almanacka innehöll noteringar om ”Mr Olsen 18.00” den 12 juni, samt ”Am. minister Bellmansro 13.00” den

28 juni 1944. Under bokstaven "E" i almanackans telefonbok återfinns bl.a. namnet Eichmann. Denna almanacka hamnade i samband med arresteringen hos de sovjetiska myndigheterna, och dessa genomförde med all sannolikhet en minutiös genomgång av dess innehåll.

Förflyttning till Lefortovo

Wallenberg vistades i cell 121 (troligtvis) fram till den 6 mars då han, enligt vittnet Jan Loyda, överfördes till samma cell som Loyda och tysken Willy Roedel (*Rapport*, 2001: 20). Där kom han att förbli i sex till åtta veckor. Wallenberg hade härvid uppgivit för Loyda att han betraktade gripandet som ett oförklarligt misstag, och att detta nog skulle redas ut. Vid ett förhör hade förhørsledaren inför Loyda uppgivit att Wallenberg "inte är någon diplomat utan en svensk som hjälpt rika judar i Ungern" (*UD II: 52*, 2001: 79). Enligt Hille hade Loyda uppgivit att Wallenberg sagt till ryssarna att man inte hade någon anledning att hålla honom fången eftersom han arbetat för ryssarna i Budapest. Detta ville man från sovjetisk sida inte tro. Istället hade förhørsledaren sagt att Wallenberg "vore en rik svensk kapitalist, och vad skulle en sådan väl göra för ryssarna?" (*Vitboken*, 1957: 89).

Den 28 april 1945 genomgick Wallenberg sitt andra förhör (*UD II: 52*, 2001: 75).

Den 29 maj 1945 flyttades Wallenberg, tillsammans med Roedel från Lubjanka till Lefortovo-fängelset. Där hade Wallenberg fortlöpande "knackningskontakt" med krigsfångarna Karl Supprian, Anton Mohrmann, Horst Kitschmann, Claudio de Mohr, Willy Bergemann, Ernst Ludwig Wallenstein, Bernhard Rensinghoff och Heinz Helmut von Hinckeldey. Wallenberg hade, enligt von Hinckeldey upprepade gånger protesterat mycket skarpt mot sin häktning, samt fordrat att, i egenskap av diplomat från en neutral stat, få bli satt i förbindelse med en representant för svenska beskickningen i Moskva. Han hade också vägrat uttala sig vid förhör med hänvisning till sin diplomatiska status (*Vitboken*, 1957: 78).

Vid årsskiftet 1945/46 hade Wallenberg för avsikt att rikta en protestskrivelse. Han visste dock inte till vem skrivelsen borde riktas. Wallenberg och Wallenstein hade diskuterat frågan genom knackningskontakt och överenskommit att skrivelsen borde riktas till Stalin och avfattas på franska språket. Rensinghoff uppger,

liksom Wallenstein, att Wallenberg var sysselsatt med att avfatta en skrivelse på franska. I skrivelsen begärde Wallenberg åter att få komma i kontakt med den svenska beskickningen i Moskva (*Vitboken*, 1957: 80). Enligt Rensinghoff hade den riktats till Stalin under sommaren 1946, och Wallenberg skall ha erhållit en bekräftelse på att hans ansökan avsänts (*Vitboken*, 1957: 86-87).

Den 17 juli 1946 genomgick Wallenberg sitt tredje förhör (*UD II: 52*, 2001: 75).

Bergemann uppger att Wallenberg under sin vistelse i Lefortovo vid återkommande tillfällen begärt att få besked om sitt öde. Man hade därvid ”tröstat Wallenberg med hänvisning till den konferens som skulle äga rum i Moskva i mars 1947 och vid vilken fångarnas öden skulle avgöras” (*Vitboken*, 1957: 82). Den konferens som avsågs var, enligt den svensk-ryska arbetsgruppen sannolikt den konferens som hölls i Moskva i mars 1947 mellan Sovjetunionen å ena sidan och Finland, Rumänien, Ungern och Bulgarien å den andra. Fredsavtal med dessa stater hade uppnåtts 1946, och konferensen syftade till att lösa praktiska frågor, bland annat rörande repatriering av krigsfångar. Vissa krigsfångar tilläts, som ett resultat av denna konferens, att återvända till sina hemländer (*UD II: 52*, 2001: 77).

Åter till Lubjanka

Enligt Bergemann förflyttades Wallenberg och Roedel från sin cell i Lefortovo till Lubjanka någon gång under perioden mars till maj 1947 (*Vitboken*, 1957: 82). Enligt den svensk-ryska arbetsgruppen, som bygger sin uppgift på en registreringsjournal från Lefortovo förflyttades Wallenberg från Lefortovo den 1 mars 1947 (*UD II: 52*, 2001: 76).

Enligt Rensinghoff hade Wallenberg kallats till förhör kort före Wallenbergs och Roedels förflyttning. Förhöret och den efterföljande förflyttningen skulle ha ägt rum i december 1946 (*Vitboken*, 1957: 87). Den svensk-ryska arbetsgruppen konstaterar att Wallenberg hämtades till förhör strax före förflyttningen, men att det inte finns något förhör registrerat i förhørsjournalen. Man tycks härvid utgå från att den omnämnda förflyttningen avser den som skedde den 1 mars 1947 (*UD II: 52*, 2001: 76).

Enligt Rensinghoff hade Wallenberg efter förhöret knackat ned att förhørsledaren meddelat honom ”att hans fall vore helt klart,

och att han vore 'ett politiskt fall'. Om han ansåg sig oskyldig var det hans sak att bevisa detta. Det bästa beviset för att Wallenberg vore skyldig låg, enligt förhørsledaren, i det faktum, att svenska beskickningen i Moskva och svenska regeringen icke hade gjort någonting åt hans sak". Wallenbergs begäran att få komma i direkt kontakt med svenska beskickningen i Moskva eller Röda korset, eller att få rikta en skrivelse till dem, hade avfärdats under hänvisning till "att ingen människa tar notis om er". "Om svenska regeringen eller dess beskickning hade haft något som helst intresse för er, så hade de redan för länge sedan satt sig i förbindelse med er". Vid ett annat tillfälle hade förhørsledaren, enligt Wallenberg, uppgivit att "ni kommer av politiska skäl aldrig att dömas". Rensinghoffs kontakt med Wallenberg avslutades troligtvis, såvitt Rensinghoff kunde erinra sig, på hösten 1946, med ett kort meddelande från Wallenberg: "Vi förs bort" följt av några knytnävsslag mot väggen (*Vitboken*, 1957: 87). Även vittnet Mohrmann säger sig ha haft sin sista kontakt med Wallenberg i december 1946 (*Vitboken*, 1957: 85).

Den 11 mars 1947 genomgick Wallenberg sitt femte förhör, denna gång i Lubjanka, dit Wallenberg nu förflyttats. Den svensk-ryska arbetsgruppen konstaterar att det skett en förändring i behandlingen av Wallenberg "som delvis fortfarande är höljt i dunkel" runt månadsskiftet februari/mars 1947. Enligt en muntlig utsaga given till den svensk-ryska arbetsgruppen från tolken Kondrasjov, var förhöret den 11 mars ett "slags kontrollförhör, med genomgång av tidigare lämnade uppgifter rörande dokument med listor som påträffats vid arresteringen". Förhørsledaren hade också, enligt Kondrasjov, intresserat sig för Wallenbergs kontakter med tyskar och amerikaner (*UD II: 52*, 2001: 82).

Juli 1947

Flera vittnen uppger att något hänt i slutet av juli 1947. Richter uppger att han hämtades till förhör vid 10-tiden på kvällen den 27 juli 1947. Förhørsledaren frågade vilka han delat cell med, varvid Richter uppgav Wallenbergs namn. Man undrade då för vilka fångar Richter berättat något om Wallenberg. Richter uppgav ett antal namn, varefter han placerades i ensamcell fram till den 23 februari 1948 (*Vitboken*, 1957: 72-73).

Huber uppger att han en kväll i slutet av juli 1947 hämtades till förhör varvid han dock inte fördes till den vanliga förhørslokalen, utan till ett annat rum. Förhørsledaren var en ”ung, blond jätte, som var civillklädd”. Denne ställde frågor rörande vilka personer som Huber delat cell med i Lobjanka- och Lefortovo-fängelserna. Huber nämnde att han delat cell med Langfelder och förhørsledaren intresserade sig för vad Langfelder berättat om Wallenberg. Därefter placerades Huber i ensamcell i Lobjanka till den 27 april 1948 (*Vitboken*, 1957: 92-93).

I slutet av mars 1951 fördes Huber in i en cell tillsammans med Hille och en finne vid namn Pelkonen. Bägge hade suttit tillsammans med Langfelder och i augusti 1947 hade Hille förflyttats från lägret Krasnogorsk till Lobjanka där han sammanfördes med Pelkonen (*Vitboken*, 1957: 94-95).

Pelkonen uppgav, enligt Hille, att han den 27 juli 1947 kallats till förhör rörande vilka uppgifter Langfelder lämnat om den svenske legationssekreteraren. Pelkonen hade emellertid svarat att han inte kände svenskens namn varefter han, liksom Huber blivit placerad i ensamcell i Lefortovo (*Vitboken*, 1957: 90).

Horst Kitschmann uppger också att han, i likhet med Huber och Pelkonen, fram emot klockan 11 på kvällen den 27 eller 28 juli 1947 hämtats till förhör, och att man frågat honom vilka fångar han delat cell med. Kitschmann hade då uppgivit att han delat cell med Langfelder, och han hade blivit uppmanad att återge vad Langfelder berättat om Wallenberg. Därefter hade man avkrävt namnen på de personer för vilka Kitschmann berättat om Langfelder och Wallenberg. Han hade därefter placerats i en separat cell, och kom att tillbringa tiden fram till den 23 februari 1948 i olika ensamceller i Lefortovo (*Vitboken*, 1957: 83).

I den svenska arbetsgruppens rapport konstateras att förhören, enligt journalerna, inte ägde rum den 27 juli, utan den 22 juli 1947. Även bland annat Willy Roedel och Vilmos Langfelder genomgick förhör den 22 juli 1947. Langfelder genomgick därtill ett 14 timmar långt förhör den 23 juli. Man konstaterar också att de sovjetiska myndigheterna härefter såg till att isolera den lilla krets som utgjordes av de f.d. cellkamraterna till Wallenberg och Langfelder. En del av dessa överfördes sedermera till Vladimir där de också hölls strängt isolerade (*UD II: 52*, 2001: 145-147).

Det ingår inte i direktiven för denna utredning av bedriva en djupare analys av vittnesutsagorna. Tvivelsutan finns här en del oklarheter. Både Rensinghoff och Mohrmann uppger sig ha

förlorat kontakten med Wallenberg redan i december 1946. Enligt vittnet Bergemann och den svensk-ryska arbetsgruppen, skedde dock inte förflyttningen från Lefortovo förrän i mars 1947.

Tiden runt månadsskiftet februari-mars 1947 är också, som påpekats av arbetsgruppen, delvis höljd i dunkel.

Vittnet Claudio de Mohr skiljer sig kraftigt från de övriga. Han uppger att kontakten med Wallenberg pågick ända fram till april 1948.

Det svenska agerandet och behandlingen av Wallenberg

Av intresse för denna utredning är huruvida det svenska agerandet kan visas ha haft något som helst inflytande på Wallenbergs behandling i fångenskapen. Den svenska arbetsgruppen skriver att uppgiften från Rensinghoff (att förhørsledaren skulle ha sagt till Wallenberg "att ingen människa tar notis om er". "Om svenska regeringen eller dess beskickning hade haft något som helst intresse för er, så hade de redan för länge sedan satt sig i förbindelse med er"), kan ses som en ödesdiger kommentar till den svenska beskickningens bristande engagemang, särskilt då från Söderbloms sida" (*UD II: 52*, 2001: 78). Denna slutsats förefaller dock ytterst osäker. Såsom ovan påvisats uppgav Erlandsson (m.fl.) vid frigivningen från Krasnogorsk den 24 oktober 1945, att de sovjetiska förhørsledarna sagt, "att svenska Moskva-beskickningen saknade intresse för dem och icke kunde ordna hemresa" (HP 80 B, 26/10-1945). Också Viva Lundberg gav en liknande version vid sin frigivning i januari 1946. Af Sandeberg skriver

Jag protesterade naturligtvis och talade mig varm om neutralitet, utlandsjournalisternas oantastbarhet osv. och krävde att åtminstone få komma i kontakt med svenska legationen i Moskva. Överste Lüttich tycktes inte höra på vad jag sade, och rätt som det var avbröt han mig med en uttråkad gest (af Sandeberg, 1946: 184).

Att Lundberg, Erlandsson och af Sandeberg samtliga varit utsatta för denna typ av kommentarer tyder på att detta var en standardmodell för att bryta ned fångarna psykiskt. Söderbloms och den övriga utrikesledningens brist på engagemang för Wallenbergs öde behöver således inte vara den bakomliggande orsaken till förhørsledarens påstående.

Den 12 juli överlämnade Barck-Holst uppgiften att af Sandeberg under fångenskapen träffat två personer som sade sig ha träffat Raoul Wallenberg och hans chaufför i sovjetisk fångenskap. Denna démarche gav upphov till viss aktivitet från sovjetisk sida. Vice utrikesminister Lozovskij, som suttit med under Söderbloms möte med Stalin, riktade med anledning av démarchen fem dagar senare, den 17 juli 1946, en förfrågan om Wallenberg till biträdande inrikesministern Tjernysjev.

Huruvida det faktum att Wallenberg samma dag genomgick sitt tredje förhör i Lefortovo skall sättas i samband med Lozovskijs förfrågan (och Barck-Holsts démarche) går inte att säga med säkerhet. Likaledes oklart är huruvida det finns något samband mellan Lozovskijs brev, förhöret och det faktum att Abramov, blott en vecka senare, den 24 juli, i samtal med Barck-Holst framhöll att ”SSSR:s enorma territorium komplicerade genomförandet av eftersökningar [av Wallenberg]”, använde det lyckliga fallet af Sandeberg som en analogi för att åskådliggöra Wallenbergfallet samt pekade på den ännu ouppklarade frågan rörande Makarova.

Det förefaller dock möjligt att det finns ett samband.

Denna utredning kan, i brist på dokumentation, inte ge något otvetydigt svar på frågan varför de sovjetiska interlokutörerna tillämpade sammankopplingsförfarandet i Wallenberg-ärendet från just april 1946, och varför man plötsligt, fr.o.m. januari 1947, ändrade sitt agerande under förhandlingarna. Det är inte heller möjligt att ge ett entydigt svar på varför denna observerbara förändring nästan korresponderar med behandlingen av Raoul Wallenberg i fängelset, (förflyttning från Lefortovo till Lubjanka den 1 mars 1947) men uppenbarligen inte med den sovjetiska statsledningens behandling av Wallenberg-ärendet. Det avgörande beslutet rörande Wallenbergs öde förefaller inte ha fattats förrän under sensvåren 1947, även om det också finns tecken som tyder på att man kan ha bestämt sig på ett tidigare stadium (t.ex. Vysjinskijs anteckning från februari 1947 att ”det är nödvändigt att finna godtagbara förklaringar”).

Det utredningen med säkerhet kan konstatera är att sändebudet i Stockholm Tjernysjev den 8 januari 1946 uppmanade femte europeiska avdelningen vid utrikeskommisariatet att alltid ställa motfrågor till de svenska diplomaterna, och att denna modell tillämpades i ärendena med repatriering av af Sandeberg, Meier-Gertner och Späth-Dos (ställs mot Makarova) i februari/mars

1946, för att därefter, från april 1946, vid tre tillfällen tillämpas i fallet Wallenberg.

Vi kan konstatera att Abramov tillämpade denna förhandlingsmodell på fallet Wallenberg den 30 april 1946, en månad efter att en ny sovjetisk utrikespolitisk linje gentemot Sverige, syftande till att åstadkomma en förbättring i relationerna, hade trätt i kraft. Det är också klarlagt att den tillämpades vid mötet mellan Abramov och Barck-Holst den 24 juli 1946.

Vi kan därtill konstatera att det sovjetiska upphörandet med denna förhandlingsmodell *för det första* sammanfaller med publikationen av två i sovjetiska ögon ytterst besvärande böcker (Rudolph Philipps bok, *Raoul Wallenberg: Diplomat, kämpe, samarit* (november 1946), och Edward af Sandebergs bok *Nu kan det sägas: Sanningen om min fångenskap i Sovjet och Berlins fall* (november 1946), *För det andra* (och möjligtvis som en följd av dessa böcker), Dekanozovs vägran att träffa svenska diplomater med anledning av Wallenberg-ärendet, *för det tredje* Barck-Holsts fråga till Sysojev den 12 december huruvida tillämpandet av en viss sovjetisk förhandlingstaktik innebar att Raoul Wallenberg fanns i livet och kunde utväxlas, och för det fjärde (och möjligtvis som en följd av denna fråga) ett telefonsamtal från Vysjinskij till Abakumov, där någon form av viktig information rörande Wallenberg möjligtvis utbyttes. Huruvida dessa faktorer på något sätt är orsaken till det förändrade sovjetiska agerandet kan dock inte sägas med säkerhet.

14.3 Den sovjetiska handläggningen av Feller och Meier

I syfte att ytterligare belysa på de tänkbara bevekelsegrunderna bakom det sovjetiska agerandet i fallet Wallenberg, skall vi kort analysera det sovjetiska agerandet i parallellfallen med de schweiziska diplomaterna Feller och Meier. Som ovan nämnts telegraferade Przybyszewski Westrup till Stockholm redan den 20 april 1945 att schweiziska myndigheter meddelat att Feller och Meier erbjudits att besiktiga en viss beskickningslokal under eskort av sovjetiska militära myndigheter, ”varefter de aldrig återkommit”(HP 1 Cs, 20/4-1945).

Medan man från svensk sida redan på tidigt stadium började spekulera kring Wallenbergs försvinnande, för att efter en tid börja hålla bilden av Wallenberg som död för sannolik (såsom ovan nämnts spekulerade man på liknande sätt om Feller [HP 1 Cs,

27/4-1945]), höll man sig på schweiziskt håll konsekvent till linjen att Feller och Meier befann sig i livet i sovjetisk fångenskap. Som nämnts, skrev Przybyszewski Westrup den 24 september 1945 att man på schweiziskt håll ansåg sig "bestämt veta" att Feller och Meier internerats i Sovjetunionen (HP 1 Cs, 24/9-1945).

Orsakerna till varför man från schweizisk sida, till skillnad från den svenska, överhuvudtaget kunde vara så fast övertygad om att de bägge diplomaterna befann sig i fångenskap är inte till fullo utredda. Denna utredning har inte haft till uppgift att analysera det schweiziska agerandet och ny dokumentation kan följaktligen inte presenteras. Emellertid framgår av ett schweiziskt dokument av den 7 november 1945, som ställts till den svensk-ryska arbetsgruppens förfogande, att Schweiz i augusti 1945 erhöll information från Frankrike att Feller och Meier befann sig i sovjetisk fångenskap (*Dokumentsamling*, D04).

Schweiz, som vid denna tidpunkt saknade diplomatiska kontakter med Sovjetunionen, förde under hösten 1945 förhandlingar angående de internerade diplomaterna med en sovjetisk militär repatrieringsdelegation som kommit till Bern. Delegationen stod under ledning av den sovjetiske generalmajoren Vichorev.

Från sovjetisk sida var man mycket intresserad av att få de två sovjetiska militära piloterna, Vladimir M. Novikov och Gennadij N. Kottjetov, som sökt politisk asyl i Schweiz, återsända. Den schweiziska regeringen var av asylrättsliga orsaker angelägen att inte behöva utlämna de bägge sovjetiska militärerna, som bägge deserterat från den röda armén.

Den 6 november 1945 hade det schweiziska legationsrådet Zehnder och Vichorev nått en preliminär överenskommelse att i utbyte mot sex internerade sovjetiska medborgare i Schweiz, som straffats för smärre förseelser, erhålla Feller och Meier. En rapport vidarebefordrades av Vichorev till sovjetiska utrikeskommissariatet den 24 november 1945. Den 4 december 1945 skrev Dekanozov ett brev till säkerhetsminister Merkulov vari han återgav det schweiziska erbjudandet att frige ryssarna i utbyte mot Feller och Meier. Dekanozov bad Merkulov rapportera vilka uppgifter han förfogade över rörande nämnda personer, och hans åsikt rörande det schweiziska förslaget till utväxling (*Dokumentsamling*, D05).

Merkulov delegerade uppenbarligen denna uppgift till chefen för *Smersj* Abakumov, som i en utförlig rapport till Molotov av den 7 december 1945 gav en utförlig redogörelse för omständigheterna kring Fellers och Meiers arrestering. Han noterade också att det

brittiska sändebudet i den allierade kontrollkommissionen gjort en hänvändelse rörande Feller och Meier till Sovjetunionens representant i Ungern Kliment Vorosjilov. (*Dokumentsamling*, D06).

Trycket från sovjetisk sida att också få Kottjetov och Novikov utlämnade var emellertid så påtagligt att den schweiziska regeringen den 6 december 1945 beslutade att låta utlämna Kottjetov.

Den 28 december 1945 läste Vichorev, vid ett möte med Zehnder, upp ett telegram från Dekanozov vari meddelades att man från sovjetisk sida visserligen var beredd att godta den föreslagna uppgörelsen, men endast på villkor att också Novikov sändes tillbaka till Sovjetunionen. För den händelse Schweiz ställde sig avvisande till det sovjetiska kravet hade Vichorev ”för personligt bruk” erhållit ytterligare ett telegram från Moskva vari det hette att Feller och Meier inte kunde skickas hem. Schweiz befann sig således i en utpressningssituation och tvingades samma dag fatta beslut att utlämna de bägge deserterade soldaterna.

Den 14 januari 1946 översände Dekanozov ett meddelande till Abakumov vari framgick att sovjetiska och schweiziska myndigheter överenskommit om utväxling av de sex i Schweiz internerade sovjetiska medborgare och de sovjetiska medborgarna Novikov och Kotjetkov, i utbyte mot de schweiziska diplomaterna Feller och Meier samt ett antal schweiziska konsulära tjänstemän som internerats av sovjetiska myndigheter. Dekanozov instruerade Abakumov att verkställa denna överenskommelse (*Dokumentsamling*, D08). Feller och Meier överlämnades till schweiziska myndigheter den 27 januari 1946.

Inte heller själva utväxlingen gick smärtfritt. I den officiella skrivelsen till Undén av den 15 januari 1946 rapporterade Przybyszewski Westrup från ett samtal med kabinetssekreteraren i det schweiziska utrikesdepartementet Stucki:

Då jag lyckönskade Stucki till att de två tjänstemännen från Budapest sålunda blivit räddade, avbröt han mig och sade, att man ingalunda kommit därhän ännu. Förbundsrådet hade mot hans, Stuckis, ivriga avstyrkande förfogat om omedelbart utlämnande av de två ryssar som mest intresserade Soviet – och vilka hämtats i flyg – i stället för att ordna saken som ett regelrätt utbyte. Man hade à tout prix velat markera förtroende med en flott gest, och nu hade tio dagar förflutit sedan den dag, då Feller och Meier enligt avtal skulle hava avlämnats i Paris, utan att så skett och utan att ett ord givits till förklaring av orsaken till dröjsmålet (HP I Cs, 15/1-1946).

Skillnader i handläggningen mellan fallen Wallenberg och Feller/Meier

Vilka är då de främsta skillnaderna vad gäller handläggningen av fallen Feller och Meier i jämförelse med handläggningen av fallet Wallenberg?

För det första förfogade Schweiz över någon form av information som entydigt pekade i riktning mot att Feller och Meier vistades i sovjetisk fångenskap. I fallet Wallenberg fanns visserligen information som pekade på att Wallenberg förts bort av sovjetiska myndigheter, men det fanns egentligen ingen entydig information som pekade på att han *vistades* i Sovjetunionen. Kollontajs besked till von Dardel och fru Günther att Raoul Wallenberg befann sig i Sovjetunionen tycks aldrig riktigt ha nått fram till utrikesdepartementets tjänstemannaledning, och även om så skett tycks man inte ha satt någon riktig tilltro till det. Däremot fanns information som på olika kanaler hade nått fram till utrikesdepartementet, som gjorde gällande att Wallenberg var död.

För det andra träffades överenskommelsen om utväxling av Feller och Meier av schweiziska myndigheter med en sovjetisk delegation *i Schweiz*. Fallet Wallenberg drevs däremot, i den mån det överhuvudtaget drevs under perioden maj 1945 till juni 1946, konsekvent av svenska legationen *i Moskva* inför, till en början (under perioden januari till maj 1945), en jämförelsevis hög sovjetisk ämbetsman (vice utrikesminister Dekanozov), till att (under perioden december 1945 till april 1946) framföras inför den lägre tjänstemannen Abramov, till att föras upp på den högsta möjliga nivån (Söderbloms samtal med Stalin i juni 1946), till därefter att på nytt drivas inför tjänstemän på låg- och mellannivå (Sysojev, Lozovskij, Novikov) under perioden juli 1946 till januari 1947. I Stockholm togs Wallenberg-ärendet överhuvudtaget inte upp med möjligt undantag av Westmans replik inför Tjernysjev den 23 november 1946.

För det tredje tycks den schweiziske förhandlaren, att döma av den visserligen begränsade dokumentation som stått till denna utrednings förfogande, ha presenterat ett förslag till hur fallen Feller och Meier skulle få sin lösning. Man föreslog helt enkelt en utväxling av vissa sovjetmedborgare mot de schweiziska diplomaterna. Söderblom och Hägglöf framställde däremot konsekvent förfrågningar om upplysningar rörande "Raoul Wallenbergs öde", eller begäran om svar på av sovjetmyndigheterna utlovade under-

sökningar rörande Raoul Wallenberg. Med möjligt undantag för Barck-Holst framförs från svensk sida inga förslag till hur man skall få till stånd en lösning på fallet Wallenberg, och det är naturligtvis begripligt mot bakgrund av att man inte med säkerhet visste var Wallenberg befann sig.

15 Utrikesledningens brist på handling

15.1 Hur signalerade utrikesförvaltningen sin syn på ärendet till utrikesledningen?

Utrikesförvaltningens problemformuleringar och förslag till lösningar 1945-1947

Om vi kort återknyter till det inledande resonemanget kring utrikesförvaltningen, kan vi konstatera att tjänstemännen våren 1945 aktivt sökte klassificera och definiera Wallenberg-ärendet som en viss typ av ärende, som krävde en visst typ av agerande från organisationen. Danielsson, och i synnerhet Söderblom hade härvid nyckelroller. Söderblom hade i samband med mottagandet av Dekanozovs note presenterat en första klassificering: Raoul Wallenberg befann sig i sovjetiskt beskydd (*bild I*). Eftersom han var angelägen om att inte behöva handlägga ärendet i Moskva försökte han först få Wallenberg anmäld som chargé d'affaires vid den ungerska regeringen för att därefter (när detta förslag avvisats av UD) aktivt söka efter information som skulle möjliggöra en hänskjutande av ärendet till annan myndighet.

Den 12 mars 1945 kunde han presentera en andra klassificering av Wallenberg-ärendet inför ledningen i Stockholm. Wallenberg var "försvunnen sedan 17 januari, då han sade sig ämna avresa i bil" (*bild II*) (P 2 Eu, 12/3-1945). Ärendet hade alltså blivit ett fall av typen "försvunnen svensk". Med denna typ av klassificering av ärendet följde, helt logiskt, att förslag till åtgärd bestod i att man skulle bedriva efterforskningar. Söderblom, som därtill av kända skäl, var angelägen om att slippa handlägga ärendet Wallenberg levererade som förslag till åtgärd att efterforskningarna borde bedrivas av legationen i Bukarest (P 2 Eu, 12/3-1945) och/eller en ny svensk legation i Budapest (P 2 EuI, 19/4, 14/8, 25/9-1945).

Den 14 april 1945 kunde Söderblom emellertid på basis av ny information presentera en ny klassificering av Raoul Wallenberg-

ärendet. "Wallenberg befaras ha omkommit" [genom en bilolycka (mycket sannolikt), rånmord, bakhåll av pilkorsare etc.] under resa till Debrecen (*bild III*). Av detta följde rent logiskt att det blev utrikesförvaltningens sak (i praktiken Söderbloms uppgift) att få ett klart besked från sovjetiska myndigheter att det verkligen förhöll sig på detta vis, samt att försöka övertyga Raoul Wallenbergs anhöriga att han hade omkommit. Söderblom lade härefter, i synnerhet efter den 17 december 1945 då han ansåg sig inte längre behöva behandla ärenden rörande Ungern, ned stor möda på att få de sovjetiska myndigheterna att lämna besked "i den andan" att Wallenberg omkommit, samt att försöka få modern att "inte hänge sig åt grubblerier". Även kabinettssekreterare Vilhelm Assarsson engagerades för den senare uppgiften (P 2 EuI, 4/3-1947).

Den 30 april 1946 presenterade emellertid Söderblom, på basis av ett års erfarenheter från förhandlingar med den sovjetiska sidan, en revidering av den etablerade bilden av Raoul Wallenberg-ärendet. Wallenberg kanske trots allt fanns i livet i något fångläger i Sovjetunionen (*bild IV*). Något förslag till lösning levererade han dock inte såvitt vi vet. Han kan ha föreslagit åtgärder inför Undén vid mötet den 5 maj 1946, men dessa har inte dokumenterats. Klart är dock att mötet den 5 maj med utrikesministern kan ha varit kritiskt för Söderbloms inställning till ärendet. När han lite mer än en månad senare, den 15 juni 1946, tog upp det med Stalin sade han sig vara personligen övertygad om att Wallenberg var död.

I december 1946 presenterade charge d'affaires Barck-Holst på nytt samma reviderade klassificering av Wallenberg-ärendet. Barck-Holst tycks ha kommit fram till samma slutsats som Söderblom, också genom ett års egna erfarenheter av sovjetisk förhandlings-taktik. Han hade troligtvis inte fått denna insikt efter kontakt med Söderblom. Han föreslog, om än i indirekta ordalag, att man i Stockholm borde tillämpa samma metod som ryssarna (sammankoppling av ärenden), och ta upp Wallenberg-ärendet inför Sovjetunionens minister. Möjligtvis kunde Raoul Wallenberg frigges genom utväxling.

I januari 1947 ställde sig Hägglöf, om än i indirekta ordalag, bakom den nya klassificeringen av Raoul Wallenberg (i livet i sovjetisk fångenskap), och föreslog som åtgärd *dels* att den sovjetiske ministern i Stockholm utsätts för en "verkligt kylig behandling", *dels* att man skulle överväga åtgärder på de ekonomiska och kulturella förbindelsernas område.

Sammanfattningsvis kan vi alltså konstatera att den svenska utrikesförvaltningen successivt, på basis av direkta erfarenheter från kontakter med sovjetiska företrädare, under 1946 svängde i sin uppfattning hur Raoul Wallenberg-ärendet borde förstås, och vilka åtgärder som borde vidtas.

UD:s förvaltning	Fråga	Förslag till lösning	Utrikesledning
Söderblom	16 januari 1945: Raoul Wallenberg under sovjetiskt beskydd.	8 februari 1945: Raoul Wallenberg bör anmälas som chargé d'affaires vid Debrecen-regeringen.	17 februari 1945: Wallenberg skall få instruktioner då Danielsson påträffas. I övrigt ingen åtgärd.
Söderblom	7/3-1945: Raoul Wallenberg har den 17 januari försvunnit med bil mot okänd destination.	9/3 och 12/3-1945: Ärendet bör bedrivas av legationen i Bukarest	29/3-1945: Hela svenska Budapest beskickningen utom Wallenberg varom närmare underrättelse saknas numera i Bukarest.
Söderblom	14/4-1945: Wallenberg har omkommit under resa till Debrecen till följd av bilolycka (mycket sannolikt, rånmord, bakhåll av pilkorsare.	14/4, 19/4, 14/8, 25/9-1945: "Klarhet kommer aldrig vinnas". Ärendet bör bedrivas av en ny svensk legation i Budapest. Maj von Dardel bör underättas om sonens öde. Söderblom försöker få besked från Dekanozov 25/4, Abramov 26/12-1945, 9/3-1946 samt Stalin 15/6-1946 att Raoul Wallenberg är död.	21/4-1945: Söderblom erhåller definitiv instruktion att söka upp Dekanozov. 3/11-1945: instruktion om démarche. I övrigt inga kända reaktioner varken inför den sovjetiske ministern i Stockholm eller inför Söderblom.
Söderblom	30/4-1946: Wallenberg kanske trots allt i livet.	5/5-1946: Söderblom träffar Undén. Oklart huruvida Söderblom föreslår någon åtgärd.	Ingen känd reaktion eller åtgärd.
Barck-Holst	25/7, 12/12, 1946: Wallenberg-ärendet sammankopplas med ärendet Makarova.	30/12-1946: Wallenberg ärendet används från sovjetisk sida som förhandlingsbasis. Har UD tillämpat samma modell i Stockholm?	Ingen känd reaktion eller åtgärd.
Hägglöf	30/1-1947: Rapport från samtal med Novikov som uppger att "det finnes säkerligen läger inom Sovjetunionen, som ännu icke kunnat slutföra ordern om efterforskning"	30/1-1947: Man bör överväga en "verkligt kylig behandling av ryske ministern i Stockholm" samt åtgärder inom ekonomi, kultur etc.	Ingen känd reaktion eller åtgärd.

Denna matris syftar enbart till att åskådliggöra UD:s förvaltningsrapportering till utrikesledningen och dess förslag till åtgärder. Såsom framkommit ovan förekom också att utrikesledningen tog initiativ till handling som t.ex. Söderblom underlät att utföra. Det gäller bl.a. instruktionen av den 8 mars 1945 från UD som Söderblom vidarebefordrade till Bukarest-beskickningen. Det matrisen dock visar är att flera tjänstemän efter den 30 april 1946 var öppna för möjligheten att Wallenberg kunde finnas i livet i sovjetisk fångenskap, att man från sovjetisk sida agerade på ett sätt som kunde tolkas som att Wallenbergs öde var förhandlingsbart men att ledningen inte vidtog någon som helst åtgärd med anledning av dessa rapporter.

Fem särskilt viktiga dokument

Hur signalerade då utrikesförvaltningen sin ändrade uppfattning i ärendet till den svenska utrikesledningen? Om vi förenklar något kan vi postulera att det i de ovan presenterade officiella skrivelserna finns i synnerhet fem dokument som är av särskild vikt. Dessa utgörs av Söderbloms skrivelse av den 30 april 1946, Söderbloms rapport från Stalin av den 18 juni 1946, Barck-Holsts rapport av den 12 december 1946, Barck-Holsts skrivelse av den 30 december 1946, samt Hägglöfs skrivelse av den 30 januari 1947. Vi vet dock inte hur utrikesministern såg på innehållet i dessa rapporter. Det har inte återfunnits några svarsbrev från Undén, eller från någon underordnad, som ger en bild av hur man reagerade i Stockholm.

I fallet med Söderbloms officiella skrivelse av den 30 april vet vi att Söderblom träffade Undén senare samma vecka. Vi vet dock inte huruvida Wallenberg-ärendet diskuterades i samband härmed. Vi kan dock konstatera att Söderblom efter detta möte, från att ha ifrågasatt om inte Wallenberg trots allt var i livet, återgick till sin tidigare inställning i ärendet, nämligen att Wallenberg hade omkommit i Ungern.

I Stig Engfeldts promemoria (1952) konstaterades att Barck-Holsts officiella skrivelse av den 30 december 1946 lades *ad acta*. Ibland förekommer att mottagaren av officiella skrivelser och handbrev har skrivit ned tankar och funderingar kring eventuella åtgärder. Eventuella randanmärkningar med förslag till åtgärder av utrikesministern hade således kunnat vara en källa till klarhet kring varför han valde att inte agera. Några sådana anteckningar har

emellertid inte återfunnits på de dokument som finns på dossier i arkivet. Emellertid har originalet av Söderbloms rapport till Stalin samt Hägglöfs rapport försvunnit. Detta skulle möjligtvis kunna tyda på att Undén eller någon annan på UD har gjort anteckningar som vid närmare eftertanke har ansetts vara olämpliga för vidare spridning.

15.2 Vad visste utrikesministern om ärendets handläggning?

Söderbloms rapportering till Undén

Vi kommer härvid in på Undéns roll i Wallenberg-ärendet. Det kan inte råda någon tvekan om att Undén var väl förtrogen med Söderbloms inställning i fallet Wallenberg. Söderblom sände, under perioden från Undéns tillträde som utrikesminister under sommaren 1945 fram till Söderbloms avfärd från Moskva i juni 1946, inalles fyra officiella skrivelser rörande Wallenberg-ärendet till utrikesministern. Det gäller skrivelsen från Söderblom av den 3 januari 1946 (vari kort redogjordes för samtalet med Abramov den 26 december 1945), den 10 mars 1946 (vari Söderblom rapporterade att han överlämnat en note till Abramov med uppgifter om att Wallenberg setts i ett sovjetiskt militärfordon tillsammans med tre namngivna sovjetiska soldater), den 30 april (vari Söderblom rapporterade att Abramov gjort en antydning som kunde tolkas som att Wallenberg alltjämt var vid liv i sovjetisk fångenskap), samt den officiella skrivelsen av den 18 juni 1946, vari Söderblom rapporterade från mötet med Stalin och uppgav att han var ”personligen övertygad om att Wallenberg fallit offer för en olycka eller rövare” (HP 1 Er, 18/6-1946).

Utöver dessa officiella skrivelser skickade Söderblom fyra handbrev. På tre av de fyra handbreven (två till kabinetssekreterare Stig Sahlin; 6/7-1945 och 14/8-1945, ett till Eric von Post; 25/9-1945, samt ett till Sven Grafström; 18/12-1945), återfinns utrikesministerns paraff.

Sju officiella skrivelser och handbrev i ärendet kan möjligtvis tyckas vara ett ganska litet antal. Då skall man ha i åtanke att Söderblom, som ovan nämnts, den 24 september 1945 kallades hem ”för rapportering” (sannolikt inför utarbetandet av Undéns tal i Örebro den 12 oktober rörande Sveriges förhållande till Sovjet-

unionen) (P 9, 24/9-1945) och därefter befann sig Stockholm fram till den 14 december 1945 (P 9, 14/12-1945).

Wallenberg-ärendet var föremål för viss aktivitet under Söderbloms vistelse i Stockholm. Den 2 november 1945 upprättades en utförlig kronologisk promemoria över ärendets handläggning, och den 3 november 1945 överlämnade chargé d'affaires vid Moskva-beskickningen Ingemar Hägglöf, enligt instruktion från Stockholm, en démarche i Wallenberg-ärendet hos Abramov (P 2 Eu, 3/11-1945). Det förefaller rimligt att Undén frågat Söderblom rörande dessa angelägenheter som onekligen föll inom Söderbloms jurisdiktion. Den 3 december 1945 hade Undén därtill Söderblom hemma på middag. Den 3 till 23 maj 1946 befann sig Söderblom ånyo i Stockholm (P 9, 27/5-1946).

Det kan inte tas för givet att Undén var *helt* införstådd med Söderbloms och den övriga Moskva-legationens personals erfarenheter av den sovjetiska förhandlingstaktiken ifråga om parallellfallen af Sandeberg/Makarova. En genomgång av dokumenten ger dock vid handen att utrikesministern mottog ett tämligen stort antal skriftliga underrättelser i dessa frågor och ärenden. Av de inalles tolv officiella skrivelser, handbrev, telegram och promemorior, som Moskva-legationen sände till Stockholm i ärendet under 1945–46, var åtta ställda till utrikesministern personligen (eller är försedda med utrikesministerns paraff). Fem av de sju dokumenten innehöll uppgifter som *dels* pekade på vissa intressanta likheter med fallet Wallenberg, *dels* indikerade att man från sovjetisk sida gjorde en sammankoppling mellan af Sandeberg och Makarova. Det är rimligt att hävda att dessa uppgifter borde ha fått utrikesministern att dra paralleller mellan fallen af Sandeberg/Makarova och fallet Wallenberg.

Det gäller den officiella skrivelsen av den 15 augusti 1945 vari Söderblom rapporterade att ett antal frigivna danskar uppgivit att af Sandeberg befann sig i lägret Krasnogorsk utanför Moskva (HP 80 B, 15/8-1945), skrivelsen av den 15 oktober 1945, då Hägglöf rapporterade att Abramov uppgivit sig inte ha fått något besked (rörande af Sandeberg) ”från vederbörande kompetenta sovjetmyndigheter” (HP 80 Ct, 15/10-1945) (ett svar som var standard i fallet Wallenberg), telegrammet av den 26 oktober, vari Erlandsson vittnade om sovjetisk misstänksamhet mot utfärdandet av pass i Berlin (HP 80 Ct, 26/10-1945), skrivelsen av 1 november 1945 då Hägglöf rapporterade att fyra frigivna svenskar vittnat om att af Sandeberg och Viva Lundberg fanns i sovjetisk fångenskap (HP 80

Ct, 1/11-1945) (trots att man från sovjetisk sida ännu inte svarat på den svenska démarchen om af Sandeberg), promemorian av den 17 december över samtal med Tjernysjev, vari Hägglöf höll för troligt att Tjernysjev "fört fram tanken på en sammankoppling av [ärendet Makarova] och liknande ärenden med frågan om de internerade Krasnogorsk-svenskarnas frigivande" (af Sandeberg m.fl.) (HP 1 Er, 17/12-1945), samt skrivelsen av den 30 april 1946, vari Söderblom, som ovan nämnts, rapporterade att Abramovs anmärkning rörande af Sandeberts hemkomst kunde "fattas som en antydning om att Wallenberg trots allt är i livet" (P 2 EuI, 30/4-1946).

Två av breven innehöll emellertid information som pekade i rakt motsatt riktning, dvs. att man från sovjetisk sida övergivit strategin att kräva Makarova i kompensation för af Sandeberts hemsändande (och i konsekvensens namn att samma förfarande inte längre skulle kunna vara tillämpligt på fallet Wallenberg). Det gäller den officiella skrivelsen av den 4 april 1946, vari Söderblom konstaterade att man från sovjetisk sida "en tid" upprätthållit en sammankoppling mellan fallen af Sandeberg och Makarova, men att ansträngningarna att få hem svenskarna nu "kröntes med slutgiltig framgång" (HP 80 Ct, 4/4-1946), samt handbrevet till Engzell av den 11 april 1946, vari Söderblom fastslog att den sovjetiska regeringen ansett sig "böra temporisera" med hemsändandet av af Sandeberg, så länge fallet Makarova inte fått sin lösning, men att man sedermera "trots allt" beslutat skicka hem "den siste svensken" (HP 80 B, 11/4-1946).

Fyra av de inalles elva breven i fallet af Sandeberg (av den 11 februari, 19 februari, 10 mars och 28 mars 1946) var ställda till rättschefen Engzell och polchefen Grafström. I dessa handbrev redogjorde Söderblom utförligt för sina erfarenheter av den sovjetiska förhandlingstaktiken och konstaterade härvid bland annat att "vi i realiteten inte kunna hoppas på af Sandeberts hemsändande med mindre fröken [Makarova] återbördas till sin fader" (HP 80 B, 10/3-1946). Dessa brev är *inte* försedda med paraffer av utrikesministern. Även om det är rimligt att anta att Engzell och Grafström höll Undén informerad om ärendenas läge, kan det inte tas för givet att Undén hade kännedom om det mer exakta innehållet i dessa fyra brev.

Den 26 januari 1946 hade, Arfwedsson i Budapest rapporterat till Grafström att han "under hemlighetsfulla former uppsökts av en anonym person" som uppgav sig ha sett Wallenberg på Benczur-

gatan i Pest sittande i en bil tillsammans med tre sovjetiska militärer, vars namn Arfwedsson översände. Denna uppgift vidarebefordrades av Grafström till Söderblom den 12 februari, som i sin tur överlämnade uppgiften till Abramov den 9 mars 1946. I ett chiffrer telegram till Söderblom från UD (troligtvis polchefen Grafström) den 26 april 1946 konstaterades att ”uppgiften om Wallenbergs ryska bilsällskap viktigaste ledtråden hittills” (P 2 Eu, 26/4-1946).

Arfwedssons telegram om att Wallenberg setts den 17 januari 1945 tillsammans med sovjetiska militärer i en bil, ställdes till Grafström och på telegrammet återfinns endast dennes paraff. Samma dag skickade Arfwedsson en officiell skrivelse till Undén vari han rapporterade om läget i efterforskningarna efter Wallenberg. Enligt Arfwedsson hade Wallenberg senast varit sedd den 17 januari 1945 i Pest. Därefter hade ingen sett honom och det ”enda man kan prestera är rena gissningar utan praktiskt värde”. Dessa gissningar fördelar sig enligt tre huvudteorier 1) ”att Wallenberg bortförts av ryssarna respektive eventuellt skjutits vid flyktförsök, 2) att Wallenberg skjutits av pilkorsare, 3) att Wallenberg omkommit under bilresan antingen genom överfall i plundringssyfte, genom en flygbomb eller genom en bilolycka”. Arfwedsson avslutade sin skrivelse med att ”man nog ej [bör] fästa några större förhoppningar vid att de fortsatta utredningarna skola bringa positiva resultat. Vad som kan göras kommer emellertid att göras” (P 2 EuI, 26/1-1946).

Som framgår nämnde Arfwedsson intet i skrivelsen till Undén om att Wallenberg den 17 januari skulle ha setts i en bil tillsammans med sovjetiska militärer. Betyder detta att Undén inte blev informerad om den ”viktigaste ledtråden hittills”? Detta är möjligt, men det förefaller märkligt att polchefen Grafström skulle ha underlåtit att rapportera inte endast om Arfwedssons skrivelse av den 26 januari utan också om det faktum att han vid två tillfällen (den 12 februari och den 24 april 1946) instruerade Söderblom att vidarebefordra denna vittnesuppgift till sovjetiska företrädare.

Vad visste utrikesministern om de schweiziska diplomaterna Feller och Meier?

Vad gäller parallellfallen med de två schweiziska diplomaterna Harald Feller och Max Meier, tillställdes utrikesministern inalles två handbrev under perioden från 1945 till 1946 från envoyén Przybyszewski Westrup i Bern. I den officiella skrivelsen av den 24 september 1945 rapporterade Przybyszewski Westrup att det schweiziska "politiska departementet" ansåg sig "med bestämdhet veta", att Feller och Meier "alltjämt äro i livet men befinna sig i rysk fångenskap" (HP 1 Cs, 24/9-1945), och i skrivelsen av den 15 januari 1946 kunde Przybyszewski Westrup meddela att Schweiz och Sovjetunionen överenskommit en utväxling av åtta sovjetiska medborgare i utbyte mot fem schweiziska diplomatiska och konsulära tjänstemän, däribland Feller och Meier. Przybyszewski Westrups skrivelser är av stor vikt eftersom han gav en utförlig skildring av omständigheterna kring utväxlingen. Han konstaterade också att man från schweizisk sida var medveten om att utlämnandet av den sovjetiske medborgaren Novikov innebar ett brott mot det egna landets asylrättsprinciper. Novikov skulle, konstaterade Przybyszewski Westrup

ej hava utlämnats, därest det icke gällt att köpa "liv för liv" (HP 1 Cs, 15/1-1946).

De schweiziska myndigheterna hade även hemlighållit uppgörelsen så länge som möjligt eftersom man ville förebygga en schweizisk presskampanj, "som ej hade kunnat undgå att skada förhållandet till Ryssland" (HP 1 Cs, 15/1-1946).

Undéns paraff återfinns på detta dokument som kanske utgör den viktigaste dokumentationen på att utrikesministern var väl underkunnig om det schweiziska agerandet i dessa parallellfall till Wallenberg-ärendet.

Utöver skrivelserna skickade Bern (minst) två telegram till UD i ärendet. I enlighet med Grafströms ovan nämnda instruktion av den 14 januari 1946 (rörande information kring den sovjetisk-schweiziska utväxlingen av sovjetmedborgare i utbyte mot Feller och Meier), översände Bern-legationen ett telegram den 1 februari 1946, vari rapporterades att Feller och Meier anlant till Berlin. Den 15 mars 1946 rapporterade attachén i Bern, Lars von Celsing, att Feller ansåg det finnas "gott hopp [...] att Wallenberg fortfarande är i livet". Vidare uppgavs i telegrammet att "ryssarna [...] i

månader vid förfrågan vidhöllo att de alls intet hade sig bekant om hans – Fellers – öde” (P 2 EuI, 15/3-1946). Denna anmärkning borde onekligen ha fått utrikesministern att dra vissa paralleller till Raoul Wallenberg ärendet. I fallen med de schweiziska diplomaterna, liksom i fallet af Sandeberg, hade de sovjetiska myndigheterna svarat undvikande med hänvisning till att undersökningar alltjämt pågick. De sovjetiska svaren i bägge dessa fall var således i det närmaste identiska med de svar de svenska diplomaterna fick på sina démarches rörande Raoul Wallenberg.

I samma telegram angavs emellertid också att Feller med bestämdhet sade sig veta att pilkorsarna ”avsågo att undanröja Wallenberg” (P 2 EuI, 15/3-1946). Huruvida Undén var bekant med Grafströms brev och de två telegrammen är inte känt. Det förefaller dock rimligt att utrikesministern hölls underrättad åtminstone om telegrammet av den 1 februari. På telegrammet anges att det delgivits statsråden Gustav Möller, Herman Zetterberg och Eije Mossberg.

Reuterswärds rapportering till Undén

Reuterswärds rapport om läget i Rumänien efter den sovjetiska ockupationen av den 29 augusti 1945 förtjänar härvid att nämnas. Rapporten är ställd till utrikesministern och är försedd med bland annat Undéns och Grafströms paraffer. Häre redogör Reuterswärd bland mycket annat för den sovjetiska deportationen av tusentals människor ur den tyska befolkningsgruppen i Rumänien till ”slavarbete i Ryssland” (HP 1 Eru, 29/8-1945: 4). Reuterswärd infogade häre följande skildring:

Om det i sista stund fattades några i en anbefalld kontingent, gingo de ryska soldaterna ut på gatorna och togo första bästa personer de anträffade oberoende av deras nationalitet. [...] Bland de bortförda befann sig en av beskickningens chaufförer. Jag sökte genast hjälp hos ministerpresidenten och denne utverkade, att han – och vissa andra personer – skulle släppas. Men samtidigt gävo ryssarna order, att deras tåg skulle avgå, och skyllde sedan på att man ej kunde få tag i dem (HP 1 Eru, 29/8-1945).

I ljuset av bl.a. uppgifterna i rapporten av Lars Berg av den 2 maj 1945 att Budapest-beskickningens personal, trots sin diplomatiska immunitet, tvingats till arbetstjänst av den sovjetiska militären (P 2 EuI. 2/5-1945 [Berg]), förefaller det inre orimligt att Reuterswärds

uppgifter borde ha satts i samband med Wallenbergs försvinnande. Det finns dock inga anteckningar på dokumentet som tyder på att man drog några som helst paralleller mellan Reuterswärds rapport och fallet Raoul Wallenberg.

I anslutning till denna rapport översändes en promemoria från Reuterswärd, vari denne konstaterade att sovjetiska militära myndigheter även försökt få till stånd en deportation av tyska diplomater som internerats i Rumänien. Reuterswärd konstaterade att "ryssarna ha på senaste tiden visat speciellt intresse för diplomaterna" (HP 1 Eru, 11/10-1945).

Barck-Holsts och Hägglöfs rapportering till Undén

Efter Gunnar Hägglöfs tillträde som sändebud i Moskva i juli 1946 sändes sex officiella skrivelser i Wallenberg-ärendet till utrikesministern och ett handbrev till polchefen Grafström. I brevet av den 7 oktober 1946 (till Grafström) skrev Hägglöf att det för närvarande, efter att Söderblom bragt Wallenberg-ärendet inför Stalin, inte fanns mycket att göra "utom att avvakta den högstes besked", eftersom de lägre tjänstemännen inte vågade "påminna" Stalins sekretariat om saken" (P 2 EuI, 7/10-1946). Barck-Holst skickade under december 1946 ett telegram, den 25 juli (rapport från samtal med Abramov), samt fyra officiella skrivelser i Wallenberg-ärendet till utrikesministern; den 12 december (rapport från samtal med Sysojev), den 14 december (rapport från samtal med Lozovskij), den 22 december (rapport från samtal med Kotjetkov) och 30 december, (resonemang om den sovjetiska förhandlingstaktiken i fallet Wallenberg m.m.).

I telegrammet av den 25 juli 1946 skrev Barck-Holst att han tillfrågat Abramov "huruvida något nytt erfarits om Wallenberg. Han upplyste, att ännu intet nytt framkommit samt frågade samtidigt om hur fallet Makarova utvecklats" (P 2 EuI, 25/7-1945).

I skrivelsen av den 12 december uppgav Barck-Holst att han frågat Sysojev "huruvida [han] finge fatta hans i detta sammanhang framställda spörsmål [angående Makarova och Granovskij], som en bekräftelse på att Raoul Wallenberg vore i livet och att det numera ifrågasattes en utväxling", och att Sysojev "kategoriskt" bestridit att "något samband förefunnes mellan fallet Wallenberg och de [...] ovannämnda fallen" (P 2 EuI, 12/12-1946).

I skrivelsen av den 30 december rapporterade Barck-Holst att man från sovjetisk sida ”sökt begagna [Wallenberg-fallet] såsom ett slags förhandlingsbasis”, samt att det var obekant för honom ”huruvida ett motsvarande tillvägagångssätt förekommit i Utrikesdepartementet när minister Tchernychev eller hans medarbetare gjort framställning i de tre nyssnämnda fallen” (P 2 EuI, 30/12-1946).

Under januari 1947 avgick två officiella skrivelser från legationen i Moskva. Den 14 januari rapporterade Barck-Holst från samtal med Novikov, varvid denne skulle ha uppgivit ”att det ju vore uppenbart, att Wallenberg på sin tid omhändertagits av sovjettrupper” och att ”redogörelse för efterforskningarna skulle lämnas beskickningen” (P 2 EuI, 14/1-1947). Den 30 januari rapporterade Hägglöf (från samtal med samme Novikov), att denne uppgivit att det ”säkerligen [fanns] läger inom Sovjetunionen som ännu icke kunnat slutföra ordern om efterforskning” (P 2 Eu I, 30/1-1947). Hägglöf föreslog avslutningsvis i sin rapport att den svenska regeringen, vid en eventuell ny interpellation i riksdagen, borde deklarerat att fortsatt dröjsmål med besked i Wallenberg-fallet från sovjetisk sida, kunde ”vara av natur att kunna störa det eljest goda grannskapsförhållandet”. Detta skulle man emellertid endast göra, enligt Hägglöf, om man

verkligt [var] beredd att för Wallenbergssakens vidare bedrivande [...] skrida till sådana åtgärder som en verkligt kylig behandling av ryske ministern i Stockholm, för att nu icke tala om andra eventualiteter på de ekonomiska och kulturella förbindelsernas område (P2 EuI, 30/1-1947).

Grafströms telegram till Undén

Under sin vistelse i New York (15 november till 11 december 1946) mottog Undén den 4 december ett telegram från UD (som författats av Grafström). Häri uppgavs att ”följande upplysningar rörande aktuella svensk-ryska frågor kunna måhända erbjuda intresse därest Excellensen före sin avresa skulle sammanträffa med Molotov”. Grafström redogjorde i korta ordalag för fallet Granovskij samt en svensk démarche rörande öppnandet av en svensk legation i Berlin. Som tredje punkt anfördes Wallenberg-ärendet:

Tertio Wallenbergaffären har på sistone som bekant aktualiserats riksdagsdebatt, varvid Moskvabeskickningens fåfånga upprepade démarcher erhålla besked rysk sida Wallenbergs öde anmälts av regeringen och föranlett kritiska uttalanden såväl Håstad som pressen. Ny démarche nyligen verkställd Moskva, vari med utgångspunkt Dekanozovs förklaring 17 januari 1945 att Wallenberg ryskt beskydd bestämt besked begärts angående Wallenberg (P 2 EuI, 4/12-1946).

Undén hade träffat Molotov den 21 november 1946 men inte tagit upp Wallenberg-ärendet. Detta är i sig anmärkningsvärt eftersom Stalin faktiskt lovat det svenska sändebudet ”att saken [skulle] bli undersökt och uppklarad” (något som Söderblom också rapporterat i sin officiella skrivelse till Undén). Inte heller när Undén således fick en påminnelse om ärendet från Grafström tog han upp frågan med Molotov vid sitt andra möte med honom den 9 december 1946.

Tre centrala budskap rörande Wallenberg

Det är i synnerhet tre centrala budskap i de ovan presenterade officiella skrivelserna handbrev och telegrammen, som borde ha kunnat tolkas som tämligen klara indikationer på att Wallenberg befann sig i sovjetisk fångenskap:

För det första: Sovjetmyndigheternas undvikande svar i fallet Wallenberg uppvisar tydliga likheter med den sovjetiska oviljan att under hösten 1946 ge klart besked rörande af Sandebergs vistelseort. Inte förrän den svenska legationen kunde konfrontera de sovjetiska företrädarna med obestridliga vittnesuppgifter om att af Sandeberg faktiskt befann sig i sovjetisk fångenskap, bekräftade man (om än indirekt) att så var fallet.

För det andra: Den sovjetiska taktiken att ställa af Sandeberg mot Makarova tolkades av Söderblom som ett sovjetiskt förslag om förhandling om en utväxling. När samma förfarande tillämpades i fallet Wallenberg vid tre tillfällen under 1946, uppfattades detta både av Söderblom och Barck-Holst som att Wallenberg kunde vara vid liv i sovjetisk fångenskap. Barck-Holst uppfattade därtill detta förfarande som en antydning om att möjligheter till utväxling av Wallenberg kunde tänkas föreligga.

För det tredje: Två schweiziska diplomater, som försvunnit spårlöst i Budapest kort efter Wallenbergs försvinnande, dök plötsligt upp i sovjetisk fångenskap, utväxlades mot ett antal

sovjetiska medborgare och återkom oskadda till sitt hemland i februari 1946. Från Moskvas sida hade man i månader sagt sig inte ha någon som helst kännedom om Fellers öde. Den sovjetiska linjen, som Undén fick kännedom om genom Celsings telegram av den 15 mars 1946, uppvisade stora likheter med agerandet i fallet Wallenberg.

Det råder knappast något tvivel om att Undén verkligen läst de officiella skrivelser som var ställda till honom. Undéns paraffer återfinns på dessa dokument och han var, som ambassadör Sverker Åström uttryckte det i samtal med utredningen (den 20 mars 2002), ”en av de få som verkligen läste ambassadörernas rapporter”. Det är rimligt att anta att han också, vid muntliga föredragningar, blev orienterad om innehållet i de handbrev och telegram rörande t.ex. sovjetisk förhandlingstaktik i fallen af Sandeberg och Makarova, och fallet Wallenberg, som inte var direkt ställda till honom, utan till övriga chefstjänstemän vid UD.

15.3 Bristen på jämvikt i de svensk-sovjetiska förhandlingarna

Hägglöfs råd till Undén

I samband med offentliggörandet av en stor mängd Wallenberg-relaterat material ur UD:s arkiv 1980, skrev Gunnar Hägglöf en artikel i *Svenska Dagbladet* rörande sin syn på Wallenberg-ärendets handläggning.

Hägglöf uppgav i denna artikel att han på senhösten 1946 kallades till överläggningar hos utrikesministern, med anledning av att man ännu inte fått något svar på den undersökning som Stalin lovat Söderblom. Vid mötet med Undén hade han pekat på att de svenska démarcherna i Moskva hittills varit resultatlösa och att man kanske borde överväga andra metoder. Han föreslog väsentligen tre möjliga handlingsalternativ. *För det första* pekade han på att Schweiz lyckats få hem sina diplomater Feller och Meier genom utväxling av ett antal sovjetiska medborgare. *För det andra* föreslog han att Undén borde kalla upp det sovjetiska sändebudet i Stockholm och meddela att Wallenberg-ärendet hotade försämra de svensk-sovjetiska relationerna. *För det tredje* (om man trots detta ändå inte skulle få något besked), föreslog han att man, som första steg, skulle utsätta den sovjetiske ministern för en ”kyllig behand-

ling”, och som andra steg, uppskjuta och eventuellt ta tillbaka olika svenska medgivanden som gjorts under de pågående förhandlingarna med Sovjetunionen om krediter och handel.

Enligt Hägglöf ställde sig emellertid utrikesministern avvisande till samtliga förslag. Utväxlingsförslaget avvisades med hänsyn till att Sverige, enligt Undén, ”icke ville bedriva människohandel”, förslaget om att kalla upp den sovjetiske ministern och hota med försämrade relationer, samt (om nödvändigt) utsätta honom för en kylig behandling, avvisades med hänvisning dels till att ”statsministern i riksdagen understrukit regeringens starka intresse” i frågan, dels till att det skulle vara oklokt att hota med försämrade relationer, eftersom ryssarna kanske faktiskt inte hade Wallenberg. Undén höll, enligt Hägglöf, inte för uteslutet att Wallenberg faktiskt omkommit under striderna kring Budapest.

Det är mycket svårt att veta vilket värde man kan ge åt Hägglöfs uppgifter. Artikeln skrevs över trettio år efter Hägglöfs tid som legationschef i Moskva, och det går inte att bortse från det faktum att Hägglöf själv var en av de ansvariga för ärendets handläggning. Rent principiellt kan vi aldrig utesluta att Hägglöf kan ha haft vissa motiv med att framhålla Undéns ovilja att agera i ärendet. Att mötet ägde rum är dock troligt. Undén noterade i sin dagbok att han träffat Hägglöf den 16 och 30 december 1946, samt den 10 och 14 januari 1947. Erlander noterade i sin dagbok, att han den 26 november 1946 haft ”ett utomordentligt intressant samtal med Hägglöf i Moskva”. Undén var visserligen i New York i slutet av november 1946, men det förefaller under alla förhållanden troligt att mötet har ägt rum. Det förtjänar också att understrykas att Hägglöf i sin officiella skrivelse till Undén av den 30 januari 1947 framförde ungefär samma råd för att komma till en lösning på Wallenberg-ärendet.

Undéns inaktivitet

Icke desto mindre, alldeles oavsett om Undén verkligen yttrade sig såsom Hägglöf påstår eller inte, kan vi utifrån samtida dokument konstatera, att Undéns inaktivitet i Wallenberg-ärendet, under åren 1945 till 1952, är påfallande.

Det är egentligen lättare att peka på vad Undén *inte* gjorde i ärendet under dessa år. Såsom framgått ovan kan vi slå fast att Undén *inte* agerade efter Söderbloms skrivelse av den 30 april, *inte*

korrigerade Söderbloms uttalade personliga uppfattning om Wallenbergs död vid sammanträdet med Stalin i juni 1946, *inte* tog fasta på Barck-Holsts råd av december 1946 att börja tillämpa den sovjetiska taktiken med sammankoppling av frågor, och *inte* vidtog de av Häggelöf i skrivelsen av januari 1947 föreslagna åtgärderna om en kylig behandling av den ryske ministern i Stockholm etc.

Det är också viktigt att notera att Undén överhuvudtaget inte tog upp ärendet Wallenberg med den sovjetiske ministern i Stockholm förrän i den 10 april 1947, och endast vid detta tillfälle. Undén träffade den sovjetiske ministern vid 19 (protokollförda) tillfällen under åren 1945-47 (11/8, 21/11, 22/11, 27/11, 28/11, 4/12, 10/12-1945, 26/1, 7/2, 5/3, 22/3, 29/4, 17/5, 4/6, 11/6, 5/8, 18/9-1946, 10/4, 16/5, 25/6-1947). Den sovjetiske ministern tog vid ett flertal av dessa möten upp repatrierings- och utlämningsfrågor med Undén. Tjernysjev tog också, som bekant, upp fallet Granovskij med Erlander i november 1946.

Den 11 augusti 1945 tog Tjernysjev upp frågorna om de baltiska flyktingarna och utlämning av inalles 36 sovjetiska marinsoldater som var internerade i Sverige (och som anklagades för att ha bragt sin befälhavare om livet) (P 40 R, 11/8-1945). Den 22 november 1945 berörde Tjernysjev på nytt frågan om de internerade marinsoldaterna och fallet Makarova (P 40 R, 23/11-1945), Den 22 mars 1946 tog Tjernysjev upp frågan om de baltiska (civila) flyktingarna i Sverige och fallet Makarova (P 40 R, 22/3-1946), och den 29 april 1946 togs åter de internerade militärerna och fallet Makarova upp (R 70 Er, 29/4-1946).

Undén undvek konsekvent att inlåta sig i diskussion med Tjernysjev, angående Makarova. Vid mötet den 22 november 1945 hänvisade han Tjernysjev till Engzell, den 22 mars 1946 sade han att ”jag försökte förklara att detta egentligen inte vore en regeringsfråga och att den rätteligen från början bort upptagas på privaträttslig väg av fadern, genom en advokat” (P 40 R, 22/3-1946), och den 29 april 1946 sade han att ”det vore en bra obetydlig fråga, som så sysselsatte de bägge regeringarna” (R 70 Er, 29/4-1946).

Det kan vara intressant att kort jämföra Undéns svar till Tjernysjev, med de svar Söderblom och Barck-Holst fick vid sina förfrågningar efter Wallenberg under 1945-46. Den 25 april 1945 lovade Dekanozov framföra Söderbloms förfrågan efter Wallenberg till den sovjetiska militära myndigheterna i Budapest (*Dokument-samling*, D03), den 5 juni 1945 tog Bennedich upp frågan med representanter för det sovjetiska försvarskommissariatet, varvid

frågan hänvisades åter till utrikeskommisariatet (P 2 Eu, 7/6-1945), den 3 november 1945 överlämnade Barck-Holst en note, varvid Abramov ”som ej syntes erinra sig ärendet, förklarade sig skola föra vår framställning vidare” (P 2 Eu, 3/11-1945), den 26 december 1945 svarade Abramov, vid ett besök av Söderblom, att ”de uppgifter som nu givits av [Söderblom], skulle vidarebefordras till vederbörande sovjetiska organisationer” (*Dokument-samling*, D07). Vid mötet den 9 mars 1946, sade Abramov att ”han lovade vidarebefordra uppgifterna från Söderblom till de kompetenta sovjetiska organen” (*Dokument-samling*, D11). Vid mötet den 30 april skedde så det tidigare nämnda skiftet från denna ”svarsmodell”, till att börja föra Makarova-fallet på tal närhelst Wallenberg-ärendet togs upp (P 2 Eu, 30/4-1945, *AVPRF*, f. 0140, op. 31, d. 4, p. 133, l.l. 12-13).

När Undén slutligen tog upp Wallenberg-ärendet skedde det vid en middag hos den sovjetiske ministern den 9 april 1947 (avskedsfest för Sohlman som snart skulle skickas till Moskva). Undén noterade i sin dagbok att han ”begagnade tillfället att be [Tjernysjev] stöta på i Moskva ang. besked på vår démarche om Raoul Wallenberg”. Han uppgav i en promemoria över samtalet med Tjernysjev att han påpekat att man från sovjetisk sida vid Häggelöfs sista démarche ”för ganska lång tid sedan [...] utlovat fortsatta undersökningar”. Något resultat hade dock inte kommit och Undén framhöll (i sin egen samtalsuppteckning) att ”tidningarna börjat fråga på nytt, vilket besked vi fått från Moskva”:

Ministern [Tjernysjev] sade, att han inte närmare kände till Wallenbergs-saken eftersom denna aldrig handlagts av legationen utan alltid i Moskva. Han ville emellertid enligt min önskan skriva till Moskva och efterhöra frågans läge och därvid meddela vad jag sagt honom (P 2 EuI, 10/4-1947).

Undéns hänvisning till de svenska tidningarna är anmärkningsvärd. Tjernysjev kan knappast, mot bakgrund av en sådan anmärkning, ha fått intrycket att Sveriges utrikesminister själv var särskilt angelägen att vare sig få hem en levande Raoul Wallenberg, eller ens få ett klart besked från sovjetiska myndigheter om Raoul Wallenbergs öde efter den 17 januari 1945.

Tjernysjevs svar är intressant ur två aspekter. *För det första* uppvisar det tydliga likheter med Undéns svar till Tjernysjev rörande Makarova den 22 november 1945, dvs. då Makarova ärendet för första gången tog upp mellan det sovjetiska sändebudet och

utrikesministern. Undén hänvisade då, som nämnts, till Engzell. *För det andra* bekräftades att man från svensk sida, mer än två år efter Wallenbergs försvinnande (med möjligt undantag för kabinetssekreterare Westmans obekräftade begäran om svar rörande Wallenberg den 24 november 1946), fortfarande inte nämnt saken inför Sovjetunionens minister i Sverige. Såsom framkommit ovan hade man från sovjetisk sida i januari 1946 synkroniserat den sovjetiska legationens och utrikeskommissariatets agerande i fallen Makarova och de internerade sovjetiska sjömännen. Någon motsvarande synkronisering ägde uppenbarligen aldrig rum på svensk sida.

Det är också av intresse att notera att man från sovjetisk sida faktiskt gjorde en koppling mellan de pågående förhandlingarna rörande handels- och kreditavtalet och fallet Makarova. Gunnar Myrdal rapporterade den 3 juli 1946 från ett möte med den sovjetiske ministern i Stockholm:

Tjernitjev som varit synnerligen älskvärd förklarade att när handelsavtalet klarats komme det politiska förhållandet mellan de båda länderna på ett helt nytt plan. Han ställde i så fall i utsikt omfattande samarbete på kulturella, idrottsliga m.fl. områden. Intet sades om baltfrågan men Tjernitjev framhöll att tvenne politiska frågor alltjämt utestode, nämligen 1. rörande fallet Macharova, 2. friande domstolsutslaget rörande de internerade sovjetiska besättningarna (HP 64 Er, 9/7-1946).

Från sovjetisk sida tog man upp fallet Makarova i samband med handelsförhandlingarna. Hägglöf hade som nämnts föreslagit för Undén att man från svensk sida borde kunna överväga att begära omförhandling av vissa aspekter av handels- och kreditavtalet. Undén var dock avvisande till detta med hänvisning till att han inte ville riskera relationerna till Sovjetunionen.

15.4 Avsaknaden av en ömsesidigt erkänd "förhandlingskultur"

"Nivåproblemet" i den svensk-sovjetiska diplomatin

Varför ville inte Undén ta upp Raoul Wallenberg-ärendet med den sovjetiske ministern tidigare än april 1947? Att ta upp själva ärendet borde ju inte per automatik ha medfört att relationerna mellan Sverige och Sovjetunionen måste bli lidande. Eftersom det

inte finns någon bevarad dokumentation från Undén var han redogör för skälen varför han inte ville ta upp Wallenberg-ärendet, kanske vi snarare skall ställa frågan varför han inte ville inlåta sig i diskussion kring ärendet Makarova. I sin dagboksanteckning rörande mötet med Tjernysjev skrev Undén att denne, vid sidan av handelsavtalet, tagit upp "smärre frågor", dvs. Makarova-ärendet, och frågan om de internerade sjömännen.

Denna notering anger i någon mån bristen på förståelse mellan den sovjetiska och svenska sidan. Ur sovjetiskt perspektiv var varken ärendet Makarova eller ärendet med de sovjetiska sjömännen "smärre frågor". Mot bakgrund av den höga aktivitet med vilken dessa ärenden bedrivits från sovjetisk sida under åren 1945 och 1946, borde det knappast heller ha rått någon tvekan vare sig hos utrikesministern eller hos UD:s tjänstemannaledning, att detta uppfattades som viktiga frågor av den sovjetiska sidan.

Avsaknaden av en ömsesidigt erkänd kod, en tolkningsgemenskap för framgångsrik kommunikation är, som inledningsvis nämnts, en *störningsfaktor* med stor potentiell skadeverkan på förståelsen för motpartens signalering. I fallet Makarova förelåg, liksom i fallet med de fem sovjetiska sjömännen, naturligtvis den rent juridiska aspekten att utrikesministern helt enkelt inte kunde avgöra hur ärendet Makarova skulle bedrivas. Frågan om Makarovas uppehållstillstånd var en angelägenhet för Utlänningsnämnden och denna hade i januari 1946 fattat beslut att förlänga det uppehållstillstånd Makarova fått i oktober 1944 (P 40 RI, 6/9-1948). Utrikesministern hade ingen formell möjlighet att påverka detta beslut. Vad som däremot är märkligt är Undéns brist på reflektion kring de politiska aspekterna av vad som i hans ögon förefaller ha varit ett rent juridiskt ärende. Det verkar som Tjernysjev helt enkelt hos Undén inte lyckades inskräpa vilken betydelse den sovjetiska sidan tillmätte ärendet Makarova. Denna brist på reflektion kring vilka effekter en sådan linje från svensk sida skulle kunna få på andra frågor rörande de svensk-sovjetiska relationerna är möjligtvis ett tecken på frånvaron av en ömsesidigt erkänd tolkningsram för samtalen.

Detta framträder inte endast vad gäller synen på innehållet i själva sakfrågorna, utan också vad gäller synen på formen på förhandlingarna. Undén signalerade tämligen klart till det sovjetiska sändebudet, liksom sedermera Erlander och Westman, att man från svensk sida inte ville erkänna det sovjetiska diplomatiska för-

farandet att föra upp frågor som Makarova-fallet, Granovskij-fallet och de internerade sjömännen på utrikesministernivå.

Om vi då antar *dels* att man från sovjetisk sida jämställde fallen Makarova och Wallenberg och såg dem som fall av samma typ (vilket dock inte kan beläggas), *dels* att man från sovjetisk sida var noga med att upprätthålla jämvikt i förhandlingarna med Sverige, synes det möjligt att Undéns syn på dessa frågor som ”smärre ärenden” från sovjetisk sida kan ha *tolkats* som en *politisk* markering, som följaktligen måste medföra ett motsvarande *politiskt* agerande i de diplomatiska förhandlingarna med Sverige. Eftersom Undén vägrade befatta sig med Makarova-ärendet (m.fl.), agerade de sovjetiska diplomaterna på samma sätt: man vägrade befatta sig med Wallenberg-ärendet.

Denna tolkning haltar dock på den punkten, att medan Tjernysjev tog upp Makarova med Sveriges utrikesminister, tog den svenska legationen konsekvent upp Wallenberg med avdelningschefen för den skandinaviska avdelningen vid utrikeskommissariatet Abramov (alltså på lägre nivå). (Söderblom tog visserligen upp Wallenberg med vice utrikesminister Dekanozov den 25 april 1945, men endast vid detta enda tillfälle [förutom en påminnelse den 18 maj 1945]). När Söderblom fick företräde inför Molotov den 6 juni 1946 tog han inte upp Wallenberg, trots att Tjernysjev alltså tagit upp Makarova (minst) tre gånger med Undén under vinter-halvåret 1945–46 (senast den 29 april 1946).

Det föreligger en generell diskrepans mellan stormakter och småstater vad gäller de diplomatiska kontakterna. En stormakts sändebud kan normalt alltid räkna med att få företräde hos utrikesministern i en liten stat, medan det omvända inte alltid är självklart. Att Söderblom inte kunde ta upp Wallenberg-ärendet med Molotov med samma frekvens som Tjernysjev tog upp ärendet Makarova med Undén, ter sig följaktligen både begripligt och försvarligt. Det som dock förvånar är att Söderblom, då han fick audiens hos Molotov den 6 juni 1946, inte passade på att beröra ärendet Wallenberg med ett enda ord. Detta är anmärkningsvärt.

Det förefaller troligt att Söderbloms begäran om audiens hos Stalin främst var avsedd som en markering att de svensk-sovjetiska relationerna nu var bättre än på länge. Vi kan inte med säkerhet veta huruvida Söderblom på förhand avsåg att ta upp ärendet Wallenberg, som en sista åtgärd, eller om det var en stundens ingivelse.

Det fick emellertid till följd att Wallenberg-ärendet flyttades upp på en nivå som var högre i jämförelse med den nivå på vilken Tjernysjev drivit Makarova-ärendet i Sverige. Det är i efterhand omöjligt att bedöma huruvida detta förde med sig negativa implikationer. Det är likaledes omöjligt att avgöra huruvida det olämpliga sätt på vilket Söderblom berörde ärendet var avgörande för utfallet. Det går heller inte att säga huruvida Tjernysjevs upptagande av ärendet Granovskij inför statsminister Erlander i november 1946 skall ses som en direkt följd av Söderbloms audiens hos Stalin. Att Tjernysjev tog upp Granovskij med Sveriges statsminister kan lika gärna tolkas som dikterat av att Undén vid tillfället befann sig i New York.

Det går emellertid inte att utesluta tolkningen att Tjernysjev faktiskt tog upp Granovskij med Erlander, eftersom Söderblom tagit upp ett ärende med Stalin, som i sovjetiska ögon kan ha jämförts med Granovskij. Om så var fallet är det likaledes möjligt att Erlanders och Westmans budskap till Tjernysjev av den 22, 23 och 25 november 1946, att fallet Granovskij "icke vore av den betydelse, att den borde tillåtas inverka på den önskvärda utvecklingen av förbindelserna mellan Sverige och Sovjetunionen" (P 40 J, 25/11-1946), i sovjetiska ögon sågs som en markering av den svenska positionen också i fallet Raoul Wallenberg.

I kombination med Söderbloms besked till Stalin att han var "personligen övertygad om att Wallenberg fallit offer för en olycka eller för rövare" (HP 1 Er, 18/6-1946), ter sig därmed Tjernysjevs telegram till Moskva om att Wallenberg-ärendet "icke påverkat de svensk-ryska relationerna, som nu vore bättre än någonsin och alltjämt förbättrades" (P 2 EuI, 30/12-1946), som inte helt orimligt.

Obenägheten hos det svenska sändebudet i Moskva att föra upp Wallenberg-fallet på samma nivå, som Tjernysjev drev fallet Makarova, märks också hos Söderbloms efterträdare Gunnar Hägglöf. Denne hade, av personliga skäl, endast vistats under kortare perioder i Moskva. Efter sex månader på sin post, hade han överhuvudtaget ännu inte träffat vare sig Molotov eller Vysjinskij. Kontakterna i Wallenberg-ärendet hade måst handhas av legationsrådet Barck-Holst i legationschefens frånvaro, och denne hade, som framgått ovan, tagit upp ärendet med Abramov, Kollontaj, Sysojev och Novikov.

Hägglöf tog, när han återvände till Moskva i januari 1947, upp Wallenberg-ärendet med Novikov, vilken såsom medlem i utrikes-

ministeriets *kollegium* visserligen stod högre än Abramov och Sysojev, men lägre än vice utrikesminister Dekanozov. Emellertid framgår det av en sovjetisk samtalsrapport av den 24 januari 1947 från ett möte mellan Molotjkov och Hägglöf, att det svenska sändebudet inte ville ta upp Wallenbergssaken med Molotov vid sitt första möte med honom. Hägglöf uppges ha sagt:

Hägglöf sade att han ännu inte avlagt sin första visit hos kamraterna V. M. Molotov och A. J. Vysjinskij. /Likväl uttryckte han inte någon uttalad önskan om besök/. Hägglöf tillade att han, vid den första visiten hos kamrat V. M. Molotov, inte ville tala om Wallenbergssaken. Han berättade att denne Wallenberg, efter stridernas upphörande befann sig i Budapest, där han gav hjälp åt den judiska befolkningen. Därefter försvann Wallenberg och hans öde är okänt. I Sverige, fortsatte Hägglöf, hade allmänheten uppmärksammat Wallenbergssaken. Pressen beskyllde t.o.m. honom för att han inte i Moskva gjort något för att klara upp Wallenbergs öde. Eftersom Hägglöf under samtalet inte framställde någon önskan, reagerade jag på intet sätt på hans berättelse (AVPRF, f. 0140, op. 38, d. 7, p. 141, l. 2).

Att Hägglöf inte ville ta upp Wallenberg-ärendet med Molotov i januari 1947 är begripligt. Han hade inte träffat vare sig Molotov eller Vysjinskij överhuvudtaget, och att inleda kontakten med att ta upp en så känslig fråga som Wallenberg torde ha varit diplomatiskt sett komplicerat. Å andra sidan hade mycken värdefull tid förspillts just genom att sändebudet vistats i Stockholm en stor del av hösten. Wallenberg-ärendet hade härvid inte kunnat föras upp på högre nivå än de tjänstemän på mellannivå som Bark-Holst träffade. Detta är ytterst olyckligt eftersom det är möjligt att ett mer resolut svenskt agerande under just sommaren/hösten 1946, *efter* att den nya sovjetiska utrikespolitiken gentemot Sverige trätt i kraft och *före* publikationen av af Sandebergs och Philipps böcker och Dekanozovs vägran att befatta sig med ärendet, möjligtvis hade kunnat leda till att förhandlingar om Wallenberg kunnat inledas.

Något möte mellan Hägglöf och Molotov blev det aldrig. Att döma av interna sovjetiska dokument väntade man från sovjetisk sida på att mötet skulle komma till stånd, Vetrov hade i februari 1947 sammanställt en promemoria över frågor som Hägglöf troligtvis skulle ta upp, och där intar Wallenberg-ärendet den första punkten.

Hägglöf lämnade Moskva i april 1947, och hans efterträdare Rolf Sohlman följde samma linje. Wallenberg-ärendet togs inte upp på hög nivå. Ytterst märkligt härvid är ett brev från Sohlman skrivet i

maj 1947 till UD. Sohlman beklagade däri att Guy von Dardel, enligt tidningsuppgifter, skulle ha försökt ”föranleda något slags amerikansk *démarche*”. Om man från amerikansk sida hade agerat för Wallenbergs sak, ansåg Sohlman det påkallat ”att upptaga hela frågan om vårt fortsatta bedrivande av saken till förnyad prövning – att köra in tandem med amerikanerna här just nu torde ej vara ägnat gagna varken Wallenberg eller Sverige” (P 2 EuI, 16/5-1947). Innan Sohlman kunde ta upp ärendet måste dock ”skriverierna kring halvbroderns amerikanska göranden och låtanden [sjunka] något i glömska”. Följaktligen kunde han inte ta upp frågan omedelbart vid sin ankomst till Moskva:

jag beklagar detta, då jag efter mitt senaste samtal med Excellensen hade planerat att så snart hövlighetsvisiterna undanstökats taga upp Wallenbergaffären på nytt. Det behöver säkert ej tilläggas att mitt resonemang här ovan är byggt på den förutsättningen att vi genom en påminnelse verkligen vill söka nu nå eller i allt fall påskynda ett *positivt* resultat – om nu ett sådant överhuvudtaget ligger inom det möjligas gränser. Skulle syftet å andra sidan endast vara att som en gest mot Wallenbergs moder läsa en mäsas inför herrarna i MININDEL [utrikesministeriet] kan jag naturligtvis aktualisera frågan när som helst (P 2 Eu I, 16/5-1947).

Detta kryptiska brev är ytterst märkligt, men möjligtvis också belysande, på flera punkter. Skall det faktum att Sohlman skriver att hans resonemang bygger på *förutsättningen* att vi vill uppnå ett ”*positivt* resultat”, tolkas som att man från den svenska utrikesledningens sida, också skulle kunnat se ett *negativt* resultat av en påminnelse i Wallenberg-ärendet, som ett önskvärt alternativ? Vad betyder egentligen ett *positivt* resultat? Betyder det att man får ut en levande Raoul Wallenberg ur sovjetisk fångenskap? Eller betyder det att man får ett otvetydigt svar från sovjetisk sida att Raoul Wallenberg omkommit under striderna i Ungern?

Sohlmans anmärkning att ett ”*positivt*” resultat kanske inte ”ligger inom det möjligas gränser”, indikerar att man från svensk sida, alla subtila indikationer från Moskva om att Wallenberg fanns i sovjetisk fångenskap till trots, alltjämt höll för möjligt att sovjetiska myndigheter inte kunde ge något svar.

Sohlmans sista anmärkning att han kunde tänka sig att ”när som helst”, ”läsa en mäsas inför herrarna i MININDEL [som en] gest mot Wallenbergs moder”, är kryptisk. Var uppfattningen, att man tog upp Wallenberg-ärendet inför sovjetiska företrädare, inte främst i syfte att få besked om Wallenberg, utan främst som ”en

gest” mot Wallenbergs anhöriga, unik för Sohlman eller spridd bland de UD-tjänstemän som var ansvariga för ärendets handläggning?

Den svenska utrikesledningen var sammanfattningsvis ovillig att ta upp Wallenberg-ärendet på samma nivå, som man från sovjetisk sida gjorde i fallet Makarova. Det förtjänar härvid att anmärkas att åtminstone en tjänsteman inom utrikesförvaltningen, (Barck-Holst) den 8 december signalerade till Stockholm att Kollontaj sagt att hon

ansåg det mindre sannolikt, att Dekanozov skulle våga på egen hand avgiva svar i Wallenberg-frågan, utan han komme nog att avvakta Molotovs återkomst (P 2 EuI, 8/12-1946).

Detta budskap betyder i praktiken att Barck-Holst ansåg att Dekanozov inte var bemyndigad att lämna besked i Wallenberg-ärendet. Härav följer att tjänstemän på lägre nivå, som t.ex. Abramov och Sysojev, knappast heller kunde förväntas ge ett klart besked. I förtäckta ordalag rekommenderade därefter Barck-Holst Undén att ta upp frågan på sin nivå:

Min egen reflektion är, att måhända excellensen Undén finge något tillfälle att beröra saken med Molotov i New York (P 2 Eu I, 8/12-1946).

Det är inte säkert att Undén hann ta del av Barck-Holsts rekommendation före sitt möte med Molotov den 9 december. Emellertid hade, som nämnts Grafström lämna en orientering av Wallenberg-ärendet den 4 december ”därest Excellensen före sin avresa skulle sammanträffa med Molotov”. Denna påminnelse föranledde dock inte utrikesministern att ta upp ärendet.

15.5 Varför tog inte Undén fasta på tjänstemännens rapporter?

Det skall inledningsvis understrykas att denna utredning under sitt arbete inte har påträffat någon ny dokumentation som kan klarlägga de djupt bakomliggande motiven till Undéns ovilja under åren 1945 till 1952 att befatta sig med Raoul Wallenberg-ärendet. Undéns dagbok ger egentligen ingen information om hur han såg på själva ärendet Wallenberg. Detta är märkligt eftersom man i dagboken faktiskt kan återfinna omdömen om fallen Makarova och

Granovskij. Det skall dock också understrykas att avsaknaden av otvetydig dokumentation rörande bevekelsgrunderna på intet sätt är avgörande för slutsatserna för denna utredning. Undéns inaktivitet är påfallande och skäl till erinran i sig.

Det förefaller i efterhand högst besynnerligt att all den diffusa information rörande Raoul Wallenbergs vistelseort på olika håll i Öst- och Centraleuropa som under åren 1946–51 inkom från personer som Eisenhardt von Rothe, von Maasburg, m.fl. kunde komma att tillmätas så förhållandevis stor betydelse som blev fallet. I synnerhet mot bakgrund av att tjänstemän inom den svenska utrikesförvaltningen, därtill två sändebud och ett legationsråd, samtliga med lång erfarenhet från diplomatin, vid flera tillfällen rapporterade om att Wallenberg-ärendet från sovjetisk sida kopplades samman med baltiska flyktingar i Sverige, att man från sovjetisk sida försökte använda Raoul Wallenberg som en slags förhandlingsbasis och att Sverige, med anledning av Wallenberg-ärendet, borde överväga en kylig behandling av den sovjetiske ministern i Stockholm. Detta är en så märklig och svårförklarlig omständighet att det måste hållas för möjligt att utrikesministern faktiskt kan ha insett att Raoul Wallenberg *kunde* vistas i sovjetisk fångenskap.

Det finns inga uppgifter som tyder på att Undén explicit uteslöt möjligheten av att Raoul Wallenberg satt inspärrad i Sovjetunionen. Däremot uppger Gunnar Häggglöf att Undén inte höll det för uteslutet att Raoul Wallenberg faktiskt omkommit under striderna kring Budapest. Statsrådet Ulla Lindström uppger i sin bok *I regeringen 1954–1959* (1969) att Undén i april 1956, i samband med Erlanders besök i Moskva, uppgivit att han själv trodde ”att ryssarna verkligen inte vet vart W. tagit vägen, att W. sannolikt är död under de kaotiska förhållanden som rådde efter kriget”. Enligt Lindström hade han dock tillagt att ryssarna, ”om han [Wallenberg] återfanns [...] skulle ha större skäl att lämna honom tillbaka till Sverige med den goodwill det skulle ge än att gömma honom och förneka hans existens” (Lindström, 1969: 100).

Såsom framgår av Häggglöfs och Lindströms uppgifter var Undén således främst benägen att tro att Wallenberg omkommit i Budapest (såsom Söderblom meddelat redan den 14 april 1945). Detta är dock inte liktydigt med att utrikesministern kommit till slutsatsen att det *var uteslutet* att Wallenberg faktiskt var internerad i Sovjetunionen.

Om vi rent hypotetiskt antar att Undén faktiskt höll det för möjligt, om än mindre troligt, att Wallenberg befann sig i sovjetisk fångenskap, vilka var då skälen till att han inte var på något sätt beredd att agera i enlighet med denna möjlighet?

Att Undén skulle ha underlåtit att agera i enlighet med en medveten strategi förefaller ytterst osannolikt. Om så vore fallet borde det gå att finna anteckningar om detta i hans dagbok, det borde finnas någon form av dokumentation om en sådan strategi i UD:s arkiv, det borde finnas nämnt i telegram och handbrev till beskickningen i Moskva etc. Några sådana tecken har inte återfunnits under denna utrednings arbete. Orsakerna till Undéns inaktivitet måste sökas på annat håll.

Internationell moral och rätt

Som ovan påvisats uppfattade de svenska diplomaterna den sovjetiska sammankopplingen av allt från genomresevisum mot repariering av balter, till Makarova mot af Sandeberg, som sovjetiska inviter till byteshandel och köpslagan. När samma modell tillämpades på fallet Wallenberg uppfattades det likaledes föreliggande eventuella möjligheter till förhandling rörande en utväxling. Undén förhöll sig emellertid kallsinnig till detta. Hägglöf skriver t.ex. i sin artikel att hans förslag att dra lärdomar från den schweiziska utväxlingen av Feller och Meier inte mottogs väl av Undén:

Undén reagerade omedelbart och avbröt mig genom att säga att Sverige icke ville bedriva någon ”människohandel” (Hägglöf, 1979).

I en radiointervju 1980 kommenterade Erlander Undéns syn på Wallenberg-ärendet och utväxlingsalternativet:

Jag tror inte att den vägen hade varit särskilt intelligent. Jag tror inte att det hade lyckats ett dugg bättre än den här andra metoden och dessutom så skall du komma ihåg att Undén var en otroligt moralisk person. Han vägrade absolut att byta liv mot liv och att blanda in [...] ett utbyte av en människa mot krediter och spannmålsleveranser eller vad det nu skulle kunna vara, det ansåg han att då fick Sverige skaffa sig en annan utrikesminister för det kunde han inte gå med på (*Direkt studio 13*, 31/1-1980).

Av Erlanders utsaga får man intrycket att Undéns ovilja mot utväxlingstanken inte främst betingades av övertygelsen att Raoul Wallenberg fallit offer för striderna i Budapest, utan av det faktum

att han ”var en otroligt moralisk person” som absolut vägrade ”byta liv mot liv”.

Att Undéns moralism generellt påverkade hans uppfattning om hur den internationella politiken *borde* gestalta sig framgår t.ex. av följande anteckning ur hans dagbok av den 5 augusti 1945:

[5/8-1945] Amerik. ministern ringde o bjöd mig på middag samma kväll för att träffa amerik. min. i Moskva, mr Harriman, som kom direkt från Potsdam-mötet. Jag reste in på aftonen.

Vid middagen blott värden, Harriman, Assarsson o jag. H. är en man med allvarligt, nästan melankoliskt utseende, förefaller vara omkring 50 år, något nervösa ögon. Samtalet rörde sig mest om Sovjet, dess ställning i världen o dess politik. En synnerligen intressant bekantskap. Har varit närvarande vid alla sm. träffanden mellan ”de stora” under kriget. Inte vidare optimistisk om framtiden. Underströk särskilt att man i internationell politik måste söka hävda vissa moraliska principer, stå för vissa värden som man inte borde offra genom eftergifter för vinnande av en tillfällig kompromiss. En klok och sympatisk människa, skarpsynt iakttagare.

Det råder knappast någon tvekan om att Undén var sympatiskt inställd till Harrimans inställning om ”att man i internationell politik måste söka hävda vissa moraliska principer, stå för vissa värden som man *inte* borde *offra* genom eftergifter för vinnande av en tillfällig kompromiss”.

Detta är inte rätt plats för en ingående redogörelse för hur den undénska bilden av internationell politik och internationell rätt formades under 1920 och 30-talen. I korthet kan dock sägas att Undén var starkt präglad av de tankegångar som efter första världskriget lanserades av den amerikanske presidenten Woodrow Wilson (1913-21). Undén satte stora förhoppningar till att Nationernas förbund (NF) genom den *kollektiva säkerheten* och upprättandet av en internationellt ömsesidigt erkänd rättsordning, skulle kunna hindra väpnade konflikter mellan stater. Under 1920 och 30-talen skaffade sig Undén en bred erfarenhet inom folkrätten. 1920 blev han folkrättssakkunnig vid UD och han kom där efter att ingå i den svenska delegationen vid NF under perioden 1921 till 1939.

För Undén var emellertid den internationella utvecklingen under 1930-talet en svår besvikelse. München-överenskommelsen 1938, liksom *Molotov-Ribbentroppakten* ett år senare (med det hemliga tilläggsprotokollet om uppdelning av Östra Europa mellan nazi-Tyskland och Sovjetunionen), utgjorde dödsstötar mot den

framväxande internationella rättsordning, som Undén varit en så stark anhängare av.

Undéns närmast reflexartade motstånd mot utväxling av människor stater emellan skall möjligtvis ses mot bakgrund *dels* av hans starka patos för den internationella rätten, *dels* den svåra besvikelse som andra världskrigets utbrott härvid innebar. Hans konsekventa hänvisande till svenska rättsliga instanser då fallen med de fem internerade sovjetiska sjömännen och Makarova anfördes av den sovjetiske ministern i Stockholm, låter antyda att han var starkt präglad av sin uppfattning att relationer stater emellan måste ha en folkrättslig grund. Att utan vidare, på basis av politiska överenskommelser, utväxla människor förefaller, som också framhölls av Erlander, ha stridit mot Undéns djupt liggande uppfattningar om hur stater sinsemellan borde agera.

Denna inställning *kan* förklara varför Undén inte tog fasta på tjänstemännens rapporter om förhandlingsmöjligheter. Det är dock möjligtvis inte det enda skälet.

Sveriges utsatta läge

Den internationella utvecklingen i Europa efter andra världskriget var oroande. Relationerna mellan segrarmakterna försämrades successivt redan kort efter Jalta-överenskommelsen i februari 1945. Den amerikanske ambassadören i Moskva Averell Harriman sände under våren 1945 flera telegram till Washington vari han varnade för att Sovjetunionens målsättningar i Östeuropa stod i allvarlig strid med de visioner som målats upp vid Jalta-mötet. Den nye amerikanske presidenten Truman tog intryck av Harrimans skildringar och avbröt tämligen abrupt all hjälp till Sovjetunionen inom ramarna för *Lend-lease* den 5 maj 1945.

Under åren därefter följde en rad händelser som steg för steg försämrade relationerna mellan Sovjetunionen och västmakterna. Det skulle föra alltför långt att i detta sammanhang i detalj redogöra för vari dessa bestod, hur de skall tolkas, och vilka följder de fick. Några centrala händelser förtjänar dock att kort nämnas.

En av de kanske viktigaste faktorerna bakom de försämrade relationerna utgörs av det sovjetiska agerandet i de östeuropeiska staterna. De utlovade polska fria valen, som därtill fanns omnämnda i Jalta-överenskommelsen, sköts ständigt på framtiden, och när de slutligen blev av 1947, var de långt ifrån fria. Samma

mönster gick att skönja också i Rumänien, Bulgarien och Ungern. Moskva-trogna kommunistpartier tog successivt makten i de politiskt instabila staterna.

I februari 1946 höll Stalin sitt s.k. valtal som uppfattades som mycket fientligt gentemot västvärlden. Därefter följde Churchills tal i Fulton, Missouri den 5 mars 1946, vari han konstaterade att en järnridå sänkts ned över Europa från Trieste vid Adriatiska havet till Stettin vid Östersjön, samt den amerikanske diplomatens George Kennans mycket ingående och tämligen pessimistiska analys (*The Long Telegram*) av Sovjetunionens avsikter samma månad.

Kennans analys hade också sina motsvarigheter på den sovjetiska sidan. Som framkommit ovan översände Tjernysjev i Stockholm flera telegram till Moskva i februari-mars 1946, vari han varnade för ökat anglo-amerikanskt inflytande i Sverige. Ett liknande telegram sändes också i september 1946 från Sovjetunionens ambassadör i Washington, Nikolaj Novikov, vari han redogjorde för USA:s ambitioner till ekonomisk dominans i världen och ekonomisk infiltration av suveräna stater.

Alltmedan relationerna således försämrades fördjupades den ekonomiska krisen i det krigshärjade Europa. Vintern 1946–47 var därtill en av de hårdaste på länge. Det förelåg en direkt risk för hungersnöd i Tyskland och det politiska klimatet präglades av instabilitet. Kommunistpartierna gick fram stort bland annat i Italien och Frankrike. Storbritannien tvingades därtill mot bakgrund av det trängda ekonomiska läget dra tillbaka sina åtaganden om militärt skydd åt Grekland och Turkiet.

USA hade deklarerat vid Jalta att de amerikanska trupperna skulle lämna Europa inom två år. Man hade också gjort upp planer för att, i enlighet med den s.k. *Morgenthau-planen*, helt avindustrialisera Tyskland. Bägge dessa målsättningar övergavs helt under 1947. I samband med aviserandet av *Truman-doktrinen* i mars 1947 (vars huvudsyfte var att bekämpa spridandet av kommunismen varhelst det förelåg risk för detta) övertog USA de brittiska militära åtagandena i Turkiet och Grekland. I juni 1947 beslutade USA att erbjuda ekonomiskt bistånd för återuppbyggnadsarbetet i Europa, den s.k. *Marshall-hjälpen*. Man beslutade också att överge *Morgenthau-planens* målsättningar och istället låta återuppbygga den tyska industriella infrastrukturen.

Den sovjetiska reaktionen lät inte vänta på sig. I september 1947 höll Andrej Zjdanov, ordförande för den nyupprättade *Kominform*

(ersättare för kommunistinternationalen *Komintern* som upplöstes 1943) det s.k. *tvälägers-talet* var han deklarerade att världen delats upp i två block eller läger, ett kommunistiskt och ett kapitalistiskt, och att krig dem emellan var oundvikligt.

De starkt försämrade relationerna mellan öst och väst tog sig under åren 1948–53 en rad konkreta uttryck, bland annat genom det kommunistiska maktövertagandet i Tjeckoslovakien (Pragkuppen) i februari 1948, valutareformen i de västliga ockupationszonerna i Tyskland i juni 1948, den sovjetiska blockaden av de västliga zonerna i Berlin mellan augusti 1948 och maj 1949, bildandet av Nato 1949, samt den första lyckade sovjetiska provsprängningen av en atombomb 1949.

Sverige måste "bidraga till en avspänning mellan öst och väst"

Kan den internationella utvecklingen efter 1945 förklara varför Undén var ovillig att föra upp Raoul Wallenberg-ärendet på den svensk-sovjetiska dagordningen? Trycket mot Sverige vad gäller t.ex. de baltiska flyktingarna hårdnade i takt med att nazi-Tyskland försvagades 1943–44. Det är också ett faktum att den sovjetiska militära närvaron i Östersjöområdet ökade påtagligt som ett direkt resultat av kriget.

Kan utrikesministern och den övriga utrikesledningen, när relationerna mellan segrarmakterna sedermera successivt försämrades under andra hälften av 1940-talet, ha ansett det vara alltför riskabelt att inta en hård linje gentemot Sovjetunionen i fallet Wallenberg? Kan Undén ha förstått att Raoul Wallenberg fanns i livet i Sovjetunionen men inte velat utpeka Sovjetunionen för ett så flagrant brott mot all diplomatisk sedvänja som att tillfångata en neutral stats diplomat, därför att en sådan anklagelse i sig skulle ha medfört starkt försämrade relationer till Moskva under lång tid framöver?

Den svenska utrikesledningen antog efter kriget, för att dämpa den tilltagande internationella spänningen, en utrikespolitisk linje som syftade till en fullständigt likvärdig behandling av Sovjetunionen och västmakterna. Sovjetunionen skulle inte ges anledning att känna sig förfördelat och inte ges anledning att misstänka att Sverige egentligen hyste sympatier för de västliga demokratiska staterna. Som logisk följd härav blev det centralt för Sverige att *dels* uppnå en förbättring i relationerna till Moskva, *dels* avstå från

deltagande i västliga organisationer eller initiativ som på något sätt kunde uppfattas som anti-sovjetiska av Moskva.

Man kan hävda att beslutet att utlämna de 167 militärbalterna var en direkt följd av denna linje. Vid en allmän beredning i baltfrågan inom regeringen den 4 december 1945 sade t.ex. statsrådet Per Edvin Sköld:

Ryssarna måste till varje pris bemötas så, att de icke bleve annorlunda behandlade än andra stormakter. Det vore svårt för dem att slå till reträtt i en fråga om en utfästelse, som svenska regeringen lämnat. Konsekvensen skulle säkerligen icke bliva, att vi komme i krig med ryssarna, men den komme otvivelaktigt att till det allvarligaste lända till ett försämrande av de svensk-ryska förbindelserna. Sverige komme att sättas i en klass för sig, och ryssarna komme att avsäga sig varje umgänge med oss.

Enligt Ernst Wigforss skulle det vara illa om intrycket skapades att en opinionsrörelse kunde driva regeringen "vart som helst". Detta vore dock inte det värsta, enligt Wigforss:

Det värsta vore vårt förhållande till Ryssland. En svensk regering, som böjde sig för en opinion i en fråga, som mer eller mindre hade sin spets mot Ryssland, måste för Kreml framstå som en potentiell motståndare.

146 av 167 balterna utlämnades avtalsenligt i januari 1946. (21 balter undantogs från transporten på grund av sjukdom).

Undéns uttalande vid en riksdagsdebatt i oktober 1945 rörande den sovjetiska ockupationen av de baltiska staterna kan också tolkas som ett utslag av denna strävan att konstruera en bild av Sovjetunionen som en fullständigt normal stat:

Redan under mellankrigsperioden rådde på många håll i världen ett starkt tvivel om dessa små nyupprättade republikers framtid. [...] Den politiska mogenheten hos dessa folk var inte heller särskilt markerad [...] Vore det inte anledning att pröva den andra politiska linjen, nämligen att acceptera det nya Ryssland och den politiska utformning som de baltiska republikerna fått såsom anslutna till Sovjetunionens republiker?

Huruvida miljardkrediten var ett direkt utslag av denna strävan efter likabehandling av Sovjetunionen kan diskuteras. Ledamoten i denna utredning fil. dr. Birgit Karlsson genomför i en bilaga till denna utredning en ingående analys av handels- och kreditavtalet och visar där att rent ekonomiska motiv också var tungt vägande

skäl för den svenska regeringens strävan att få till stånd ett handels- och kreditavtal med Sovjetunionen (bilaga 3).

Dock står det klart att den tillträdande ministern i Moskva, Gunnar Hägglöf, efter sina samtal med regeringsmedlemmar i maj 1946, fick ”klart för sig att hela avtalsfrågan hade en politisk bakgrund” (Hägglöf, 1973: 33).

Per Albin Hansson, Östen Undén och Ernst Wigforss hade enligt Hägglöf varit inställda på att de tre segrarmakterna också efter kriget skulle kunna upprätthålla ett tillräckligt hyggligt samarbete, för att, medelst ömsesidig hjälp, kunna inleda återuppbyggnadsarbetet i Europa. När Winston Churchill emellertid den 5 mars 1946 deklarerade att ”en järnridå sänkts tvärs över Europa”, ”från Stettin vid Östersjön till Trieste vid Adriatiska havet” blev den svenska regeringen, enligt Hägglöf, ”närmast upprörd” (Hägglöf, 1973: 34-35).

Bakom kreditavtalet låg också, enligt Moskva-sändebudet, ett dåligt samvete för det svenska agerandet under kriget:

En av de ivrigaste förespråkarna för en svensk miljardkredit till Sovjetunionen sade mig att denna kredit skulle kunna bidra till att väga upp de förluster som ryssarna lidit till följd av det svenska medgivandet sommaren 1941 att låta den tyska Engelbrechtdivisionen transiteras från Norge till Finland! (Hägglöf, 1973: 31).

Både Per Albin Hansson och Östen Undén satte stora förhoppningar vid vad Hägglöf skulle kunna åstadkomma i Moskva. Hansson hade uppmanat honom ”att i Moskva söka skapa 'ej blott hyggliga utan verkligt förtroendefulla förbindelser mellan Sverige och Sovjetunionen ... Ryssarna måste känna att de i Sverige hade en verklig vän” (Hägglöf, 1973: 34). Undén underströk regeringens behov av att få en inträngande rapportering från Moskva: ”Vi måste söka få en inblick i Sovjetunionens verkliga ekonomisk-politiska läge och framför allt i den sovjetryska ledningens utrikespolitiska avsikter” (Hägglöf, 1979).

När Hägglöf emellertid under oktober och november 1946 sändt hem ett antal officiella skrivelser och en längre rapport rörande den politiska utvecklingen i Sovjetunionen (HP 1 Er, 1/11-1946) till Stockholm kallades han till Undén för samtal. Enligt Hägglöf ansåg Undén att rapporten målade den politiska utvecklingen i Sovjetunionen i alltför mörka färger:

Han framhöll att man ju inte fick glömma att landet genomlidit ett fruktansvärt krig och att man i själva verket måste beundra den energi som sovjetledningen nu utvecklade inom ramen för sina femårsplaner.

Jag kunde endast instämma i dessa uttalanden, som jag för övrigt icke tyckte strida mot min rapportering (Hägglöf, 1973: 82).

Undén ansåg också att Hägglöf inte tillräckligt beaktat att den sovjetiska regeringen varit utsatt ”för åtskillig provokation”. Churchills tal i Fulton, Missouri ”hade varit en utmaning”. Samtalet hölls till en början enligt Hägglöf i ”en sträng. förhållande ton”, varefter utrikesministern mjuknade upp något. Avslutningsvis underströk dock Undén:

att han ville lägga mig på hjärtat att det icke var nog att vi eventuellt hade ett hyggligt förhållande till Sovjet. Vi måste försöka att ha ett så förtroendefullt förhållande att vi i vår ringa mån kunde bidra till en avspänning mellan öst och väst (Hägglöf, 1973: 84).

Sammanfattning

Är det då rimligt att anta att Undéns inaktivitet i ärendet Raoul Wallenberg betingades av ambitionen att ge Sverige möjligheten att spela en, i Undéns och den svenska statsledningens ögon, viktig internationell roll som medlare mellan öst och väst? En sådan roll hade naturligtvis mist något av sin neutrala upphöjdhet om man utpekade den ena sidan för att ha fört bort och möjligtvis tagit livet av en svensk diplomat. Något entydigt svar på denna fråga kan inte ges.

Undéns inställning i fallet Raoul Wallenberg är i praktiken en gåta och denna utredning kommer inte längre än denna typ av högst hypotetiska resonemang. Varför Undén valde att inte agera trots att den egna förvaltningens tjänstemän manade till handling förblir oklart.

I ljuset av den sammantagna bilden av de olika legationernas rapportering i fallen af Sandeberg, de schweiziska diplomaterna etc. förefaller det under alla förhållanden orimligt att utrikesministern skulle ha kunnat *utesluta* möjligheten att Raoul Wallenberg vistades i sovjetisk fångenskap. Wallenberg var föremål för ett förhållandevis stort antal officiella skrivelser och handbrev, hans gärning i Budapest var uppmärksammas i tidningarna, och hans försvinnande var föremål för interpellationer i riksdagen. Det svenska sändebudet i Moskva hade därtill som enda fråga tagit upp Wallenberg vid ett möte med Stalin och utförligt rapporterat om detta till utrikesministern. Att Undén aldrig skulle ha reflekterat

över vad som hänt Wallenberg förefaller mot bakgrund av detta som fullständigt osannolikt. Under dessa stunder av reflektion är det knappast möjligt att han, mot bakgrund av vad vi idag kan be- lägga att han har läst, kunde helt utesluta att Wallenberg fanns i sovjetisk fångenskap.

Undéns inaktivitet i fallet Wallenberg är således, alldeles oavsett bevekelsegrunderna, skäl till erinran i sig. Det förefaller mycket osannolikt att en mera kraftfull undénsk linje i fallet Wallenberg gentemot Sovjetunionen skulle ha satt några verkligt väsentliga svenska intressen på spel (annat än de rena prestigehänsyn och den stolthet som följde med självbilden av Sverige som en viktig internationell aktör). Sverige intog en hård linje i frågan om de runt 30 000 civila baltiska flyktingarna utan att detta fick några allvarigare konsekvenser för landets säkerhet. Att åtminstone ta upp ärendet på utrikesministernivå, t.ex. vid samtalet med Molotov i New York i december 1946, förefaller mot bakgrund av detta som ganska självklart.

Det förefaller också överdrivet stelbent och fantasilöst från utrikesministerns sida att inte uppmana Hägglöf eller Barck-Holst att gå vidare i det förvisso mycket cyniska förhandlingsspel om utväxling som de sovjetiska diplomaterna öppnade för. En sådan strategi hade möjligtvis kunnat medföra att mer påtagliga indikationer på att Raoul Wallenberg fanns i livet hade kunnat erhållas från den sovjetiska sidan.

15.6 En blockerad utrikesförvaltning och utrikesledning 1947-51

Informationsproblemet

Eftersom tjänstemännen vid UD *dels* höll det för möjligt att Wallenberg var i livet, *dels* föreslog att de skulle agera för att en utväxling skulle prövas, går det inte att utesluta att en annan person på posten som Sveriges utrikesminister hade kunnat medföra en lyckligare utgång för Wallenbergs del. Det finns dock ytterligare en faktor, vid sidan av Undéns världsbild, som måste tas i beaktande härvid. Detta gäller den stora mängd motstridig information som kom in till UD under åren från 1945 och framåt.

Ett av de skäl som Undén skall ha anfört i samtalet med Hägglöf i november 1946, till varför han inte ville riskera att försämra för-

hållandet till Sovjetunionen, var att Wallenberg kanske faktiskt hade försvunnit under striderna kring Budapest. I samband med Erlanders och Undéns möte med "Wallenbergsaktionen" den 3 november 1947, skall Undén ha yttrat att Wallenberg mycket väl kunde ha omkommit under striderna vid Pest efter "där var ju sådant kaos och sådant bombardemang".

Mot bakgrund av den tidigare redovisade genomgången av information rörande Wallenbergs omhändertagande av sovjetiska trupper i januari 1945, (uppgifter från Dekanozov, Kollontaj, Berg, Langlet m.m.) kan det i efterhand tyckas förvånansvärt att Undén kunde tro något annat än att Wallenberg fanns i sovjetisk fångenskap. Det är då viktigt att hålla i minnet *dels* att en hel del information tycks ha blivit liggande hos legationen i Bukarest, *dels* att det alltsedan den 15 mars 1945 (då Kossuth-radion meddelade att Wallenberg mördats av Gestapo) inkommit ytterst motstridig information om Wallenberg från många olika håll.

Vi har i det föregående kortfattat summerat ett antal av de vittnesuppgifter som inkom under åren 1945 till 1947. För att förstå betingelserna för efterforskningsarbetet under de därpå följande åren fram till Undéns démarche 1952 är det nödvändigt att kortfattat nämna något också om de vittnesuppgifter som inkom också under dessa år.

Wallenberg i Gödöllö, Wallenberg i Lwow

I juni 1947 rapporterade Sohlman följande till UD: Under en utflykt till staden Pusjkino utanför Leningrad hade Sohlmans dotter träffat en ungrare som uppgivit att han sett Raoul Wallenbergs lik. Ungraren, som var sekreterare hos den ungerske finansministern och vars namn var Litpe, hade dock, visade det sig vid närmare samtal med Sohlman, visserligen inte själv sett Wallenbergs lik, utan träffat en icke namngiven ungrare som sade sig ha suttit i ett sovjetiskt fångläger i Gödöllö i Ungern tillsammans med Wallenberg, och där blivit vittne till Wallenbergs död.

Wallenberg skulle, på grund av svält, ha drabbats av en sjukdom som "yttrat sig i ett sådant förtunnande av tarmväggarna att dessa slutligen brustit" (P 2 EuI, 3/5-1947). Direktören i den ungerska centralbanken Jankovitj (enligt Sohlman "en gammal bekant från våra handelsförhandlingar med Ungern"), som var närvarande vid samtalet mellan Sohlman och Litpe, uppgav för Sohlman att han

”nu för första gången hade känslan av att ha fått upp ett spår som ledde direkt till någon som verkligen sett Wallenberg efter den 17 januari 1945” (P 2 EuI, 3/6, 5/6, 11/6-1947).

Sohlman rapporterade också att Litpe och Jankovitj hade uppgivit att dödligheten i Gödöllö varit 25 procent, och att Jankovitj delade Litpes uppfattning ”att ryssarna faktiskt nu sakna möjlighet att – utom i rena undantagsfall – fastställa vilka som avled o i ifrågasvarande genomgångsläger” (P 2 EuI, 5/6-1947).

Månaden därefter aktualiserades två nya spår. Dels översände den finske medborgaren Uno B. Lillträsk, som också gick under namnet Olov Tjernic, ett brev till Raoul Wallenbergs halvsystem Nina Lagergren vari han uppgav att han suttit i sovjetiskt fångläger tillsammans med Wallenberg. Detta spår visade sig sedermera vara falskt (P 2 EuI, 14/5-1948).

Dels inkom det ovan nämnda helt nya vittnesmålet från det föregivna polska legationsrådet Adolphe Coen. Denne sade sig ha internerats av sovjetiska myndigheter i klostret Brygitki nära Lwow, där också Wallenberg uppgavs ha vistats (i cell 149). Coen uppgav sig ha haft kontakt med Wallenberg fram till den 18 mars 1947. Wallenberg hade berättat att han hade tjänstgjort vid den svenska legationen i Budapest, och att han gripits av ryssarna eftersom de hittat smycken och pengar i hans väska som de trodde tillhörde ”antidemokratiska personer”. Coen uppmanade svenskarna att utan föregående varning uppsöka lägret i Lwow och överbringa ett matpaket till fången i cell 149.

UD hade emellertid svårt att avgöra om Coen hade ett ärligt uppsåt. I en rad skrivelser och brev (t.ex. 12/7-1947, 18/7-1947), försökte man utröna huruvida Coen verkligen hade varit polskt legationsråd och om hans uppgifter var trovärdiga. I ett brev av 22 juli 1947 skrev Westman från legationen i Paris till Grafström:

Jag upprepar vad jag tidigare sagt. Coen har lämnat så många uppgifter om R. Wallenberg av sådan art att jag tror, att det spår han angivit förtjänar att tagas på allvar (P 2 EuI, 22/7-1947).

Därefter konstaterade UD att Coens uppgifter om sin egen ställning vid polska utrikesministeriet inte kunde bekräftas, varför man den 1 augusti 1947 meddelade att man ”under dylika omständigheter [...] icke kunnat fullfölja av honom angivet spår” (P 2 EuI, 1/8-1947).

Coen dök emellertid upp i senare skriftväxling (under 1951). Den 21 december 1951 anmodades Reuterskiöld i Bryssel att

kontakta Coen (något som ej lyckades). I anslutning till denna instruktion konstaterade Dahlman att Coen "enligt en hemlig källa" uppgivit sig ha varit agent i underrättelsetjänsten (polska London-regeringen)". Han skall också ha varit inblandad i internationella bedrägerier i stor skala. "Genom dessa upplysningar om Coen [...] försvagas givetvis tilltron till honom" (P 2 EuI, 21/12-1951). Coens uppgifter kunde dock inte avfärdas. I en promemoria av den 30 januari 1952 konstaterade man "att det icke kan anses helt uteslutet, att Wallenberg verkligen suttit i Lwow under angiven tid":

Det är nämligen känt, att ryssarna ofta flytta sina fångar från ett fängelse till ett annat, ibland avlägset beläget, för att efter en tid åter flytta vederbörande tillbaka till det första fängelset. [...] Vid den tidpunkt, varom här är fråga, (slutet av 1946 och början av 1947) hade mycket energiska démarcher i Wallenberg-frågan gjorts i Moskva. Det är måhända icke för djärvt att antaga, att vissa ryska instanser med hänsyn härtill kan ha funnit det lugnast att under en tid flytta Wallenberg bort från Moskva (P 2 EuI, 30/1-1952).

Så sent som den 11 februari 1957 skrev kriminalkommissarie Otto Danielsson i en promemoria att man inte kunde avfärda Coens uppgifter:

Onekligen talar mycket för, att Coen kan ha talat sanning, då han uppgav, att han träffat Wallenberg i Lwow. Det är ju numera ganska klart, att NKVD just under 1947 gjort några undanmanövrar för att effektivt dölja Wallenberg. Vad vore mer naturligt än att skicka honom till ett litet kloster i östra Polen? (P 2 EuI, 11/2-1957).

Reader's Digest

I juli 1947 publicerade *Reader's Digest* en artikel av Ralph Wallace om Raoul Wallenberg ("Raoul Wallenberg: Hero of Budapest"). Däri angavs bland annat följande:

Ostensibly a secretary of the Swedish legation – actually supplied with U.S. funds and bearing a secret commission from Sweden's king – this 32 year-old crusader became a figure as legendary as Lawrence of Arabia" (P 2 EuI, 8/7-1947: 96).

Wallenberg uppgavs alltså vara till skenet eller nominellt sekreterare vid den svenska legationen. För den händelse Wallenbergs öde inte redan var avgjort av sovjetiska myndigheter (mycket talar dock

för, som ovan nämnts, att så var fallet) i juli 1947, kan denna uppgift knappast ha bidragit till att skänka ökad trovärdighet till Wallenbergs diplomatiska immunitet i de sovjetiska beslutfattarnas ögon. Förutom att således möjligtvis förvärpa Wallenbergs situation i sovjetisk fångenskap, inspirerade denna artikel också fler personer att ge uppgifter rörande Wallenberg som sedermera skulle visa sig vara falska.

En sådan var rumänen Gheorgi Vas, som den 15 februari 1951 brevledes meddelade det svenska inrikesministeriet att "konsul Raoul Wallenberg lever än i dag". Vas uppgav att han mellan 26 januari 1945 till 17 oktober 1948, i fånglägret Sibiu i Rumänien, träffat en Wissinovski som sedermera uppgivit sig vara svensk och heta Wallenberg (P 2 EuI, 12/3, 22/3-1951). Den 3 september 1951, kunde emellertid UD konstatera att Vas, under en fängelsevistelse i december 1950 i Koblenz läst *Selection du Readers Digest* av april 1948, vari den ovan nämnda artikeln om Wallenberg fanns publicerad (P 2 EuI, 3/9-1951). Vi får anledning att återkomma till Vas nedan.

Wallenberg döende i södra Polen

I oktober 1947 fick den svenska legationen i Warszawa ett nytt spår som pekade på att Wallenberg skulle ha lyckats fly i samband med en tågkollision "någonstans i ryska Ukraina" och sedermera anslutit sig till ett "ukrainskt förbrytarband" som uppgavs befinna sig nära den polska gränsen vid staden Przemyśl (P 2 EuI, 21/11-1947). Uppgifterna kom från en polack vid namn Szmichystow Stachowiak, som emellertid uppgav sig egentligen heta Irieczenko och vara ukrainare, ansluten till den "underjordiska upprorsarmén i sydpolen". Wallenberg skulle, enligt Irieczenko, ha fått två revben sönderskjutna i samband med en strid, och låg nu svårt sjuk med hög feber (P2 EuI, 19/11-1947). Om man skulle kunna rädda Wallenbergs liv var det nödvändigt att omedelbart hämta hem honom, något som Irieczenko erbjöd sig hjälpa till med.

Uppgifterna från Irieczenko togs på allvar inom UD. Grafström skrev den 7 november 1947:

Legationssekreterare Kronvall från Warszawa, som är hemma på förhandlingar sökte mig idag med ett fantastiskt spår i Wallenbergaffären. Wallenberg skulle f.n. vistas hos den polska underjordiska armén i skogarna i södra Polen. Han hade kommit dit för omkring tre månader

sedan efter att ha flytt från en rysk fångtransport. Indikationerna äro mycket positiva. Det skall bli spännande att se, om man här verkligen kommit på något eller om det skall visa sig vara falskt som alla de andra (Grafström, 1989: 838)

Uppgifterna från Iriezzenko genererade en hel rad skrivelser (P 2 EuI, 19/11, 2/12, 3/12, 16/12-1947), och en resultatlös resa till södra Polen, innan man i december kunde konstatera att Iriezzenko var "en skojare" (P 2 EuI, 16/12-1947).

Wallenberg internerad i Tjeckoslovakien

Iriezzenko dök emellertid upp på nytt i april 1948, då han för svenska legationen i Prag uppgav sig vara kapten i NKVD, och på nytt presenterade ett vittnesmål om Raoul Wallenberg. Wallenberg skulle ha flytt "från det inre av Ryssland till Ukraina", anslutit sig till ukrainska partisaner som överskridit gränsen till Tjeckoslovakien. Där hade Wallenberg gripits av den "tjeckiska säkerhetspolisen" och internerats. Iriezzenko var nu villig att hjälpa svenskarna att få loss Wallenberg i utbyte mot att "fritt och oantastat fick komma in i Sverige" (P 2 EuI, 19/4-1948). Kontakten avbröts emellertid sedan det konstaterats att mannen var identisk med Iriezzenko (P 2 EuI, 14/5-1948).

Uppgifter om Wallenberg 1948-50

Under de kommande två åren inkom ett antal ytterligare uppgifter rörande Wallenberg. En ungersk folkdomstol slog i oktober 1948 fast, på grundval av vittnesmål från en Károly Müller, att Wallenberg mördats av nazister den 13 januari 1945 (P 2 EuI, 22/10-1948) (i en promemoria av Per Anger av den 26 oktober 1949 konstaterades dock att tillräckliga bevis saknades) den 21 mars 1949 noterade UD att den danske medborgaren Haakon Dahl, som i sex år hållits i sovjetisk fångenskap, utväxlats mot en lettisk kommunist.

I maj 1949 lämnade af Sandeberg en längre skriftlig redogörelse för sina kontakter med Erhard Hille (som delat cell med Langfelder) och Stefan Carl (som uppgav sig ha träffat Wallenberg i ett fångläger).

I maj 1950 uppgav en ”ungersk dam i Rom” att en ungrare (som hennes syster talat med) sett Wallenberg i Kiev mellan augusti och oktober 1947 i samband med en fångtransport.

I augusti 1950 uppgav ungraren Sándor Újváry att han befunnit i sovjetisk fångenskap tillsammans med Wallenberg ”i sex veckor fram till den 26 april 1945” i en liten by utanför Budapest. Újváry uppgav att de sovjetiska soldaterna haft för avsikt att arkebusera Wallenberg, tvingat honom att gräva sin egen grav, men därefter bestämt sig för att skona honom. När Újváry frigavs hade Wallenberg haft en skottskada i ena benet (P 2 EuI, 19/8-1950).

I augusti 1950 uppgav tysken Otto Prade, som befunnit sig vid svenska legationen i Budapest i januari 1945, att man från sovjetisk sida anklagat Wallenberg för att ha samarbetat med Gestapo. Man hade också uppgivit att man ”diesen Vogel [Wallenberg] damit so gut versorgt hatte, dass er keinen Pass mehr ausstellen wird und dass er nie mehr Ungarn oder Schweden sehen wird” (P 2 EuI, 16/10-1950).

Desorientering i UD

I en promemoria av den 15 december 1950 konstaterades att uppgifterna från den ungerska damen i Rom (om att Wallenberg setts i Kiev), samt uppgiften från Újváry (om Wallenbergs skottskada) stämde överens med uppgifterna från Irieczenko. Som en illustration till den skada som Irieczenko tillfogade UD:s arbete i efterforskandet av Wallenberg skrev man:

Det sammanfattande intrycket förblir, att det ingalunda synes mig osannolikt, att Wallenberg i april 1948 verkligen befann sig i ett fängelse i Tjeckoslovakien, utan att vara känd av de tjeckoslovakiska myndigheterna under rätt namn och nationalitet (P 2 EuI, 15/12-1950).

Den 12 oktober 1950 gjordes UD uppmärksam på att nio italienska diplomater återvänt från sovjetisk fångenskap. En av dessa, Claudio de Mohr skulle sedermera komma att bli ett mycket viktigt vittne. Eftersom man emellertid från italienska utrikesministeriet, på de svenska förfrågningarna om uppgifter rörande Wallenberg, svarade att diplomaterna ingenting visste, dröjde det nästan ett år innan de Mohrs vittnesmål nådde UD.

Wallenberg i rumänskt fängelse i Sibiu

Under tiden fram till dess aktualiserades det tidigare nämnda spåret Gheorgiu Vas, vilken i februari 1951 uppgav sig veta att Raoul Wallenberg fanns i livet i ett rumänskt fångläger i staden Sibiu, där han, enligt Vas var ”politisk fånge”. UD lade ned ett tämligen stort och tidsödande arbete på Vas, som i långa förhör (t.ex. 6/3-51, 12/3-1951) både gav detaljerade uppgifter om tiden som fånge tillsammans med en Wissinowski, (som alltså egentligen hette Wallenberg), och sin egen bakgrund. (Han skulle bl.a. ha tjänstgjort som pilot hos den rumänske ex-kungen Mikael som givit honom smeknamnet ”Neantúl”, en uppgift som ex-kungen vid kontroll bestämt förnekade).

Uppgifterna togs på stort allvar från UD:s sida. Den 20 mars 1951 upprättades en utförlig promemoria vari diskuterades hur man skulle få hem Wallenberg från fängelset i Sibiu. Som alternativa handlingsvägar angavs bl.a. utväxling av Wallenberg mot någon person ”som befinner sig i de svenska myndigheternas händer”, användande av handelspolitiska påtryckningsmedel, samt befrielse på ”illegal väg”. Enligt det sista alternativet skulle Wallenberg, med hjälp av fängelseläkaren i Sibiu befrias från sin cell för att därefter, antingen i bil (försedd med ett falskt diplomatpass eller inpackad i en ”specialgjord kurirsäck”) passera gränsen till Ungern, eller till fots längs Karpaterna nå gränsen till Jugoslavien. Väl i Sverige skulle Wallenberg få lära sig en uppdyktad detaljerad historia om sin flykt (som skulle dölja de svenska myndigheternas inblandning), varefter Wallenberg skulle föras till en plats på den svenska ostkusten där han på egen hand skulle ”ta sig fram till närmaste landsfiskal och berätta sin historia” (P 2 EuI, 20/3-1951).

Det är dock svårt att i efterhand bedöma huruvida denna promemoria skall ses som ett otvetydigt tecken på att utrikesledningen var beredd att agera på detta okonventionella sätt. Den är skriven av en tjänsteman på förhållandevis låg nivå, Stig Engfeldt, som var ansvarig handläggare för Wallenberg-ärendet, och det är inte klart huruvida den har lästs av utrikesministern. Undén paraffier återfinns inte på dokumentet. Klart är dock att denna typ av analyserande promemorior vari olika alternativ ställs mot varandra, saknades också på låg nivå under de kritiska åren 1945–47, (med möjligt undantag av Barck-Holsts skrivelse av den 30 december 1946 samt Hägglöfs skrivelse av den 30 januari 1947 till Undén vari olika handlingsalternativ presenterades).

Promemorian var sammanställd mot bakgrund av de uppgifter som lämnats av rumänen Gheorgi Vas. Som tidigare nämnts var emellertid detta vittnesmål uppdyktat på basis av information från artikeln i *Reader's Digest* av 1947.

Újvárys uppgifter

I april 1951 uppgav ungraren Alexander Újváry att han träffat Wallenberg den 7 februari 1945, varefter Wallenberg, i sällskap med sovjetiska soldater gav sig iväg västerut. Újváry arresterades därefter av den sovjetiska militären och spärrades in i en källare under tre dygn. I samband med ett toalettbesök mötte han Wallenberg ”på ett avstånd av högst en meter, varför misstag på person är uteslutet”. Mötet med Wallenberg skedde den 18–19 februari 1945. Enligt Újváry hade Wallenberg av ryssarna anklagats för att vara ”spekulant och spion”. På grundval av Újvárys uppgifter skrev man i en promemoria av januari 1952 att Wallenberg

synes ha undandragit sig rysk kontroll efter avresan från Benczurgatan den 17 januari för att vid en senare tidpunkt, sannolikt den 7 februari åter komma i rysk hand. Måhända kan detta förhållande vara en bidragande förklaring till att han sedermera råkat i svårigheter (P 2 EuI, 30/1-1952).

Újvárys uppgifter gav alltså stöd åt den felaktiga uppgiften att Wallenberg självmant skulle ha avvikit från den sovjetiska militären, för att därefter gripas. Denna uppgift hade, som ovan nämnts, redan Söderblom framfört i ett handbrev till kabinettssekreterare Sahlin i juli 1945.

Spåren koncentreras till Moskva

I april 1951 uppgav den ungerske flyktingen Johann von Korody-Katona att han i ett fängelse i Budapest sammanträffat med den ungerske politikern Béla Lukács, som berättat att ett flertal ungerska politiker vistats i ett fångläger omkring 100 kilometer från Moskva vars namn började på K. Lukács hade uppgivit att ”den svenske legationssekreteraren Wallenberg var också där” (P 2 Eu I, 30/1-1952).

I promemorian av den 30 januari 1952 konstaterades också att ”de viktigaste spåren i Wallenberg-ärendet komma från Moskva med omnejd”.

I synnerhet de Mohrs vittnesmål om att Wallenberg skulle ha vistats i Lefortovo-fängelset i Moskva innebar en vändpunkt vad gäller den svenska hållningen i ärendet. Den 11 februari 1952 överlämnade Undén en note till den sovjetiske ambassadören i Stockholm, Rodionov, vari man från svensk sida för första gången begärde Wallenberg utlämnad från Sovjetunionen.

UD:s handläggning av vittnesmålen 1947–51

Den ovanstående korta presentationen av den stora mängd uppgifter som inkom till UD mellan 1947 och 1952 kan naturligtvis inte göra anspråk på att vara fullständigt uttömmande. Syftet har varit att kort presentera de vittnesmål som har genererat flest brev, telegram och skrivelser inom utrikesförvaltningen. Icke desto mindre har denna, ehuru ofullständiga genomgång, bedömts som nödvändig för att i någon mån åskådliggöra mängden motsägelsefull information som inkom till UD under åren närmast efter Vysjinskijs note. Den svenska diplomatiska aktiviteten i Moskva under den aktuella perioden i ärendet Wallenberg var mycket låg. Inga démarcher avgavs mellan 1947 och 1952.

Orsaken till att man överhuvudtaget inte agerade i Moskva sammanfattas nog bäst av UD:s Vaktrapport av den 21 augusti 1947:

På förfrågan om vad det ryska meddelandet om Wallenberg innebär ligger det i sakens natur, att det icke kan bli någon förnyad framställning i Moskva. Det ryska utrikesministeriets utförliga svar på de svenska framställningarna anger att ytterligare upplysningar om Wallenbergs öde icke stå att erhålla genom de ryska myndigheterna (*Vaktrapport*, 21 augusti 1947).¹

Lennart Petri underströk i samma anda vid en föredragning i Wallenberg-ärendet inför Konstitutionsutskottet 1948:

Det sovjetryska beskedet i noten den 18 augusti 1947 var av den art att man inte gärna kunde återkomma till frågan utan att förebringa nya fakta (P 2 EuI, 8/4-1948).

¹ P 2 EuI), Mapp "Pressbyråns samling vaktrapporter samt RD-tryck, artiklar, tidningsklipp m.m.", box 245.

UD tycks, genom sitt omfattande arbete med att undersöka sanningshalten i de olika vittnesuppgifterna, ha blivit mer eller mindre blockerat. Tjänstemännen vid de svenska legationerna i Europa saknade kompetensen att genomföra förhör med de många uppgiftslämnarna på ett professionellt sätt. Följden blev att man hade mycket svårt att skilja relevant och sanningsenlig information från falsk.

En del av uppgifterna var helt eller delvis sanningsenliga (t.ex. af Sandebergs uppgifter om Hille, möjligtvis Kasser), en del av uppgifterna var uppenbart felaktiga (såsom Hódosi, von Maasburg, Coen, Újváry) men möjligtvis givna i ärligt uppsåt (beroende på misstag på person etc.), somliga uppgifter var tvivelsutan givna med falskt uppsåt. Motiven bakom att ge direkt vilseledande information till UD kan ha varierat. I en promemoria av januari 1952 skrev man följande (rörande uppgifterna från Ossian Ericsson, Uno Lill-träsk, Szmichystow Stachowiak [Irieczenko] och Gheorghiu Vas):

I några av dessa fall har [...] ett synnerligen omfattande, tidsödande och kostsamt arbete nedlagts. Man har inte kunnat komma till någon bestämd uppfattning om motiven till deras närmanden till utrikesdepartementet. I några om icke alla fall torde det dock säkerligen röra sig om bedragare, som sökt personlig vinning. Stachowiak var utan tvivel engagerad i hemlig rysk tjänst, ehuru tveksamhet kan råda om han handlat på ryskt uppdrag. Beträffande Vas tala vissa omständigheter starkt för att han är anställd i den rumänska hemliga polisen, ehuru hans motiv kunna ha varit personliga (P 2 EuI, 30/1-1952).

I efterhand slås man dock av utrikesledningens oförmåga att vara motståndskraftig mot diffus information. I april 1945 hade man, trots Dekanozovs note, valt att sätta tilltro till diffusa uppgifter från Bukarest. Nu satte man tilltro till uppgifter från en hel rad ytterst diffusa källor, trots att utrikesförvaltningens egen personal sände in skrivelser till utrikesministern där de sade sig uppfatta att förhandlingar rörande Raoul Wallenberg var möjliga.

16 Bild IV: Raoul Wallenberg i livet i sovjetisk fångenskap

16.1 Högre grad av systematik i UD:s handläggning

Det svenska agerandet efter 1950 präglas av en större aktivitet och målmedvetenhet. I december 1951 fick UD tillgång till ett vittnesmål av central betydelse. Den italienske diplomaten Claudio de Mohr, som återvänt från sovjetisk fångenskap i december 1950 tillsammans med nio italienska diplomater, vittnade om att han i Lefortovo upprätthållit "ständig kontakt" med Raoul Wallenberg från den 20 april 1945 till början av 1948 (P 2 EuI, 3/12-1951). Diplomaterna Ronchi och Romeo Moschetti, som också suttit internerade i Lefortovo, lämnade uppgifter som gav stöd åt de Mohrs uppgifter (P 2 EuI, 31/1-1952).

Det skulle dock vara felaktigt att hänföra den ökade diplomatiska aktiviteten enbart till de Mohrs vittnesmål. Inom UD ställde man sig faktiskt till en början tämligen skeptisk till de Mohr. Kriminalkommissarie Otto Danielsson vid Säkerhetspolisen (dåvarande Statspolisen) konstaterade i en promemoria av januari 1952 att "man inte kan sätta alltför stor tillit till de Mohrs vittnesmål". Detta borde snarare ses som "en indikation" på att Wallenberg "kan ha varit i Lefortovskajafängelset" (P 2 EuI, 3/1-1952). I ett samtal med förste sekreteraren vid sovjetiska ambassaden i Stockholm Tarabrin den 14 april 1953 uppgav kabinettssekreterare Arne S. Lundberg att man från svensk sida inte tillmätte "stor betydelse" åt de Mohrs vittnesmål "ehuru det kan finnas en kärna av sanning" (P 2 EuI, 14/4-1953). Denna misstro mot de Mohr från UD:s sida berodde, enligt Lundberg, på att han under förhör lämnat motstridiga uppgifter och verkat "överhuvudtaget relativt otillförlitlig". Först i juli 1954 kunde Lundberg konstatera att vittnesmålet "måste, sedan det på en del väsentliga punkter bekräftats, tillmätas större betydelse än tidigare skett" (P 2 EuI, 13/7-1954).

En synnerligen viktig bidragande faktor bakom det mer resoluta svenska agerandet var att UD från 1951 hade en ny kabinetssekreterare som visade prov på stort engagemang för Wallenbergs öde. Strax efter sin tillsättning inledde Arne S. Lundberg kontakter med Wallenbergs anhöriga som ofta företrädde av journalisten och författaren Rudolph Philipp. Även om samarbetet med Philipp skulle komma att vara långt ifrån oproblematiskt under de kommande åren, lyckades ändå Lundberg få till stånd ett fungerande samarbete med familjen i efterforskningsarbetet.

Statsrådet Ulla Lindström tecknade följande porträtt av Lundberg i sin dagbok 1955:

Kabinetssekreterare Arne Lundberg har lagt ner speciellt intresse på de vittnesmål och berättelser som berör fallet. Han har något av indianbokslynne och deckarspänning i sin natur: försvunna hjältar och misstänkta spioner väcker hans särskilda intresse, attraherar honom oemotståndligt tycks det (Lindström, 1969: 100).

Kommissarie Otto Danielsson lade också ned ett stort arbete på att förhöra vittnen och analysera hållbarheten i den stora mängd vittnesmål som avgivits under 1940-talets senare år. Efterforskningsarbetet, som under senare hälften av 1940-talet ofta hade bedrivits på ett osystematiskt sätt, fick härmed en systematik och professionalism, som var avgörande för det mer målmedvetna svenska agerandet under 1950-talet. I en promemoria av maj 1955 konstaterade Lundberg:

Under de första åren efter Wallenbergs försvinnande begicks vissa fel under spaningsarbetet. Diplomatsk personal är utan noggranna instruktioner i regel oförmögen att hålla förhör av polisiär typ. Huvudfelet är, att ledfrågor ställes och att man försummar att utfråga rörande alla detaljer. [...] Det viktigaste felet i handläggningen var, att spår inte fullföljdes till slutet. Det viktigaste misstaget var, att journalisten af Sandebergs vittnesmål icke togs på allvar. De spår han gav kunde ha lett till kontakt med rumänen Stefan Carl vid en tidpunkt då denne fritt kunde ha berättat (P 2 EuI, 27/5-1955).

Stefan Carl hade, som nämnts, vittnat om att han träffat Raoul Wallenberg på ett repatrieringskontor i Moskva sommaren 1946. Wallenberg hade varit i sällskap med två vakter och uppgivit för Carl att han vistades vid ett arbetsläger utanför Moskva. Mot bakgrund av de uppgifter som i dag finns tillgängliga förefaller emeller-

tid just Carls vittnesmål som mindre sannolikt. Lundberg konstaterade dock:

Om detta vittnesmål ingått, är det kanske mest sannolikt, att resultatet vid démarcherna i Moskva blivit detsamma. Schismen med familjen hade troligen kunnat undvikas. Därmed hade möjligen den stora offentliga kampanjen kunnat undvikas. Detta i sin tur skulle medfört, att den ryska prestigen icke engagerats så hårt i ärendet (P 2 EuI, 27/5-1955).

Bättre analys: Per Angers och Stig Engfeldts promemorior

Den arbetsinsats som utfördes av UD:s diplomater skall dock inte heller underskattas. Per Anger, som handlagt ärendet mellan 1948 och 1952, drev med stor envishet linjen att Wallenberg fanns i livet i sovjetisk fångenskap. I åtskilliga promemorior (t.ex. P 2 EuI, 16/10-1950, 22/12-1950, 16/2-1951) genomförde Anger analyser av vittnesmål och förde resonemang kring tänkbara motiv bakom det sovjetiska ägerandet. Anger skriver dock i sin bok *Med Raoul Wallenberg i Budapest* (1979) att han inte fick minsta gehör på högsta ort för sin uppfattning att Wallenberg befann sig i sovjetisk fångenskap eller för vad han ansåg borde göras för att få Wallenberg fri. Han fick tillfälle att personligen framföra sin inställning till utrikesminister Undén under en tågresa till Oslo i slutet av 1950:

Han bad mig komma in och sitta ner i hans sovkupé under resan. ”Herr Anger har ju varit i Budapest och lär ha synpunkter på vad som hänt Wallenberg”, började han. Jag gav en resumé av Wallenbergs och beskickningens verksamhet för den judiska befolkningen i Budapest under kriget. Jag talade om varför jag fullt och fast trodde att Wallenberg, efter att ha omhändertagits av ryssarna, fortfarande befann sig i ryskt förvar. Jag avslutade med att säga som min mening, att det enda språk ryssarna förstår i en situation som denna är att man sätter hårt mot hårt eller att man har något att erbjuda i gengäld. Schweizarna och italienarna hade återfått sina diplomater genom att utväxla dem mot sovjetiska medborgare. En dansk vid namn Hakon Dahl, som vistats sex år i fångenskap i Sovjet, hade utväxlats mot en rysk kommunist, fängslad i Danmark. Vi hade ju, tillfogade jag, givit ryssarna en miljard i kredit i handelsavtalet 1946 utan att begära något i stället. Vi hade haft flera spionfall i Sverige där Sovjet-medborgare varit inblandade. Vore det inte tänkbart att i stället för att utvisa en spion hålla en sådan kvar här i avvaktan på ett utbyte med Wallenberg?

”Sånt gör inte svenska regeringen”, svarade Undén kort och avmätt efter att ha lyssnat till min redogörelse. Audiensen var slut (Anger, 1985: 140–141).

I en promemoria av den 22 december 1950 utvecklade Anger just det resonemang som han anförde inför utrikesministern:

Måhända vore det även av intresse att rekapitulera vad som hände den schweiziske chargé d'affaires i Budapest Feller samt dansken Dahl. Feller bortfördes av ryssarna omedelbart efter Budapests erövring och hölls i rysk fångenskap ungefär ett år. Han utväxlades därefter mot en rysk förhandlingsdelegation, som befunnit sig på genomresa i Schweiz, men av schweizarna kvarhölls, tills Feller återlämnades. Dahl befann sig i rysk fångenskap i sex år. Detta förnekades till en början av ryssarna, men sedan danska vederbörande erfarit i vilket fängelse Dahl befann sig, lyckades man få honom utväxlad mot en sovjetrysk kommunist, som suttit i fängelse i Danmark (22/12-1950 [reviderad 16/2-1950]).¹

På den omarbetade versionen av denna promemoria, av den 16 februari 1951, (vari återges samma ordalydelse som ovan) återfinns utrikesministerns paraff.

Angers frustration över utrikesledningens ”negativa” synsätt på Wallenberg-ärendet ledde emellertid till att han avsåg sig sitt uppdrag som handläggare av Wallenberg-ärendet den 18 januari 1951 (P 2 EuI, 18/2-1951).

Även Angers efterträdare Stig Engfeldt gjorde en stor insats genom en hel rad grundliga promemorior rörande vittnesmål och ärendets handläggning (P 2 EuI, 19/4-1948, 29/4-1949, 15/12-1950). Engfeldt är sannolikt den förste inom UD som skriftligen på ett systematiskt och grundligt sätt analyserade Wallenberg-ärendet i en vidare politisk kontext. År 1951 hade därtill en stor mängd ytterligare information kommit UD till del som gjorde det möjligt att få ett större underlag för analys av det sovjetiska ägerandet än vad som varit möjligt på Söderbloms, Barck-Holsts och Hägglöfs tid. I en omfattande promemoria rörande det visserligen falska spåret Gheorghiu Vas, utvecklade Engfeldt klarsynta resonemang kring de svenska handlingsmöjligheterna i fallet Wallenberg. Engfeldt noterade bland annat:

¹ Angers redogörelse för det schweiziska ägerandet var, som framkommit ovan, felaktig. Schweiz utlämnade ett antal sovjetiska medborgare som vistades som flyktingar i landet i utbyte mot Feller och Meier.

Beträffande den demokratiska världssopinionens reaktion i den händelse W. skulle återkomma behöver ej sägas mycket. Det kan icke råda något tvivel om att den redan mångbeskrivne och av en viss hjälte- och martyrgloria omskimrade Wallenbergs återkomst vore en världssensation, som skulle sätta sinnena i den västliga världen, kanske i synnerhet i Förenta Staterna, i svallning. Man skulle med tacksamhet anamma fallet W. som ett förstklassigt propagandavapen i kampen mot världskommunismen. Man kan också lätt föreställa sig, vilken betydelse uttalanden av W. om hans fängelsevistelse skulle få även i den inrikespolitiska debatten med kommunisterna i Sverige och i andra demokratiska länder. En enorm prestigeförlust för Sovjetunionen bleve följden. [...] Det skulle föga hjälpa med undanflykter, såsom att skylla på att W. suttit i ett rumänskt fängelse. Den nakna sanningen i fallet W. skulle utan tvivel slå sönder alla framkonstruerade ryska motargument, som kunna tänkas. Häri ligger svårigheten att finna den rätta vägen till W:s befrielse (P 2 EuI, 20/3-1951).

Engfeldt konstaterade följaktligen att Sovjetunionens prestige och de politiska konsekvenser, som skulle bli följden av Wallenbergs återsändande, helt enkelt gjorde det omöjligt för ledarskiktet i Moskva att utan villkor lämna ut honom:

Om Wallenberg-affären icke fått så mycket publicitet från början, skulle läget måhända varit gynnsammare och ett utlämnande kunnat komma till stånd långt tidigare (P 2 EuI, 20/3-1951).

En central uppgift för Sveriges del måste således bli, enligt Engfeldt, att under en lång tidsrymd hålla Wallenbergs utlämnande hemligt och därtill "övertyga ryssarna om att det kan hemlighållas". Endast härigenom, skriver Engfeldt, skulle "Sovjetunionens prestige kunna räddas" (P 2 EuI, 20/3-1951).

Strategin att försöka övertyga den sovjetiska sidan om att de kan återlämna Wallenberg utan att förlora ansiktet inför den internationella opinionen löper som en röd tråd genom det svenska agerandet under 1950-talet. Det finns en mängd exempel på detta och vi återkommer till dessa nedan.

Den 27 april 1951 skrev Engfeldt ytterligare en promemoria varin han gjorde en grundlig analys av Barck-Holsts officiella skrivelse till utrikesministern av december 1946. Vi har redan tidigare nämnt vissa resonemang ur denna promemoria. Huvudslutsatsen var att man från sovjetisk sida tillämpat en systematisk taktik att sammankoppla ärendet Wallenberg med ärendena Makarova och Granovskij och att Barck-Holsts skrivelser lämnats obesvarade av UD (P 2

EuI, 27/4-1951). Denna slutsats, som alltså i allt väsentligt upprepade Barck-Holsts linje, gav ytterligare stöd för hypotesen att Wallenberg befann sig i sovjetisk fångenskap.

Längre promemorior avsedda för internt bruk inom UD, vari redogjordes kronologiskt för vidtagna åtgärder samt för inkomna vittnesmål sammanställdes härafter vid ett flertal tillfällen under 1950-talet (t.ex. den 23 juli 1953, 7 augusti 1953 och 7 oktober 1953, 13 juli 1954 och 27 maj 1955).

Förutom dessa interna utredningar inom UD gav Undén den 12 februari 1951 i uppdrag åt envoyé Erik Sjöborg att gå igenom Wallenberg-dossiern för att *dels* göra en promemoria om vidtagna åtgärder vid olika tillfällen, *dels* avge sin bedömning rörande möjligheterna att grunda en ny démarche i Moskva på nytillkomna vittnesmål. Sjöborgs utredning presenterades den 30 april 1951. Förutom en fullständig kronologisk genomgång av skriftväxlingen mellan Stockholm och den svenska legationen i Moskva, samt en omfattande presentation av dittills avgivna vittnesmål, var Sjöborg försiktig i sina slutsatser. Han konstaterade dock att ett flertal personer ansett sig kunna intyga att Wallenberg befann sig i sovjetisk fångenskap, samt att man genom vidare förhör borde kunna komplettera dessa uppgifter. En brist hos Sjöborg är att han inte tog upp Kollontajs besked till fru Günther, (som varit känt sedan 1948).

I december 1951 fick UD som nämnts tillgång till nyckelvittnet de Mohrs utsaga, och den sista januari presenterade Engfeldt en ingående analys av de runt fyrtio mer eller mindre trovärdiga vittnesmål rörande Wallenberg som fanns tillgängliga, varvid han konstaterade att "de viktigaste spåren i Wallenberg-affären komma från Moskva med omnejd" (P 2 EuI, 30/1-1952).

16.2 Undéns note februari 1952

Under hösten 1951 hade man inom UD diskuterat vilken strategi som skulle tillämpas i Wallenberg-ärendet. I ett handbrev till Sohlman av den 8 september presenterade Lundberg tre tänkbara alternativa handlingsvägar för den svenska sidan: "1/ bytesaffär, 2/ underhandstrevare i syfte att locka fram en rysk reaktion, 3/demarche i avsikt att erhålla ett ryskt svar, som kan publiceras" (P 2 EuI, 8/9-1951).

Lundberg konstaterade att ”det första alternativet [endast kunde] realiseras under förutsättning att vi få i våra händer en person, som ryssarna ha starkt intresse för och som vi utan att bryta mot humanitära principer kunna utlämna”. Han noterade också att alternativ tre (démarche) för närvarande inte var aktuell eftersom en sådan sannolikt ”skulle ge omedelbart negativt resultat och endast minska utsikterna att vid uppdykande av nya omständigheter uträtta något”(P 2 EuI, 8/9-1951).

I sitt svarsbrev av den första oktober 1951 instämde Sohlman i Lundbergs resonemang om olämpligheten med en démarche. En sådan borde endast komma till stånd efter ett eventuellt negativt resultat av en underhandstrevare, som alltså enligt Sohlman var det mest intressanta av de tre alternativen. Sohlman skrev vidare att ”alternativ ett [bytesaffär] förefaller mig principiellt osympatiskt och dessutom knappast att tillråda med hänsyn till den karaktär vi trots allt önska ge våra förbindelser, även med Sovjet” (P 2 EuI, 1/10-1951). Han noterade vidare:

Vid vårt ställningstagande till alternativ ett [bytesaffär] bör hänsyn också tagas till möjligheten, att ryssarna faktiskt icke ha vederbörande i sin hand (P 2 EuI, 1/10-1951).

Huruvida det företogs någon underhandstrevare under månaderna härefter är inte säkert.

Det är sammanfattningsvis mot bakgrund av en kombination av nya vittnesmål, systematisk analys av tidigare avlagda vittnesmål och systematisk politisk analys av Raoul Wallenberg-ärendet, som utrikesminister Undén den 11 februari 1952 överlämnade en note till den sovjetiske ambassadören i Stockholm, Konstantin Rodionov, vari man från svensk sida, med utgångspunkt *dels* från Dekanozovs note av den 16 januari 1945, *dels* från de nya vittnesmålen, för första gången begärde att

Sovjetunionens regering vidtager de för Wallenbergs snara återförande till Sverige erforderliga åtgärder (P 2 EuI, 11/2-1952).

Under samtalet med Rodionov framhöll Undén att ”han personligen tagit del av det viktigaste materialet och inte kunde tvivla på dess bevisvärde” (P 2 EuI, 11/2-1952).

Den sovjetiska sidans agerande efter den svenska noten finns utförligt återgivet i den svensk-ryska arbetsgruppens rapport. Det kan emellertid också i detta sammanhang vara värt att kort referera

vad som skedde i Moskva som reaktion på den svenska framställningen.

Den sovjetiska reaktionen

Den 22 februari 1952 upprättades en promemoria över Raoul Wallenberg-ärendet baserad på arkivmaterial vid utrikesministeriets femte europeiska avdelning. Häri återgavs ärendets historia från Söderbloms begäran om sovjetiskt skydd åt Budapest-legationens personal i december 1944 till Claudio de Mohrs vittnesmål i december 1951. Skriftväxlingen mellan den svenska legationen och det sovjetiska utrikesministeriet återgavs utförligt, liksom skriftväxlingen mellan det sovjetiska utrikesministeriet och den sovjetiska säkerhetstjänsten.

Den 3 mars meddelade ministern för statssäkerhet S. Ignatiev vice utrikesminister Gromyko att det knappast var ändamålsenligt att på något sätt ändra karaktären i det svar som avgetts av Vysjinskij den 18 augusti 1947. Vysjinskij, som i en promemoria till Stalin av den 18 mars i korta ordalag återgav den fiktiva sanningen om Raoul Wallenbergs öde (dvs. att han var okänd i Sovjetunionen), rekommenderade också att det sovjetiska svaret till Sverige av 1947 inte borde ändras. Den 16 april 1952 överlämnades en sovjetisk svarsnote i denna anda.

Från svensk sida svarade man med en ny note som överlämnades den 23 maj 1952 av utrikesministern till Rodionov. I noten återgavs bland annat Lars Bergs vittnesuppgifter från maj 1945 om att de sovjetiska förhørsledarna hade anklagat Wallenberg *dels* för att ha utfärdat falska pass åt personer som stödde den fascistiska regimen i Ungern, *dels* för att ha bedrivit illegal underrättelseverksamhet. Man framhöll i noten ”att dylika misstankar mot Wallenberg måste anses helt obefogade”. Att olika skyddsdokument kommit i händerna på ungerska fascister måste ”tillskrivas illegala tillgrepp eller förfalskningar”. Då noten överlämnades framförde Undén till Rodionov att läget i de svensk-sovjetiska relationerna skulle skärpas om inte Wallenberg-ärendet fick ”en tillfredsställande lösning” (P 2 EuI, 11/2-1952).

Den 26 maj överlämnade Sohlman i Moskva noten till vice utrikesminister Zorin, varefter ”utspann sig ett trekvarts timmes delvis mycket animerat samtal”. Zorin ”gick i enlighet med den bolshevistiska taktiken omedelbart till motattack” och gjorde bland

annat gällande att svenska myndigheter stod bakom en presskampanj riktad mot Sovjetunionen: ”Huru vore det f.ö. i annat fall möjligt för tidningarna att lämna upplysningar, varöver endast svenska myndigheter förfogade?” (Möjligtvis syftade Zorin härvid på Rudolph Philipps artikel i *Allt* 1951, vari återgavs ordagrant den promemoria av november 1945, samt den komplementspromemoria av april 1946, vari återfanns i stort sett alla telegram i Raoul Wallenberg-ärendet under Söderbloms tid som legationschef i Moskva.) Zorin framhöll också att man hade bevis för svenskt spioneri riktat mot Sovjetunionen (P 2 EuI, 26/5-1952).

I ett brev till Stalin rekommenderade Vysjinskij att den nya svenska noten borde lämnas utan svar. Om Sverige skulle återkomma med en ny förfrågan kunde man muntligen hänvisa till det svar som gavs i april 1952 (som i sin tur hänvisade till Vysjinskij's note av 18 augusti 1947). Den utförliga promemoria som upprättats vid den femte europeiska avdelningen i det sovjetiska utrikeskommissariatet i februari 1952 presenterades på nytt i bearbetad form den 5 juni 1952. Vysjinskij's bägge brev till Stalin, liksom det faktum att ärendets hantering faktiskt noggrant återgavs i två promemorior tyder på att de svenska hänvändelserna togs på allvar från sovjetisk sida.

16.3 Perioden 1952–55

Ytterligare svenska hänvändelser

Under perioden från juni till december 1952 framförde svenska regeringen påminnelser rörande ärendet Wallenberg till Rodionov och Vysjinskij vid fyra tillfällen (den 28 juni, 30 augusti, 1 oktober och 17 november 1952). Vid mötet den 30 augusti 1952 mellan Undén och Rodionov framhöll den svenske utrikesministern att

Wallenberg var svensk diplomat åtnjutande diplomatisk immunitet. Det är fruktansvärt att han inte kunnat återfinnas och sändas tillbaka till Sverige. Dessutom har han gjort en modig och ärofull gärning genom sina ansträngningar att rädda ungerska judar från fascisternas förföljelser (P 2 EuI, 30/8-1952).

Den 17 november 1952 hade Undén ett samtal med Vysjinskij i New York varunder tre problem i de svensk-sovjetiska relationerna berördes. Det gällde Catalina-affären, spioneri-affärerna

(Anderssonska spionaget och Enbom-affären) samt Wallenberg-ärendet. Undén konstaterade att Wallenberg ”räddats av sovjetrisk militär under slutstriderna om Budapest” men sedan ”kvarhållits och befunne sig i ryskt fängelse”. Det var ”ett mysterium, varför de sovjetiska myndigheterna kvarhållit honom”. Undén framhöll också att han inte kunde tro på det sovjetiska påståendet att man inte kunnat återfinna Wallenberg (P 2 EuI, 19/11-1952).

Den 12 februari 1953 samtalade Sohlman med Vysjinskij, varefter han i telegram till Stockholm konstaterade att ”Vysjinskijs attitude föreföll angående Wallenbergsaffären vara hårdare än Zorins. Den synes ligga i linje med Sovjets reaktion, överhuvudtaget på sistone exempelvis Korea, Östtyskland, Tjeckoslovakiet, Afghanistan och Israel”:

För övrigt frapperades vi av hans kategoriska påstående att Wallenberg icke funnes här i landet liksom hans kännedom om sakens detaljer – exempelvis uttalande om 1947 års note om förhållandena i Budapest under belägringen etc. – redan innan han konsulterat en mindre i uppslagsform uppställd anteckningsbok (P 2 EuI, 12/2-1953).

Därefter följde ytterligare ett antal svenska hänvändelser under 1953: den 31 mars (Sohlman – Rodionov), den 13 april (Lundberg – Tarabrin), den 4 maj (Sohlman – Semjonov), den 21 maj (Sohlman – Semjonov) och den 3 juni (Undén – Rodionov). Den 16 juli 1953 meddelade Rodionov att man från sovjetisk sida ”hade gjort de mest omsorgsfulla efterforskningar efter Wallenberg”, varefter man kunnat konstatera att Wallenberg ”icke befunnit sig och icke befinner sig i Sovjetunionen” (P 2 EuI, 7/8-1953).

Från svensk sida gjordes härefter inga ytterligare framställningar förrän i samband med Undéns besök i Sovjetunionen under sommaren 1954. Den 17 juni 1954 sade Undén till vice utrikesminister Zorin att man från svensk sida inte ”kunde resignera” inför det svar som Rodionov givit i juli 1953, samt att det vore möjligt att ”denna sak å sovjetisk sida behandlats som ett uteslutande polisiärt ärende och att Wallenberg – helt utan grund – exempelvis kunde ha dömts till något straff för t.ex. spionage”. Undén uttalade också sin förhoppning att ”sovjetregeringen måtte göra en verklig kraftanstängning för att Wallenberg måtte befrias och återsändas till Sverige” (P 2 EuI, 17/6-1954).

Zorin framhöll emellertid att man från sovjetisk sida redan vidtagit ”mycket noggranna undersökningar”, och att man inte kunde utesluta att de uppgifter på vilka den svenska regeringen baserade

sin uppfattning, ”kunde vara helt subjektiva och närmast uttryck för önsketänkande” (P 2 EuI, 17/6-1954).

Samma dag tog Undén upp Wallenberg-ärendet även med vice premiärminister Mikojan, som emellertid sade ”icke [kunna] tänka sig” att de sovjetiska myndigheterna inte skulle ”känna till om Wallenberg funnes här i landet”, och att de, om de hade upplysningar om honom ”icke skulle ha vidarebefordrat dessa till svenska regeringen” (P 2 EuI, 18/6-1954).

Den 13 juli 1954 sammanställde Lundberg en promemoria över ”läget i Wallenberg-ärendet juli 1954”. Här presenterades på sedvanlig ordning resonemang kring vittnesmålen och deras trovärdighet, men också ingående resonemang kring hur den svenska strategin i ärendet borde läggas upp. Lundberg konstaterade att det alltså var oklart vilka motiv som låg bakom det sovjetiska ägerandet.

Å *ena sidan* fanns tecken som tydde på att den sovjetiska säkerhetstjänsten systematiskt fört den sovjetiska utrikesförvaltningen bakom ljuset vad gäller Wallenbergs vistelse i Sovjetunionen. I så fall gällde det för den svenska sidan att presentera tillräckligt detaljerade uppgifter rörande Wallenbergs fångenskap, så att det sovjetiska utrikesministeriet blev övertygat om att man fick oriktiga uppgifter från säkerhetstjänsten. Lundberg konstaterade att ”kanske ligger det en chans till Wallenbergs frigivning däri, att polisen numera har mindre att säga till om än förr och därför kan få böja sig för UM [utrikesministeriet]” (P 2 EuI, 13/7-1954). Man skulle alltså från svensk sida kunna utnyttja en tänkbar ”schism” mellan de olika sovjetiska myndigheterna för att uppnå målet att få Wallenberg fri.

Å *andra sidan* gick det naturligtvis inte att utesluta att det sovjetiska utrikesministeriet självständigt hade motsatt sig ett utlämnande av Wallenberg:

Fången har genom allt oväsen kring fallet blivit ”viktig”, och de misstänksamma ryssarna släpper inte ”viktiga” fångar. De kvarhåller massor av fångar utan för västeuropéer begripliga skäl eller av skäl, som förefaller obetydligare än i fallet Wallenberg (P 2 EuI, 13/7-1954).

Om så var fallet kunde alltför detaljerade upplysningar rörande vittnesmålen, t.ex. tidpunkt för det senaste vittnesmålet, leda till att den sovjetiska sidan kom att utfärda en dödsattest:

Av rapporten från parallellfallet till Wallenberg-affären framgår, att då vederbörande regering framlade bevis om ifrågavarande diplomats

ryska fångenskap, svarade ryssarna med att överlämna en dödsattest, daterad 1947. Efter denna tid hade hans regering inga bevis (P 2 EuI, 13/7-1954).

Fallet Ferdinand Marek

Det parallellfall till Wallenberg-ärendet som Lundberg refererade till rörde den försvunne österrikiske ministern i Prag Ferdinand Marek. Marek hade omhändertagits av sovjetisk militär den 23 maj 1945 och hade därefter inte avhörts, med undantag för ett kort telefonsamtal till dottern den 24 maj vari han uppmanade henne att sätta sig i kontakt med presidenten Benes för ”dennes bistånd för hans [Mareks] räddning”. Under de kommande nio åren hade man från sovjetisk sida kategoriskt förnekat inför österrikiska diplomater att man hade någon som helst kännedom om den försvunne Marek och hans vistelseort. Emellertid inkom under åren en rad vittnesmål som gjorde gällande att Marek sannolikt så sent som 1950 varit inspärrad bland annat i Lefortovo. Dessa uppgifter föranledde den österrikiska regeringen att under återopande av vittnesutsagorna avlägga en *démarche* i Moskva i början av 1954. De sovjetiska myndigheterna erkände då att man omhändertagit Marek men att denne avlidit den 4 maj 1947 till följd av hjärtfel och kronisk njurinflammation (P 2 EuI, 30/6-1954).

Det Lundberg alltså fruktade var att alltför detaljerade upplysningar om vittnesmålen skulle föranleda ett liknande agerande i fallet Wallenberg från sovjetisk sida, som i fallet Marek, alltså att man skulle erhålla en dödsattest.

Svensk note 1 oktober 1954

Möjligtvis som en reaktion på att Zorin alltså uttryckt tvivel rörande de vittnesmål om Wallenberg som UD förfogade över, överlämnade Sohlman den 1 oktober 1954 en utförlig promemoria till Zorin, vari man behandlade Wallenberg-ärendet ur flera aspekter. Det konstaterades att en hel del oriktiga vittnesmål rörande Wallenbergs vistelseort inkommit till UD åren efter 1945, men att alla otillförlitliga vittnesmål nu hade ”bortgallrats”. Därefter redogjordes kort för vilka kriterier som användes inom UD för att bedöma ett vittnes trovärdighet, varefter man konstaterade att sex vittnesmål efter hård prövning ansågs vara tillförlitliga. Man kom-

menterade också tre möjliga anklagelsepunkter mot Wallenberg från sovjetisk sida – spioneri, utfärdande av skyddspass till ungerska fascister, samt allmän misstro mot Wallenbergs humanitära aktion – varefter man konstaterade (muntligen) att ett vittne uppgivit att ”en hög polistjänsteman” vid namn Merkulov troligtvis haft ansvar för behandlingen av Wallenberg:

Han [vittnet] vill förklara den eljest obegripliga behandlingen av en svensk diplomat såsom ett utslag av egendomliga polismetoder, som Beria inför och som han ansåge vara ägnade att skapa konflikthanteringar med främmande makter (P 2 EuI, 29/9-1954).

Den 18 december 1954 påminde Sohlman om Wallenberg-ärendet inför Semjonov, varvid denne svarade att ”om ni tro, att vi ha R. W. misstaga ni er nämligen. Han har icke befunnit sig på vårt territorium. Hade vi haft honom skulle vi utlämnat honom” (P 2 EuI, 18/12-1954). Den 26 februari 1955 riktade Sohlman på nytt en påminnelse till Semjonov, varvid han underströk att Wallenberg-ärendet utgjorde ”en allvarlig belastning av våra förbindelser”. Semjonov svarade att han hade klart för sig den betydelse Wallenberg-ärendet hade i Sverige ”även om han för sin del ansåge, att våra förbindelser icke kunde få baseras på så att säga en kriminal sak” (P 2 EuI, 26/2-1955).

I sin rapport från detta möte spekulerade Sohlman kring frågan huruvida Semjonovs ”slip of the tongue om en kriminalaffär – en uppenbar blunder, som jag tror bäst icke göra ett nummer av”, möjligen kunde antyda ”att Wallenberg numera är död” (P 2 EuI, 26/2-1955).

Den 5 mars 1955 tog Sohlman upp Wallenberg-ärendet med Bulganin, varvid denne lade fast att ”som statsminister kan jag säga Er att han icke finns här och att vi intet kunna göra i saken. [...] Fanns han här skulle han få resa hem [...]. Krig är krig och där omkommo många människor, antagligen även svenskar” (P 2 EuI, 5/3-1954). Sohlman konstaterade i ett följebrev att Bulganins besked rörande Wallenberg föreföll ”obegripligt om han alltjämt vore i livet” (P 2 EuI, 8/3-1955).

Lundbergs samtal med Tarabrin

Den 26 mars 1955 påminde Undén Gromyko om Wallenberg-frågan. Denne hade emellertid inte något att tillägga (P 2 EuI, 26/3-1955), och den 17 maj sammanträffade kabinettssekreterare Lundberg med den förre förste sekreteraren vid sovjetiska ambassaden i Stockholm Tarabrin. Denne uppgav att han gått igenom hela Wallenberg-ärendet och att man från sovjetisk sida omöjligen kunde göra något. Därefter utspelade sig följande ordväxling:

[Lundberg] Vad skall jag tro. Jag *vet* ju, att Wallenberg funnits i Sovjetunionen i flera år. [...] Nu säger jag Er, att det inte finns minsta skymt av tvivel om att R. W. verkligen i många år varit i rysk fångenskap – om han lever ännu i denna dag kan jag inte säga.

[Tarabrin] Jag kan bara säga, att det inte finns ett spår av honom.

[Lundberg] Jag kan ge Er spår. Han fördes i början av 1945 från Budapest till Moskva, där han i flera år satt först i Ljubljanka, sedan i Lefortovskaja och så vidare.

[Tarabrin] Ja, jag vet, att vi hade kontakt med honom i Budapest. Men sedan är han borta. I utrikesministeriet vet man ingenting om hans vidare öden trots grundliga forskningar. "Wenn da wirklich etwas passiert ist, so gibt es keine Spur". Ingenting kan göras (P 2 EuI, 17/5-1955).

Lundberg konstaterade i sin samtalsrapport att Tarabrin gjorde en märklig glidning från den av Semjonov intagna ståndpunkten (att Wallenberg aldrig funnits i Sovjetunionen), till den ståndpunkt man intog från Moskvas sida före Vysjinskij's note 1947 (att utrikesministeriet inte lyckats finna något spår efter Wallenberg). Lundberg konstaterade att Tarabrin därmed lämnade

möjligheterna öppna, att W. antingen "kommit bort" eller att säkerhetspolisen sopat igen alla spår och felinformerat [utrikesministeriet]. Han gör t.o.m. ett slags medgivande, att våra bevis kan vara trovärdiga. Med uttrycket "wenn da etwas passiert ist" avsåg han i sammanhanget fullt tydligt att säga "om det verkligen skulle vara så, att Era bevis är riktiga och W. verkligen varit i Sovjet" (P 2 EuI, 17/5-1955).

Den 13 juni 1955 träffade Vorosjilov och Gromyko en svensk riksdagsmannadelegation, varvid riksdagsmannen Gustav Nilsson framförde en vädjan rörande Raoul Wallenberg. Från sovjetisk sida meddelades att Wallenberg skulle tillåtits resa hem om han funnits i Sovjetunionen (P 2 EuI, 14/6-1955).

I ett uttalande inför riksdagen den 2 november 1955 underströk Undén att man från sovjetisk sida på sista tiden uttryckligen tillfogat till svaren på de svenska framställningarna, att Wallenberg, om han anträffades, skulle återsändas till Sverige (P 2 EuI, 2/11-1955).

Den 8 november 1955 överlämnade Undén en note till Rodionov med anledning av Vorsojilovs uttalande att Wallenberg skulle sändas till Sverige "om han kunde återfinnas" (P 2 EuI, 9/11-1955), och den 15 november träffade Sohlman Bulganin som frågade: "Säg mig ärligt vad ska vi göra när vi ej har honom här? Vad intresse skulle vi kunna tänkas äga att hålla honom kvar?" Sohlman konstaterade att

det kunde finnas många tänkbara förklaringar till att man här misstagit sig, namnförväxling etc och alluderade på möjligheten Beria et consortes varit skulden (P 2 EuI, 17/11-1955).

Tanken på namnförväxling som en förklaring till varför Wallenberg hade kommit bort tycks ha väckt genklang på den sovjetiska sidan. I brev från KGB till femte europeiska avdelningen vid utrikesministeriet av den 19 december 1955 ges ett förslag till ändring i en rapport till centralkommittén rörande Wallenberg. KGB rekommenderade att man skriver att Wallenberg "vistats i Sovjetunionen från de första dagarna efter kriget fram till sin död under ett annat efternamn" (*Dokumentsamling*, D39). Detta visar att det under denna period alltså pågick ett visst arbete med ett utkast till någon form av svar till Sverige.

16.4 Underrättelsetjänsten och Wallenberg-ärendet

Tolstoj-Kutuzovs desinformation

En ytterligare indikation på att man från sovjetisk sida under 1955 var sysselsatt med att formulera ett trovärdigt svar till svenska sidan utgörs av greve Michail Tolstoj-Kutuzovs brev av mars 1955 till den förre legationschefen vid beskickningen i Budapest Carl Ivan Danielsson. I detta brev framförde Tolstoj-Kutuzov hypotesen att Wallenberg skulle ha mördats i Budapest av pilkorsare. Danielsson översände Tolstoj-Kutuzovs brev till UD den 22 mars 1955.

Motiven bakom detta besynnerliga försök från Tolstoj-Kutuzovs sida att gjuta nytt liv i teorin om att Wallenberg mördats av pilkor-

sare blev föremål för ingående analys inom UD. Pilkorsteorin hade, som ovan nämnts, först formulerats av Langlet, (möjligtvis) i en intervju med den sovjetkontrollerade Kossuth-radion den 8 mars 1945, därefter nedtecknats av Langlet i ett brev till Reuterswärd den 28 mars 1945, och sedan vidarebefordrats till Söderblom som i sin tur telegraferat teorin till Stockholm den 14 april 1945. Därefter kom den, som visats, att sätta sin prägel på UD:s agerande i fallet Wallenberg under flera år.

Rudolph Philipp förkastade Tolstoj-Kutuzovs resonemang i en promemoria av den 25 mars 1955 (P 2 EuI, 25/3-1955), och den 2 april 1955 konstaterade Lundberg i ett brev till det svenska sändebudet i Irland (där Tolstoj-Kutuzov numera bodde) att

Tolstojns uppfattning är felaktig, men vad värre är, den ger starkt intryck av att i vissa delar vara skriven mot bättre vetande. Den strider sålunda flagrant mot en del uppgifter, som Tolstoj själv 1945 lämnade och som var graverande för ryssarna. Även av andra skäl förefaller det sannolikt, att Tolstoj är en rysk agent, som framskickats för att göra oss tveksamma i vår aktion och för att finna ut, om vi tror på våra egna bevis (P 2 EuI, 2/4-1955).

Den 27 juni 1955 konstaterade Lundberg att det blotta faktum att Tolstoj således troligtvis skickats fram för att pröva hållbarheten i den svenska bevisningen pekade på att man från sovjetisk sida var väl medveten om att Raoul Wallenberg funnits i sovjetisk fångenskap: ”Man kan t.o.m. fråga sig, om inte förutsättningen för att man skall företaga en sådan aktion rent av är, att W. alltjämt lever” (P 2 EuI, 27/5-1955).

I en större promemoria av den 27 juli 1955 konstaterade Lundberg att ”vad vi vet gör det sålunda mest sannolikt att Wallenberg lever och att MID känner till detta” (P 2 EuI, 27/7-1955).

Utrikesdepartementets högste tjänsteman var alltså anhängare av bilden av Raoul Wallenberg som levande i sovjetiskt fängelse. Det står också klart att utrikesledningen betraktade Tolstoj-Kutuzovs brev som ett medvetet sovjetiskt försök att *dels* desorientera Sverige i sökandet efter belägg rörande Raoul Wallenbergs öde, *dels* vinna kunskap om hur mycket den svenska utrikesförvaltningen egentligen visste om Raoul Wallenbergs öde. Sovjetunionen ansågs således av Lundberg medvetet ha utnyttjat underrättelsekanaler i fallet Wallenberg. Frågan uppkommer då om Sverige å sin sida använde sig av sin underrättelsetjänst för att vinna information om Wallenberg.

Användes den svenska underrättelsetjänsten i Wallenberg-ärendet?

Detta är inte platsen för en omfattande redogörelse för den svenska underrättelsetjänstens verksamhet under åren efter kriget. I korthet kan sägas att det så kallade *T-kontoret* under sent 1940-tal och en bit in på 1950-talet bedrev underrättelseverksamhet i bland annat Finland och Baltikum, delvis i samarbete med brittiska MI-6. Verksamheten, som bestod i att man landsatte agenter som därefter bedrev infiltration, underrättelse- och sabotageverksamhet, var dock känd av sovjetiska säkerhetstjänsten. Det brittiska spionnätet i Baltikum var djupt infiltrerat av sovjetiska agenter, och de agenter som landsattes för svensk räkning internerades eller avlivades av sovjetiska gränstrupper nära nog omedelbart efter att de satts i land.

Underrättelseverksamheten slutade således i katastrof och i mars 1957 överlämnade sovjetregeringen en note till Sohlman där Sverige anklagades för att bedriva subversiv verksamhet i Sovjetunionen. På den svenska sidan förnekades med bestämdhet att man bedrivit underrättelseverksamhet i Baltikum.

Vid sidan av underrättelsearbetet i Baltikum, som knappast kan ha genererat någon information rörande Raoul Wallenberg, finns emellertid tecken som tyder på att Sverige hade ett fungerande underrättelsenätverk i de sovjetiska satellitstaterna i Centraleuropa under 1950-talet. Som den svensk-ryska arbetsgruppen konstaterat är det klarlagt att Kapten Helmut Thernberg, som verkade inom T-kontorets föregångare C-byrån, besökte Ungern 1944 och troligen deponerade en radiosändare på den svenska legationen avsedd som reservförbindelse till Stockholm (*UD II:52*, 2001: 43).

Det framgår också av Bukarest-legationens diarium att Bukarest-legationen den 24 och 25 maj 1944 skickade telegram till de svenska legationerna i Wien och Budapest angående "Thernbergs ankomst". I ett telegram från den amerikanska underrättelsetjänsten av den 7 november 1944 (alltså efter pilkorskuppen den 15 oktober) uppges att den ungerske motståndsmannen Géza Soós kan kontaktas endast genom Per Anger vid den svenska legationen och att "Raoul Wallenberg vet om han inte finns i Budapest". Vidare uppges att Soós har en svensk signalplan (uppgifter som erfordras för upprättandet av radioförbindelse mellan två stationer i form av frekvens, anropssignaler m.m.), samt att en före detta sekreterare vid

ungerska legationen (troligtvis i Stockholm) skall kontakta Kapten Thernberg rörande den svenska signalplanen.

I Raoul Wallenberg-dossiern finns två dokument som av allt att döma hänför sig till det svenska underrättelsenätverket i Central-europa. I ett dokument som tillställts kommissarie Otto Danielsson uppges att affärsmannen Ernst Natander informerats av direktör Hardeberg vid *Industri-Diesel* om att "en major Tärnström" vid försvarsstaben åkte runt i Europa och sökte kontakt med firmor med ryska förbindelser. Tärnström skulle enligt Hardeberg försökt få upplysningar angående Raoul Wallenberg genom dessa förbindelser.

Huruvida Tärnström är identisk med Thernberg är inte möjligt att fastslå med bestämdhet. Likheten mellan de bägge namnen är slående och det förefaller troligt att Tärnström och Thernberg var en och samma person. Enligt *Försvarsväsendets Rulla* över anställd personal vid denna tid fanns ingen Tärnström som tjänstgjorde vid försvarsstaben. Därtill hade Thernberg befordrats till majors grad i samband med C-byråns avveckling 1946–47.

Hardeberg, som enligt Natander "troligen var bekant med Jakob Wallenberg", hade frågat om också Natander "ville medverka" i denna verksamhet. Då Natander vid ett tillfälle sommaren 1954 frågat en sovjetisk representant i Tjeckoslovakien vid namn "Tjernitjeff" angående Raoul Wallenberg, hade denne efter en tid svarat att "såvitt vi vet har vi ingen sådan svensk hos oss [...] men hur skulle man nu kunna förklara hans uppdykande hos oss, om han fanns, utan att någons ära blev kränkt?" (P 2 EuI, 15/9-1954).

Natander kontaktade den svenska statspolisen, som alltså vidarebefordrade meddelandet till Otto Danielsson (den 15 september 1954), som (av en blyertsanteckning på dokumentet att döma) i sin tur underrättade utrikesrådet Gunnar Jarring.

Den 9 oktober 1954 skriver Otto Danielsson att chefen för Statens Kriminaltekniska Anstalt, docent Harry Söderman, vid ett samtal uppgivit att han träffat och samtalat med "major T." efter en av dennes resor i Europa. "Major T", hänsyftar sannolikt på Thernberg, som ibland undertecknade sin korrespondens med "T".²

I ett odaterat och osignerat dokument avfattat på tyska språket (på dokumentet finns en handskriven datumangivelse till den 6 december 1954) uppges att det svenska utrikesdepartementet i

² SÄPO:s arkiv, personakt P 4856, mapp 15, uppslag 1444, 1443. Transumt PM daterat Stockholm den 9 oktober 1954 /Otto Danielsson/ Rubrik: *Undertecknad hade innevarande dag av major T...*

augusti 1953 beslutat delta i planen att utvidga det underrättelse-nätverk som den svenska underrättelsetjänsten upprättat på andra sidan järnridån. På annat håll i dokumentet anges att utvidgningsprojektet gick under namnet *Rolf Sohlman-planen*, och att 45 personer utbildats i Linköping och därefter sänts ut till tjänstgöring i Tjeckoslovakien, Ungern, Rumänien och Östtyskland (P 2 EuI, 6/12-1954).

Vid genomgång av T-kontorets arkiv har denna utredning återfunnit ett brev av den 15 oktober 1955 ger ett direkt dokumentärt belägg för att T-kontoret var engagerat i sökandet efter information om Wallenberg. Brevet är skrivet av T-kontorets chef Thede Palm och ställt till kabinetssekreterare Lundberg. I brevet uppges följande:

Herr Kabinetssekreterare

Då väl Gunnar Jarring före sin avresa är upptagen med annat, ber jag om att få översända bilagda papper direkt till Er. Svaren om Wallenberg hänför sig till de frågor jag ställde den 19 september på begäran av Danielsson. [undertecknat] Thede Palm (*T-kontoret, film 23, ruta 40/43*).

Såsom framgår av detta brev hade således Palm den 19 september 1955 ställt frågor rörande Wallenberg, och därefter rapporterat detta till Lundberg i ett brev, vars bilagor tyvärr inte har återfunnits. Vi vet alltså inte vem Palm frågade, vilka frågor han ställde och vilka svar han fick. Vi vet heller inte omfattningen på utbytet av information mellan T-kontoret och utrikesdepartementet i ärendet Raoul Wallenberg.

Såsom framgår av brevet var informationen egentligen avsedd för Jarring, och det skulle kunna tyda på att Jarring och Palm tidigare utbytt information rörande Wallenberg. Eftersom Jarring hade ett förflutet inom den svenska underrättelsetjänsten (han värvades till *G-byrån* (*C-byråns* föregångare) 1939), och därtill var personligen bekant med Palm från studieåren i Lund, förefaller det troligt att kontakterna mellan utrikesdepartementet och T-kontoret främst skett på förtrolig basis mellan Jarring och Palm. Några belägg för att kontakterna formaliserades har inte återfunnits.

16.5 Förberedelserna inför Erlanders besök i Moskva

Erlanders syn på Wallenberg-ärendet

I början av 1956 började man från på svensk sida planera Erlanders och Hedlunds besök i Moskva som avsågs äga rum i månadsskiftet mars/april 1957. Att Wallenberg skulle tas upp under besöket var åtminstone Erlanders önskan redan på tidigt stadium. Den 22 december 1955 noterade Erlander i sin dagbok att "Ju mer jag tänker på Rysslandsresan desto mer förstår jag, att jag måste ta upp Wallenbergsaffären. Inte bara formellt och pliktskyldigast utan i högsta grad seriöst". Den 23 december 1955 noterade Erlander:

Sohlman var helt införstådd med att jag måste ta upp Wallenbergsaffären med största möjliga kraft. Förutsättningen härför vore, att jag ändrade min resa till något mera officiellt, än jag tidigare tänkt mig. Vidare skulle jag gå med på ryssarnas anhållan om en kommuniké på villkor att i kommunikén redovisades, att Wallenberg diskuterades. Blir det ingen kommuniké, måste jag i min avskedsintervju säga något om Wallenberg. Undén verkade inte helt övertygad om riktigheten i denna uppläggning men gjorde heller inga direkta invändningar.

Den 6 mars samtalade Sohlman med Bulganin, Chrusjtjov, Semjonov och Tarabrin rörande Wallenberg-ärendet. Tarabrin meddelade i samband härmed att man från sovjetisk sida helst såg att Wallenberg-ärendet inte togs upp "som punkt ett" vid Erlanders besök utan endast "som senare fråga".

Den 9 mars 1956 överlämnade Undén en note till Rodionov vari framgick att Sverige förfogade över ett stort bevismaterial, och att Wallenberg, om han påträffades i Sovjetunionen, måste sändas hem. Under samtalet med Rodionov sade också Undén att Erlander hade för avsikt att ta upp Wallenberg-ärendet vid sitt Moskva-besök. Undén pekade åter på det starka svenska bevismaterialet i form av vittnesmål och överlämnade ett uttalande rörande vittnesmålets bevisvärde utfärdat av de två justitieråden Rudolf Eklund och Erik Lind. Av Undéns samtalsuppteckning framgår dock inte att han skulle ha sagt att Erlander också avsåg att överlämna det svenska vittnesmaterialet till de sovjetiska värdarna i samband med besöket (P 2 EuI, 10/3-1956). Denna lapsus skulle komma att förorsaka en viss uppståndelse som vi återkommer till. Under samtalet med Rodionov presenterade också Undén en hypotes till varför man från sovjetisk sida skulle ha omhändertagit Wallenberg:

En sådan grundar sig på det faktum, att under Berias regim inom säkerhetspolisen tydligen grova missbruk förekommit. Detta hade sovjetregeringen själv understrukit i ett visst sammanhang. Ehuru jag inte kände till hur den ryska byråkratin arbetade, frågade jag mig om inte läget kunde vara det att säkerhetspolisen avgivit en osann rapport, vari förklarades av W. inte fanns i Sovjetunionen. Därefter kanske senare efterforskningar stannat vid denna tidigare rapport såsom definitivt besked, grundat på fakta (P 2 EuI, 10/3-1956).

Enligt den sovjetiska samtalsuppteckningen bad Rodionov Undén att öppet säga sin personliga mening huruvida han verkligen ”erkände möjligheten att att den sovjetiska regeringen av någon anledning arresterat Wallenberg och inte återlämnade honom till svenskarna”:

Undén svarade att han personligen inte var beredd att erkänna en sådan möjlighet, men inte desto mindre ansåg han det nödvändigt att på något sätt reglera denna fråga. Han ansåg dock själv att det var svårt att finna någon konkret metod för detta. Därefter tillkännagav Undén följande: ”Ni har ju själva offentligt fördömt Berias regim. Beria, såsom deklarerats offentligt hos er, förföljde oskyldiga sovjetiska medborgare. Man skulle kunna erkänna, att han kunde göra samma sak också mot utläningar” (*UD II: 52*, 2001: 283).³

Den 19 mars 1956 kom det sovjetiska svaret, som innehöll intet utöver den linje som man från sovjetisk sida intagit alltsedan Undéns första note den 11 februari 1952. Man meddelade att ”Wallenberg icke befunne sig på sovjetiskt territorium och detta meddelande vore definitivt” (P 2 EuI, 19/3-1956). I noten berördes inte frågan om överlämnande av bevismaterial.

Erlander noterade i sin dagbok att Undén ringde upp honom strax före klockan 21 på kvällen den 20 mars och meddelade att ”ryssarna svarat på vår note om Wallenberg. Ett svar som var så definitivt, att det uteslöt medgivande”.

Erlander skrev att hans första reaktion på den sovjetiska noten var att inställa resan:

Jag betraktade ryssarnas svar som en ren förolämpning. Undén påpekade vilka långvariga konsekvenser detta skulle föra med sig. Efter en stunds funderande ringde jag Undén och föreslog, att Sohlman i Moskva skulle fråga, huruvida ryssarna var villiga att genomgå vårt

³ Den sovjetiska samtalsuppteckningen återfinns som bilaga 34 i den svenska arbetsgruppens rapport. Utredningen har inte haft tillgång till korrekt arkivhänvisning för detta dokument. Dokumentet finns inte i UD:s *Dokumentsamling*.

material. Ett nekande svar skulle innebära att jag inställde resan. Emellertid var min första reaktion grundad på två missuppfattningar om den svenska Wallenbergsnoten. Genom samtal först med Jarring och därefter med Undén fick jag klart för mig, att vår note icke sagt något om att jag hade för avsikt att ta upp Wallenberg-affären i Moskva och heller ingenting om att vi erbjöd ryssarna att ta del av vårt nya material. Idiotiskt schabbel från UD:s sida. Läget blir ju ganska annorlunda. Vår note hade samma karaktär som våra tidigare framställningar och utlöser automatiskt samma reaktion. Undén hade givit Rodionov de två viktiga fakta, som jag nyss nämnt, som en muntlig information. Hur mycket hade R. förstått och hur mycket hade han rapporterat till Moskva?

Den 30 mars 1956 ägde mötet mellan de svenska och sovjetiska regeringsföreträdarna rum i Moskva. Erlander tog härvid upp Wallenberg-ärendet. Det sovjetiska ledarna Bulganin, Chrusjtjov och Molotov var till en början helt avvisande till Wallenberg-frågan. Bulganin uppgav att ”vi kan inte begripa, varför Ni ansett det nödvändigt här ta upp denna fråga igen” och att ”vi har ingenting att tillägga utöver de skriftliga och muntliga förklaringar som tidigare avgivits”. Erlander konstaterade att ett avvisande svar från sovjetisk sida på tillsättandet av en tjänstemannakommission för granskande av bevismaterialet ”skulle riva sönder mycket av det som vi båda eftersträvar, en förbättring av våra förbindelser” (P 2 EuI, 30/3-1956). Erlander underströk också att ”meningen är att undanröja en fråga som stör våra förbindelser, att ta bort ett irritationsmoment”.

Av protokollet framgår att det härvid uppstod interna diskussioner inom sovjetdelegationen:

De togs upp av Hrusjtjov, som vände sig till Bulganin. Dessa rådfrågade gemensamt Molotov. Bulganin begärde ordet men hade förenkommit av statsrådet Hedlund. Under Hedlunds inlägg (innan det tolkades) pågick interna diskussioner mellan sovjetledarna (P 2 EuI, 30/3-1956).

I sitt anförande upprepade Hedlund härefter den svenska ståndpunkten (som framförts vid en rad tillfällen sedan november 1955), att det ”ibland ej är möjligt att hålla reda på allt vad som har hänt i detta land för några år sedan” (P2 EuI, 30/3-1956).

Resultatet av de sovjetiska interna överläggningarna blev att man gick med på att låta den svenska sidan överlämna materialet för att granskas av Molotov tillsammans med Hedlund.

Samma dag klockan 15.00 träffades Molotov och Hedlund i Kreml, varvid Hedlund redogjorde för materialet. Molotov ställde härvid tre frågor: Den första frågan rörde huruvida materialet tidigare överlämnats till sovjetiska myndigheter. Hedlund förklarade att så inte hade skett. Den andra frågan gällde vid vilken tidpunkt den svenska sidan fått tillgång till vittnesutsagorna. Hedlund svarade att man fått de flesta utsagorna under sommaren och hösten 1955. Den tredje frågan gällde hur länge man från svensk sida ansåg att Wallenberg kunde ha suttit i fängelse i Moskva.

Härpå svarades, att det var under flera år framåt i tiden. Då en närmare precisering begärdes, svarades att av de överlämnade dokumenten framginge att han måste ha befunnit sig där till 1947 eller 1948 (P 2 EuI, 30/3-1957).

Strax före Erlanders avresa från Moskva meddelade den sovjetiska sidan att man för närvarande inte hade något att tillägga utöver de svar som givits i Wallenberg-ärendet. Emellertid hade man låtit ge instruktioner till berörda myndigheter att genomföra undersökningar på grundval av de vittnesmål som den svenska sidan överlämnat (P 2 EuI, 3/4-1956). En formulering om Raoul Wallenberg togs också med i den slutliga kommunikén från de svensk-sovjetiska förhandlingarna.

Den ryska sidans agerande

Såsom har framgått av de undersökningar som företagits av den svensk-ryska arbetsgruppen, var man på den sovjetiska sidan under hela 1956 sysselsatt med att ”fabricera en version som [kunde] gälla som besked till svenskarna” (UD II: 52, 2001: 106). Huruvida några undersökningar egentligen behövde vidtas är inte helt klarlagt utifrån de sovjetiska dokumenten. Klart är i alla fall klart att i en bilaga till en promemoria som upprättats redan den 28 april 1956 (utifrån en föredragning av KGB-chefen Serov inför Molotov), presenteras ett utkast till *ett slutligt svar* på Erlanders hänvändelse som alltså gjort endast en månad tidigare. Att detta svar, som i omarbetad form inte presenterades för Sohlman förrän den 6 februari 1957 (det s.k. *Gromyko-memorandumet*), inte överlämnades tidigare, motiverades internt inom sovjetledningen med att det var riksdagsval i Sverige i september 1956. Man ville, av taktiska hänsyn, dröja med beskedet två till tre månader efter valet

(*UD II: 52*, 2001: 104). Därtill gick olika utkast till svar på remiss i flera omgångar under 1956, och man tycks på sovjetisk sida ha lagt ned stor möda på att formulera ett svar som skulle kunna verka trovärdigt på den svenska sidan.⁴

Såsom framgår av den svenska arbetsgruppens rapport, bör också de informella kontakterna mellan den finske diplomaten Åke Frey och de sovjetiska diplomaterna Pavel Erzine och Viktor Vladimirov som pågick från den 8 mars 1956 till januari 1957 ses i detta perspektiv (*UD II: 52*, 2001: 121–122). Från sovjetisk sida var man angelägen om att ta reda på hur mycket kunskap den svenska utrikesförvaltningen egentligen hade i fallet Wallenberg. Den svenska sidan ställde man sig emellertid konsekvent avvisande till den sovjetiska underhandstrevaren. Den 18 januari 1957 meddelade dåvarande polchefen Sverker Åström till Frey att man från svensk sida ”knappast hade möjlighet att gå in på några underhandsdiskussioner med ryssarna om uppläggningsen av deras svar. Vi hoppades på ett sanningsenligt och uttömmande svar snarast möjligt” (P 2 EuI, 18/1-1957, P 2 EuI, 13/2-1957).

Om det däremot fanns någon medveten sovjetisk strategi bakom frisläppandet av estlandssvensken Arthur Tamvelius i augusti 1956 är mer oklart. Tamvelius hade brevlades i april 1956 anhållit om hjälp från den svenska beskickningen i Moskva att repatrieras till Sverige. Det förefaller naturligtvis osannolikt att Tamvelius skulle ha tillåtits etablera kontakt med den svenska beskickningen på detta sätt utan sovjetledningens kännedom.

Tamvelius hade anhållits i mars 1944 misstänkt för spioneri. Nio månader senare hade han förflyttats till ett läger i staden Inta i Komi ASSR, där han i december 1947 under ”3 à 4 minuter” sade sig ha samtalat med Raoul Wallenberg i lägrets sjukstuga. Denne hade varit sjuk och legat nedbäddad men ”presenterat sig som Raoul Wallenberg, tillfångatagen i Budapest”. Då Tamvelius vid ett senare tillfälle hade möjlighet att återvända till sjukstugan hade Wallenberg enligt uppgift förflyttats ”kanske till Moskva” (P 2 EuI, 13/9-1956). Tamvelius hade förblivit i lägret i Inta fram till 1955. Tiden närmast före frigivningen hade han vistats i ett läger vid

⁴ Under 1956 gjorde man från svensk sida ett antal påminnelser om Wallenberg-ärendet: Undén – Rodionov 14 maj, Rodionov – kabinettssekreteraren 14 juli, Rodionov – Sohlman 20 juli (”ytterligare två till tre månader skulle erfordras för undersökningarna”), Åström – Kuznetsov 3 september, Petri – Zacharov 27 september (”undersökningarna Wallenberg skulle slutföras inom kort tid”), Sohlman – Zacharov 18 november; (”undersökningarna ännu ej avslutade”) och Sohlman – Zacharov 20 december.

Potjma i Mordovskaja ASSR (P 2 EuI, 12/5-1956, 24/5-1956, 15/6-1956, 13/9-1956, 2/10-1956, 5/10-1956).

Gromyko-memorandumet 1957

Den 6 februari 1957 överlämnades slutligen det sovjetiska svaret i form av det ovan nämnda *Gromyko-memorandumet*. Häri konstaterades att "vederbörande sovjetiska organ" granskat det svenska materialet, att man företagit noggranna undersökningar av arkiv och att man genomfört förhör med fångar. Inga dokument hade emellertid påträffats vid arkivgenomgångarna, och de förhörda fångarna uppgav sig inte ha känt till någon person med namnet Wallenberg. Emellertid hade man vid genomgång av arkivdokument "från sjukvårdstjänsten i Lubjanka-fängelset [...] påträffat ett dokument, som det finns grund betrakta såsom hänförande sig till Raoul Wallenberg":

Detta dokument har formen av en handskriven rapport riktad till förutvarande ministern för statssäkerheten i Sovjetunionen Abakumov och skriven av chefen för sjukvårdstjänsten vid detta fängelse A. L. Smoltsov av följande innehåll:

"Jag rapporterar att den Eder bekante fången Waleberg i natt plötsligt avled i cellen förmodligen till följd av en uppkommen myokardinfarkt. I samband med av Eder givna instruktioner att personligen ha tillsynen över Wallenberg, utber jag mig anvisning om åt vem skall uppdragas att verkställa obduktion i syfte att fastställa dödsorsaken. 17 juli 1947. Chef för sanitetsavdelningen i fängelset, överste i medicinska tjänsten – Smoltsov"

På denna rapport finns följande anteckning av Smoltsovs hand: "Har personligen underrättat ministern. Det har befallts att kremera liket utan obduktion. 17.7. Smoltsov" (P 2 EuI, 6/2-1957).

I *Gromyko-memorandumet* meddelades också att Wallenbergs arrestering och internering i Sovjetunionen var resultatet av Viktor Abakumovs "brottsliga verksamhet", samt att Abakumov, som "bedrivit verksamhet som inneburit brott mot Sovjetunionens lagar och vilken strävat efter att vålla Sovjetunionen all slags skada", arkebuserats 1954. Sovjetregeringen framförde också sitt uppriktiga beklagande över vad som förekommit och uttalade "sin djupa medkänsla till svenska regeringen och likaså till Raoul Wallenbergs släktingar" (P 2 EuI, 6/2-1957).

Dagen efter, den 7 februari 1957, beslutade den svenska regeringen att ge ut en vitbok över fallet Wallenberg, vari återgavs de noter och memorandum som överlämnats från svensk sida under åren, samt de vittnesmål som överlämnats till den sovjetiska sidan vid Erlanders besök i Moskva i mars 1956.

I en analys av det sovjetiska svaret konstaterade Lundberg, som nu lämnat UD för en tjänst vid LKAB att det fanns ett antal märkligheter i den sovjetiska noten. Till dessa hörde det faktum att man uppgav sig inte ha påträffat ett enda vittne som kunde lämna uppgifter om Wallenbergs fångenskap. *Smoltsov-rapporten* föreföll enligt Lundberg vara fabricerad:

Det påträffade dokumentets innehåll är onekligen märkligt i det hänseendet, att papperet innehåller allt vad ryssarna kan ha önskat. Det enda tillgängliga bevismedlet ger inte bara besked hur, när och var Wallenberg dött utan lägger till på köpet entydigt hela skulden på Abakumov – ett resultat som onekligen måste betecknas som idealiskt ur rysk synpunkt. Dokumentet är kort, ”pedagogiskt” och lämpat för publicering. Det är ett häpnadsväckande sammanträffande, att det enda beviset skulle vara så fullständigt (P 2 EuI, 8/2-1957).

I en odaterad promemoria konstaterade man också att Molotov under mötet med Hedlund vid besöket i Moskva frågat hur länge vi ansåg att Wallenberg kunde ha suttit i sovjetisk fångenskap: ”Det framginge av dokumenten att han måste ha befunnit sig där till 1947 eller 1948. Hade man å rysk sida redan diskuterat datering av 'dödsattesten'”? (P 2 EuI, februari ? 1957).

Smoltsov-rapporten aktualiserade också de tidigare resonemangen kring parallellfallet Marek där också, efter enträgna démarcher från den österrikiska utrikesförvaltningen, utfärdats en dödsattest från sovjetisk sida. I ett antal brev och promemorior diskuterades fallet Marek (P 2 EuI, 14/2-1957, 23/2-1957). I ett brev av den 7 mars 1957 från den svenska ambassaden i Holland redogjordes också för fallet Hendrik van der Waals. Denne, som var löjtnant i den holländska armén hade vintern 1943–44 tillsammans med en grupp holländare lyckats rymma från ett tyskt fångläger i Polen, varefter de tog sig till Budapest. Vid den sovjetiska arméns ankomst hade van der Waals tagit sig över till de ryska linjerna för att bistå dessa med information, varvid han blivit misstänkt för spioneri, arresterad av den 4 gardesarméns *Smersj*-avdelning och skickad till Moskva. Där hade han från den 14

februari 1945 vistats inspärrad i Lubjanka och Lefortovo-fängelserna.

Det holländska utrikesministeriet hade alltsedan 1945, precis som det österrikiska i fallen Marek och det svenska i fallet Wallenberg, gjort en rad framställningar till sovjetiska myndigheter rörande van der Waals, dock med det enda resultatet att man från sovjetisk sida konsekvent upprepade att van der Waals var okänd i Sovjetunionen. Vid en förnyad förfrågan i juli 1956 hade emellertid Moskva medgivit att van der Waals internerats i Sovjetunionen, men att denne avlidit den 11 augusti 1948:

En anhållan från ambassaden att få reda på den holländske officerens grav bemöttes med konstaterande att kroppen kremerats – vilket synbarligen ansågs angiva att det inte fanns någon grav. På föräldrarnas önskan har den holländska regeringen sedermera utverkat sovjetregeringens tillstånd att på den begravningsplats där van der Waals kvarlevor *kan* ha jordats uppresa en liten gravsten. Ännu har detta inte kunnat förverkligas (P 2 EuI, 7/3-1957).

Enligt ett sovjetiskt förhörprotokoll med van der Waals hade denne vid ett tillfälle talat med Wallenberg rörande utfärdande av skyddspass åt en jude (*Dokumentinsamling*, A20).

Den 19 februari 1957 avgav den svenska regeringen en svarsnote vari framgick att man uttryckte stark förvåning och klenrognhet över att Smoltsov-rapporten skulle utgöra det enda dokumentära bevis som återfunnits som resultat av efterforskningsarbetet (P 2 EuI, 19/2-1957).

Undén vill avskrika ärendet Wallenberg

Även om man från svensk sida alltså officiellt intog ståndpunkten att man var långt ifrån nöjd med *Gromyko-memorandumet* deklarerade Undén följande inför Utrikesnämnden den 26 februari 1957:

Den svarsnote som äntligen avlämnats av sovjetregeringen rörande Raoul Wallenbergs öde innebär att man på rysk sida gått mycket långt i frågan om erkännande av sitt ansvar. Sovjetregeringen har tagit det utan tvivel mycket påkostade steget att desavouera en rad tidigare regeringsmeddelanden och att uttala sitt beklagande. Visserligen lägges det direkta ansvaret på säkerhetspolisen och speciellt på en viss redan avrättad hög ämbetsman, men här gäller det ju en inre ansvarsfördelning som knappast gör medgivandet mindre besvärande.

Huruvida Wallenberg är död eller inte kan ju inte fastställas med ledning av sovjetnoten, men det förefaller sannolikt att Wallenberg är död och att detta konstaterats av sovjetregeringen vare sig för länge sedan eller i samband med den nu företagna undersökningen. Hade Wallenberg befunnit sig i livet och detta varit känt för sovjetregeringen, borde det ha framstått som mindre påkostande, mindre förödmjukande att återsända honom. Det kan ju spekuleras över andra möjligheter, t.ex. att Wallenberg är försvunnen eller att han är i sådant skick – t.ex. på grund av misshandel – att han inte kan visas upp. Det är teoretiska möjligheter, men föga troliga. Utländska fångar, särskilt sådana i mera framskjuten ställning, har enligt talrika utsagor inte utsatts för tortyr.

Skulle [...] ytterligare material bli känt, som bedömes såsom viktigt, får vi ta upp saken med sovjetregeringen i vänskapliga former. Men vi har enligt min mening inte anledning att hålla igång ett kontinuerligt gräl med Sovjet, sedan vi nu sagt vår mening om var ansvaret ligger. Vi har själva ett ansvar för utvecklingen av vårt förhållande till Sovjetunionen. Det hör till våra viktigaste utrikespolitiska uppgifter att vidmakthålla eller bygga upp ett vänskapligt förhållande till Sovjet i den mån detta kan ske utan offrande av viktigare ärenden. Vi bör inte skapa det intrycket, att den svenska nationen är inställd på att betrakta Sovjetunionen som en fientlig makt (Östen Undéns samling).

Den 5 mars 1957 översände chefen för UD:s politiska avdelning Sverker Åström denna text för kännedom till Sohlman. I följbrevet uppmanade Åström Sohlman att omedelbart efter läsning ”bränna aktstycket” (P 2 EuI, 5/3-1957). Som ovan nämnts har den oberoende experten Susanne Berger tagit denna passus i följbrevet, som har varit offentligt sedan 1982, till intäkt för att hävda att Undéns linje i fallet Raoul Wallenberg var mycket känslig (*Dagens Nyheter*, 17/12-2000).

Att Åström uppmanade Sohlman att bränna brevet skall dock inte tolkas som särskilt anmärkningsvärt. Det skall understrykas att det överhuvudtaget aldrig var tal om att bränna originalet som förvarades i Stockholm. Att den kopia som sänts till Moskva inte borde bli liggande i beskickningens arkiv är ganska självklart mot bakgrund av det faktum att den svenska linjen borde förbli okänd för den sovjetiska sidan. Det var inte helt utan risker att förvara känsliga dokument i Moskva-legationens arkiv. I sin bok *Utän glasnost och perestrojka* skrev det tillträdande svenska sändebudet i Moskva, Gunnar Jarring, att Sohlman påstått ”att KGB hade varit inne på beskickningskansliet och snokat i kassaskåpen” (Jarring, 1989: 26).

I praktiken kom denna linje förbli vägledande för svensk politik i Wallenberg-frågan herefter. I februari 1959 överlämnades visserligen en ny note till Sovjetunionen, vari man presenterade fyra nya vittnesmål som hänförde sig till tiden efter 1947 (P 2 EuI, 30/1-1959). Vittnena uppgav sig ha träffat Wallenberg/alternativt upprätthållit ”knackningskontakt” med honom i fängelset i Vladimir. Från svensk sida begärde man nya efterforskningar med anledning av de nya vittnesuppgifterna. Detta föranledde emellertid ingen ändring av det sovjetiska svaret från 1957 (P 2 EuI, 6/3-1959).

Från svensk sida var man inte heller helt övertygad om dessa vittnesmåls beviskraft. I en promemoria av den 1 juli 1959 till Åström fastslog Lundberg att ”vi bör uppträda, som om vi hade hundraprocentig bevisning – vilket möjligen en svensk domstol skulle säga att vi har” (P 2 EuI, 1/7-1959). I ett brev av den 15 juli 1959 konstaterade han att det nya materialet inte ”till sin omfattning kan jämföras med den överväldigande bevisningen i vitboken”:

Min mening är emellertid att det här endast rör sig om en grad- och icke en artskillnad i bevismaterialets värde. Om man i vitboken har mer än 100-procentig bevisning kan man väl denna gång tala om 100-procentig (P 2 EuI, 15/7-1959).

Erlander konstaterade i sin dagbok den 6 juni 1959 att ”lika övertygad [som Lundberg] om hållfastheten i det nya materialet var jag visserligen inte, men Arne Lundberg ansåg, att sannolikheten talade för att materialet var riktigt”.

Under våren 1959 diskuterades inom regeringen att Erlander skulle överlämna ett brev rörande Wallenberg-ärendet i samband med Chrusjtjovs planerade svarsbesök i Sverige under sommaren 1959. Regeringen satte stort värde vid ett genomförande av ett besök av den sovjetiska ledningen. I utrikesdeklarationen i mars 1959 meddelade man att ”[b]esöket i Sverige bör kunna bidra till att befästa det goda grannskapsförhållande, som består mellan oss och Sovjetunionen och som vi har all anledning att vårda oss om”. En opinion restes emellertid mot besöket, och den 19 juli 1959 meddelade man på sovjetisk sida officiellt att besökte ställdes in på grund av att den svenska regeringen inte stävjat den antisovjetiska kampanjen i landet inför besöket. Något brev kunde följaktligen inte överlämnas.

Nanna Svartz vittnesmål

I januari 1961 aktualiserades helt nya vittnesuppgifter rörande Wallenberg, denna gång från den svenska medicinprofessorn och läkaren Nanna Svartz. Enligt Svartz hade de sovjetiske professorerna Alexander Mjasnikov och Grigorij M. Danisjevskij, på förfrågan av Svartz, uppgivit att Wallenberg befann sig i ett mentalsjukhus i Moskva-regionen och att han var i "mycket dåligt tillstånd" (*Vitboken*, 1965: 37). I en nedtecknad redogörelse för samtalet av den 1 februari 1961 skriver Svartz att Mjasnikov också frågat om Svartz ville träffa Wallenberg ("Wollen Sie ihn sehen?"). Svartz hade då svarat att detta var mindre viktigt eftersom huvudsaken var att Wallenberg, oavsett sitt hälsotillstånd, kunde föras hem (P 2 EuI, 1/2-1959).

Efter sin återkomst till Stockholm underrättade Svartz omedelbart Erlander, som tog uppgifterna på största allvar. I sin dagbok skrev Erlander den 30 januari 1961:

Den största överraskningen som jag upplevt under hela min politisk bana inträffade i dag klockan 14, då Nanna Svartz berättade för Undén och mig, att hon av tre framstående läkare i Moskva under sitt besök där fått meddelande om att de alla tre kände till att Wallenberg levde för en kort tid sedan och att hans tillstånd var mycket kritiskt".

Dagen efter noterade Erlander: "Vilken dag i går A) Wallenberg lever [...]. Givetvis är det a) som är det stora sensationen. Glädjande om Wallenbergs tillstånd är sådant, att modern kan nå kontakt med honom men skrämmande som belägg för vad ryssarna kan tillåta sig".

Erlander lät mot bakgrund av de nya uppgifterna från Svartz avfatta ett personligt brev till Chrusjtjov som överlämnades av Sohlman den 25 februari 1961. Det framgår tydligt av Erlanders dagboksanteckningar att han var ytterst tveksam till hur man borde agera från svensk sida. Det förelåg, enligt Erlander, en uppenbar fara i dröjsmål med en svensk reaktion. Om Wallenberg befann sig i dåligt hälsotillstånd var det viktigt att handla snabbt: "Varje dags uppskov kan betyda döden". Hade därtill Svartz sovjetiske uppgiftslämnare handlat på den sovjetiska regeringens uppdrag kunde en försiktig handläggning, ansåg Erlander, missuppfattas på sovjetisk sida: "Ryssarna vet under detta antagande att vi numera vet, att Wallenberg lever":

Här är verkligen svårt att veta, hur man skall förena kravet på snabbhet med det lika viktiga kravet på aktsamhet, så att Wallenbergs möjligheter att komma hem inte skadas.

Erlanders brev till Chrusjtjov blev dock inte väl mottaget. I ett telegram av den 25 februari 1961 till Stockholm rapporterade Sohlman att Chrusjtjov vägrat läsa brevet och sagt att ”om ni igen tar upp detta spörsmål skulle jag lika gärna kunna fråga varför Carl XII angrep Peter I. Vad vore förklaringen till svenska regeringens handlingsätt? Vilka motiv vore härvid vägledande för densamma? Goda kunde de ej vara” (P 2 EuI, 25/2-1961).

Erlander noterade i sin dagbok den 27 februari 1961 att Chrusjtjov ”var till ytterlighet ohövlig mot Sohlman, beskyllde den svenska regeringen för att vilja dra sitt strå till stacken för att skärpa det kalla kriget. Vårt problem blir nu, hur vi skall handlägga affären för att inte skadeverkningarna på vårt förhållande till Sovjetunionen skall bli helt omöjliga att reparera”

Då Nanna Svartz på nytt träffade Mjasnikov i mars 1961 och frågade om hon fick träffa Wallenberg fick hon svaret att frågan måste avgöras på högre ort, varvid Mjasnikov tillfogade: ”om han icke är död”. Mjasnikov var också, enligt Svartz, missnöjd över att hon delgivit hans uppgifter om Wallenberg till den svenska regeringen. Hans dåliga tyska hade lett till missförstånd, och egentligen kände han inte till fallet Wallenberg. Han uppgav sig också ha kallats till Chrusjtjov som varit ”uppbragt” över hans samtal med Svartz (*Vitboken*, 1965: 38-39).

Svartz-affären ledde till ett antal svenska noter under åren 1961 till 1965. Den sovjetiska sidans syn på de nya vittnesuppgifterna finns utförligt återgivna i den svenska arbetsgruppens rapport, och det finns ingen anledning att här ingående referera de relevanta dokumenten. I korthet kan sägas att man från sovjetisk sida höll konsekvent fast vid det besked som givits i *Gromykomemorandumet* av 1957.

I juni 1964 tog Erlander upp Svartz vittnesmål med Chrusjtjov, varvid denne, enligt Erlanders uppgift till dåvarande Moskvaambassadören Gunnar Jarring, hade ”blivit helt vansinnig” (Jarring, 1989: 166).

I juli 1965 ordnades ett möte mellan Svartz och Mjasnikov i närvaro av svenska och sovjetiska diplomater, som emellertid inte ledde till någon ytterligare klarhet. Bägge höll fast vid sina respektive versioner och denna utredning kan inte presentera några upp-

gifter som kan ge vidare belägg för vare sig Svartz eller Mjasnikovs berättelser.

16.6 Sammanfattning

Mer än tjugo år hade nu alltså gått sedan vice utrikesminister Vladimir Dekanozov den 16 januari 1945 meddelade Sveriges sändebud i Moskva Staffan Söderblom att sovjetiska trupper påträffat Raoul Wallenberg vid Benczurgatan i Budapest. Tjugo år av (mer eller mindre aktivt) efterforskningsarbete, analyserande av vittnesuppgifter och *démarches* hade genererat *dels* den helt osanna Vysjinskij-noten av den 18 augusti 1947, *dels* Gromykos memorandum av den 6 februari 1957, där den sovjetiska sidan lyckades prestera ett enda dokument, Smoltsov-rapporten, enligt vilket framgick att en fånge i Lubjanka vid namn Walenberg skulle ha dött av myokardinfarkt den 17 juli 1947.

I ett odaterat utkast (sannolikt från 1965) till en föredragning inför Utrikesnämnden av Östen Undén konstaterade denne:

Aldrig har så mycken möda och så mycket pengar nedlagts på efterforskning av en svensk medborgare i främmande land. Det bör inte beklagas. Men vi får till slut inte glömma att ett lands möjligheter att efterforska sina medborgare i främmande land är begränsade. Vi kan inte tilltvinga oss undersökningsmaterial. Vi kan inte inkalla vittnen från Sovjet. Och vi har inte råd att i längden låta ett ouppklarat rättsfall störa våra framtida granskingsförbindelser med Sovjet. Fallet Wallenberg är moget att avskrivas (Östen Undéns samling).

I en intervju 1980 gav Erlander följande bild av den svenska utrikesledningens agerande i fallet Raoul Wallenberg:

[Fråga] Tage Erlander, kunde Ni ha agerat annorlunda och därmed fått loss [Wallenberg] tror du?

[Erlander] Det är nästan omöjligt att svara på en sådan fråga. Den situation som vi hade efter kriget, den var ju att vi trodde att Sovjetunionen och Sverige hade identiska intressen när det gällde en sådan sak som att rädda judarna, vi hade förståelse för att det var kaos i Sovjetunionen efter kriget och att miljoner människor kom bort, men vi trodde faktiskt att om bara ryssarna fick tillgång till det material som fanns så skulle det här kunna ordnas upp. Det var naturligtvis ett misstag och det var vi väl skyldiga till alla, praktiskt taget alla tjänstemän i UD hade nog ungefärligen samma uppfattning, gjorde samma

bedömning. Undén hade det, och jag hade det, och det hade väl också den svenska allmänheten då. Det var först senare när man började ana att Sovjetunionen trodde att Wallenberg var någon slags amerikansk spion, som ryssarna var oroliga för, det var först då, som vi förstod att vår uppfattning om att vi såg på Wallenberg ungefär likartat var fel.

[Fråga] Det här var alltså orsaken till att den svenska regeringen var så relativt passiv och inte begärde honom utlämnad förrän [19]52?

[Erlander] Passiv kan du inte säga att den svenska regeringen var. Om du läser igenom till exempel interpellationssvaren som både Undén och jag lämnade i riksdagen så är det ju en serie framställningar, men hela tiden naturligtvis grundade på den uppfattningen att här har vi ett material som är betydelsefullt och det gäller att få ryssarna intresserade av detta material. Däremot är det riktigt att vi inte hotade med någonting. Det gjorde vi inte. Vi hade väl inte mycket att hota med för övrigt.

[Fråga] Nu trettiofem år efteråt, kan du säga då att du själv tycker att du gjorde tillräckligt. Ditt namn nämns ju väldigt litet i de här papperen som nu är frisläppta. Var du själv tillräckligt aktiv på den tiden?

[Erlander] Nej, det var jag visst inte, därför att jag ansåg att Wallenbergsaffären låg i säkra händer i UD under Undéns ledning (*Direkt studio 13*, 31/1-1980).